2,690

gledišta

đuro šušnjić
NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI

miloš vučković
KREDITNA POLITIKA I STABILNOST PRIVREDE

vano bolčić
SAMOUPRAVLJANJE — CILJ ILI SREDSTVO

aleksandar todorović
„CRNI" FILMOVI I PONAŠANJE MLADIH

vojan rus
JEDNO NOVO ISKUSTVO DRUŠTVENE KRITIKE

eten petrović
TRAGANJE ZA SMISLOM UMETNOSTI

miloš samardžija
METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OSNOVE TEORIJE RASPODELE DOHOTKA (II)

ČASOPIS ZA DRUŠTVENU KRITIKU I TEORIJU

2

FEBRUAR
1 9 6 8.
GODINA IX

GLAVNI
I ODGOVORNI UREDNIK
božidar perković

ČLANOVI REDAKCIJE
života đorđević
slavoljub đukić
jagoš đuretić
dr aleksandar kron
zdravko kučinar
mirko miloradović
miloš nemanjić
branko pavlović
mileta radovanović
milorad savićević
velimir tomanović
dr aleksandar vacić
vučina vasović
milan vojnović

SEKRETAR REDAKCIJE
dragan sibinović

LEKTOR
zora maksimović

KOREKTOR
olga martinović

KORICE
bole miloradović

gledišta

2

GODINA IX, FEBRUAR 1968.

Časopis izlazi svakog meseca izuzev jula i avgusta. Rukopisi se ne vraćaju.

IZDAJE
Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije.

ADRESA
„Gledišta", Beograd, Kralja Milutina 8, poštanski fah 830, telefon 24-481.

PRETPLATA
za 1968. godinu
Cena pojedinom primerku je 8 novih dinara. Godišnja pretplata: za našu zemlju 80 novih dinara, za individualne pretplatnike 40 novih dinara, za studente i učenike 25 novih dinara. Za inostranstvo 160 novih dinara. Narudžbine prima Redakcija „Gledišta", žiro račun broj 608-8-864-4.

ŠTAMPA
Grafičko preduzeće „Slobodan Jović" — Beograd, Stojana Protića 52

dr đuro šušnjić
NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI 185

dr miloš vučković
KREDITNA POLITIKA I STABILNOST PRIVREDE 201

silvano bolčić
SAMOUPRAVLJANJE — CILJ ILI SREDSTVO 221

ZAPISI

dr aleksandar todorović
MEHANIZAM DELOVANJA „CRNIH" FILMOVA NA PONAŠANJE MLADIH 231

dr vojan rus
JEDNO NOVO ISKUSTVO DRUŠTVENE KRITIKE 239

miroslav radovanović
OSNOVNE KARAKTERISTIKE POLOŽAJA NEZAPOSLENIH I SHVATANJE JEDNE GRUPE NEZAPOSLENIH 246

PISMA REDAKCIJI
dr vojislav petrović 259

HRONIKA

dr vladeta stanković
BANKE I KREDIT U NAŠEM PRIVREDNOM SISTEMU 263

dragan đorđević
ŠTA JE TO JURISPRUDENCIJA 268

božidar perković
DEMOKRATSKA POLITIČKA AKCIJA U IDEJNOJ SFERI 278

OSVRTI

sreten petrović
TRAGANJE ZA SMISLOM UMETNOSTI 283

POLEMIKA

dr miloš samardžija
METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OSNOVE TEORIJE RASPODELE DOHOTKA (II) 293

dragomir drašković
KO DIŽE IDEOLOŠKU PRAŠINU 306

INFORMACIJE

vladimir grečič
JUGOSLOVENSKA MIGRACIJA RADNE SNAGE 315

PRIKAZI

petar živadinović
DANILO PEJOVIĆ: SUVREMENA FILOZOFIJA ZAPADA 323

rade mihaljčić
SINTEZA, ALI O ČEMU? 326

vera tasić
OMLADINA U SVOM SLOBODNOM VREMENU 328

ČASOPISI

vera ikonomova i tatjana popov
IZ DOMAĆIH ČASOPISA 332

milan marjanović
VINJETE

dr đuro
šušnjić

NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI

Naše znanje o uzrocima društvene pokretljivosti je mnogo potpunije nego naše znanje o posledicama ovog bitnog socijalnog procesa. Sociolozi su pokazali relativno slabo interesovanje za socio-psihološke posledice društvene pokretljivosti jer su obično smatrali da je socijalna mobilnost sama po sebi poželjna stvar, da je ona znak otvorenosti socijalnih struktura, da se kroz različite kanale društvene promocije — porodica, škola, brak, političke, ekonomske i profesionalne organizacije — postepeno stvara jedno društveno stanje u kome pojmovi klase, statusa, moći, autoriteta, prestiža i društvenih privilegija nisu tako izrazito naglašeni. Drugim rečima, socijalna mobilnost je bila protumačena kao dobar znak za postepeno prevladavanje društvenih razlika i kao sinonim za društvenu jednakost. Ali već jedno jedino pitanje, upućeno onima koji veruju samo u blagotvorne posledice socijalne pokretljivosti, može da uzdrma celo njihovo verovanje. To pitanje moglo bi se formulisati: Zar sama činjenica da govorimo o socijalnoj pokretljivosti i mogućnostima za vertikalnu pokretljivost ne pretpostavlja slojevitu strukturu društva i socijalnu nejednakost? Zar je teorija o socijalnoj pokretljivosti i mogla da nastane na drugoj osnovi nego što je socijalna nejednakost?

Već danas se javljaju opravdane sumnje u ovaj preterani optimizam u vezi sa mogućnostima i prednostima koje pruža socijalna pokretljivost. Tako se obično smatra da je o b r a z o v a n j e (školska sprema) onaj kanal kroz koji se najčešće, najbrže i najefi-

kasnije vrši proces napredovanja na socijalnoj lestvici.[1]) Neki pisci čak govore o postepenom prenošenju težišta društvene konkurencije iz sveta ekonomije u svet obrazovnih institucija, „iz ureda i radionice u školu i na univerzitet".[2]) Da obrazovanje kao nesumnjivo bitan kanal društvene promocije nema onaj značaj koji mu se obično pridaje, postaje jasnije čim se postavi jedno drugo pitanje: ako društveni položaj treba da stoji u funkcionalnoj vezi sa školskom spremom, onda treba očekivati da najtalentovaniji i najobrazovaniji pojedinci u društvu zauzimaju i najviše i najodgovornije društvene položaje i da dobijaju najviša društvena priznanja (funkcionalni pojam nagrade). Ovo, kako znamo iz iskustva, nije slučaj.

Ne treba takođe ispustiti iz vida i činjenicu da društvo vrši kontrolu socijalne pokretljivosti kroz institucionalizaciju obrazovnih kanala pokretljivosti, što uključuje i prilično oštru selekciju pojedinaca. To praktično znači da samo jedan veoma tanak sloj iz svake generacije može uspešno da se probije na najviše ili visoke tačke u društvenoj hijerarhiji i da je većina pojedinaca osuđena da se zadovolji i skromnijim napredovanjem na skali pokretljivosti, ako za trenutak zanemarimo činjenicu da izvestan broj tih pojedinaca često ostaje na mestu ili čak doživljava socijalni pad. To znači da mobilnost pomoću obrazovnih kanala nije uvek rešenje za ekonomske i profesionalne probleme većine ljudi, iako je nužan uslov. „Ideja o jednakim mogućnostima za sve... je isto tako san u Velikoj Britaniji kao i u SAD."[3])

Danas je slična situacija i sa pokretljivošću preko profesionalnih, ekonomskih i političkih organizacija. R. Michels je dobro primetio da bi „bez partijske organizacije mnogi društveno korisni elementi bili izgubljeni u smislu da oni nikad ne bi mogli da izmene svoju društvenu klasu i da bi celog života ostali proleteri... Svi nadareni elementi (između proletera) vide u partijskoj organizaciji s njenim položajima i karijerama pravo utočište za spas." Ali i sam Michels je uočio jednu od najbitnijih osobina svake organizacije — neminovnu tendenciju ka oligarhiji. Nekoliko desetina partijskih lidera — kaže R. Luxemburg — neiscrpne energije i neograničenog optimizma usmeravaju i vladaju. Među

[1]) Ovo gledište, između mnogih pisaca, dele i: S. M. Lipset, Social Mobility in Industrial Society, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1963, p. 91; M. M. Tumin, and A. S. Feldman, Theory and Measurement of Occupational Mobility, American Sociological Review, No 3, June, 1957, p. 287.

[2]) T. H. Marchal, Citizenship and Social Class, Cambridge University Press, 1950.

[3]) Barrie Stacey, Some Psychological Consequences of Inter-Generation Mobility, Human Relations, Vol. 20. No 1, 1967, p. 9.

njima, u stvari, svega jedno tuce istaknutih vode, a jedna elita radničke klase s vremena na vreme se poziva na skupove na kojima aplaudira govorima vođa i jednodušno odobrava predložene rezolucije. I ovde se, dakle, ubrzo stvara jedna elita vlasti, jedna politička avangarda, jedan tanak sloj ljudi koji imaju pristup sredstvima odlučivanja, moć koncentrisanu u svojim rukama i monopol u kontrolisanju ponašanja mase članstva. Prodor u ovako očvrsle strukture povezan je sa nizom teškoća. Politička nezainteresovanost i politička apatija masa je normalna reakcija na zatvorenost političkih struktura i nemoć da se utiče na smisao odluka koje su od značaja za celo društvo.

NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI

Čini se da moderne institucije braka i porodice pružaju veće šanse za društvenu pokretljivost. B. Barber smatra da su uspešni brakovi bili ključni faktori u tom procesu.[4]) Lipset, pak, upozorava da je smanjivanje broja dece u porodici i uzrok i posledica uspešne vertikalne pokretljivost.[5]) U svim industrijskim zemljama o kojima postoje podaci, fertilitet stoji u obrnutoj proporciji sa prihodom.[6]) Za zdrav razum ništa ne bi bilo logičnije od toga da porodice sa visokim prihodima imaju i veći broj dece. A istina je upravo obrnuta. Što je porodica siromašnija, ima veći broj dece, a što je bogatija, manji je broj dece. Ali ova činjenica da porodice viših i najviših društvenih klasa imaju obično jedno ili dvoje dece, sama po sebi ide u prilog deci nižih društvenih slojeva. Dosledno tome, ako recimo svaki sin roditelja sa visokim socijalnim statusom i zadrži status svoga roditelja, još preostaje praznog prostora za druge da se penju naviše.[7]) Smanjena porodica može da bude veoma važan faktor koji omogućuje deci porodica koje pripadaju višim klasama da u najmanju ruku zadrže visoki položaj svojih roditelja; porodice sa velikim brojem dece, uprkos tome što pripadaju visokim socijalnim klasama, imaju smanjene mogućnosti da svakom detetu omoguće da zadrži status svojih roditelja ili da se pomakne još za koju stepenicu više. Verovatnije je da će poneko dete doživeti pokretljivost naniže.[8])

Ovih nekoliko napomena je sasvim dovoljno da nas uvedu u problem o nekim socijalno-psihološkim posledicama vertikalne pokretljivosti, čuvajući nas od

[4]) B. Barber, Social Stratification, Harcourt, Brace, New York, 1957, pp. 346—349; 387—389. Neka istraživanja pokazuju da se oni koji pripadaju višim društvenim klasama žene kasnije, dok su rani brakovi karakteristika nižih društvenih grupa.
[5]) Op. cit., p. 244.
[6]) Op. cit., pp. 58 and 86.
[7]) Op. cit., p. 58.
[8]) Op. cit., p. 240. Do istih zaključaka dolazi i James Maxwell u svom radu „Inteligence, Fertility and the Future." On nalazi da visok status u zanimanju stoji u korelativnoj vezi sa koeficijentom inteligencije; visoki status u zanimanju stoji u korelaciji sa veličinom porodice; visoki koeficijent inteligencije stoji u korelaciji sa veličinom porodice, što znači da deca iz brojčano malih porodica, po pravilu, imaju veći koeficijent inteligencije. (O ovome šire: S. M. Lipset, op. cit., p. 243).

opasnosti precenjivanja ili čak potcenjivanja svih onih posledica koje socijalna pokretljivost sa sobom donosi. Ukratko, prelazimo na uočavanje nekih bitnih posledica, kako pozitivnih tako i negativnih.

1. Društvena pokretljivost smanjuje kohezivnost grupa i time slabi intenzitet grupnog sukoba. Institucionalizacija društvene pokretljivosti, naročito kroz obrazovne i profesionalne kanale, u direktnoj je vezi sa slabljenjem klasnog sukoba. Što je nestabilnost klasa veća, intenzitet klasnog sukoba je manji. Gde je društvena pokretljivost redovna pojava i legitimno očekivanje — kako to naglašava, na primer, R. Dahrendorf — klasna pripadnost je privremena.

Na osnovu komparativnih izučavanja možemo očekivati: što je otvorenija klasna struktura društva, to je politička nezainteresovanost radničke klase manja.[9]) Ako radnik može poboljšati svoj socijalni položaj i ostvariti svoje ciljeve pomoću kanala socijalne pokretljivosti, on sve više prestaje da bude zainteresovan za klasnu borbu. I ako on to uspešno ostvaruje svojim l i č n i m naporom, inicijativom, poduzetnošću, ukratko, kroz ličnu pokretljivost, on nema potrebe za političkom o r g a n i z a c i j o m preko koje će, ujedinjen sa sebi sličnima, ostvariti te iste ciljeve. Prema tome, kad god pojedinac ne može poboljšati svoj socijalni položaj pomoću kanala l i č n e pokretljivosti, on će pokušati da poboljša položaj g r u p e kojoj pripada nekom vrstom kolektivne akcije. Meni se čini da Marks nije video kanale društvene promocije u l i č n o s t i, već samo u o r g a n i z a c i j i, u kolektivnoj akciji. Tako proces koji mi ovde nazivamo s o c i j a l n o m p o k r e t l j i v o s t i s l a b i s o l i d a r n o s t i p o l i t i č k u s n a g u r a d n i č k e k l a s e.[10]) Snaga klasnog konflikta opada sa stepenom otvorenosti drugih (viših) klasa i jača sa stepenom zatvorenosti tih klasa. „Što je kruća i zatvorenija klasna struktura društva, veća je mogućnost da niže klase razviju svoj vlastiti kruti oblik političke aktivnosti."[11])

2. Kako se socijalna pokretljivost pojedinaca i grupa odvija u dva suprotna pravca (socijalni uspon i socijalni pad), uglavnom postoje i dva tipa saznajno-psihološke reakcije na takve strukturne promene. Lepo se vidi kako ideju razvitka, aktivističku i optimističku filozofiju i pogled na svet brane oni koji napreduju na socijalnoj lestvici i oni koji očekuju društvenu promociju. Pojedinci i grupe koje doživljavaju socijalni pad na lestvici društvene strukture skloni su da zastupaju i prihvataju pesimističku filozofiju, konzervativni (tradicionalni) pogled na svet ili, čak, ideju društvenog regresa. U oba slučaja

[9]) Videti o ovome: S. M. Lipset, Political Man, New York, 1963, p. 215.
[10]) Videti: Lipset, Social Mobility. . ., p. 70.
[11]) Lipset, Political Man. . ., p. 215.

se lepo vidi kako se „pogledi na svet" stvaraju u čvrstoj vezi sa promenama u socijalnom položaju i ulozi i kako je ideologija tih pojedinaca i grupa u oba slučaja čista racionalizacija grupnih interesa, bez obzira na to što takve racionalizacije ne izražavaju stvarne odnose i situacije. Svaka socijalna grupa je sklona da prihvati stavove, mnenja i mišljenja koja su u skladu sa njenim interesima, i da odbaci, različitim sredstvima, svaki stav, mnenje i mišljenje koji su u suprotnosti s tim istim interesima. Ideje u istoriji nemaju isključivo uspeha zato što su istinite, već zato što su pogodne u datom momentu da se povežu sa specifičnim socijalnim procesima, interesima i potrebama određenih grupa.

NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI

3. Interesantno bi bilo, možda, pratiti kako se sa menjanjem i napuštanjem primarnih grupa izvesne društvene vrednosti prijateljstva i neformalnih odnosa sve više gube. Opadanje osećanja pripadnosti jednoj grupi čini da društveni dodiri postaju manje topli, intenzitet osećanja slabi, intimne veze (face to face) sve više se zamenjuju udaljenim vezama karakterističnim za sekundarne grupe. Otuda pojave izolovanosti[12],) usamljenosti, „bačenosti u svet" straha, nemoći. Društvena pokretljivost razara strukturu primarnih grupa, grupnih odnosa, grupnu solidarnost i uopšte čvrstu grupnu svest i osećanja.[13]) „Visoki stepen mobilnosti može biti destruktivna snaga u društvu u kome su porodična sredina i nasleđeni položaji veoma snažno naglašeni.[14]) U društvu u kome je pokretljivost pojedinaca iz mesta u mesto i iz grupe u grupu veoma česta, smanjuju se šanse za čvršće i trajnije društvene kontakte i za intimno međusobno poznavanje. „Pokretljiva osoba je kao poligamist koji nema obaveze samo prema jednoj ženi i ne daje svu svoju ljubav samo jednoj ženi, već je deli mnogim ženama."[15]) „Mi volimo ceo svet uopšte ali nikoga posebno. Mi govorimo o sreći čovečanstva ne brineći se za nikoga pojedinačno."[16]) Krećući se od grupe do grupe i pripadajući tako mnogim grupama, pokretljive ličnosti ne mogu se na kraju čvrsto vezati ni za jednu grupu. „Neki pokušavaju da pripadaju mnogim, pa često i opozicionim grupama. Sve te ‚kolektivističke tendencije' nisu ništa drugo do druga strana individualizma i izolovanosti koje je prouzrokovala mobilnost."[17]) I ne samo što ljudi postaju

[12]) Sorokinovu tezu da pokretljivost ima za posledicu osećanje usamljenosti i izolovanosti potvrdili su R. A. Ellis and W. C. Lane svojim istraživanjem: Social Mobility and Social Isolation: A Test of Sorokins Dissociative Hypothesis, Am. Soc. Rev., No 2, 1967. Šire obrazloženje svoje teze Sorokin je pružio u: Social and Cultural Mobility, The Free Press of Clencoe (paperback), pp. 523—525.
[13]) O ovome šire: S. M. Lipset, Social Mobility . . ., p. 65; B. Stacey, op. cit., pp. 5—7.
[14]) Lipset, Social Mobility. . ., p. 261.
[15]) P. Sorokin, Social and Cultural Mobility. . ., p. 539.
[16]) Op. cit., p. 543.
[17]) Op. cit., p. 544.

manje intimni u svojim međusobnim odnosima već i u odnosima sa stvarima. Sorokin odlično primećuje: „Proizvođač je nekada sam bio umetnik, koji je utiskivao na stvari pečat svoga talenta, koji je odenuo predmet svojom umetnošću i ukusom, svojom mišlju i veštinom ... Ali sada, sa podelom rada, sa modernim sistemom masovne mašinske proizvodnje, gde svaki pojedinac obavlja samo jednu od hiljada operacija koje su nužne da bi se proizveo ceo predmet, čovek i predmet su takođe osamljeni. Iščezlo je osećanje umetnika koji stvara. Ne mogu se više prepoznati tragovi ličnosti na proizvedenim stvarima.[18]) Nema više intimne povezanosti proizvođača sa proizvodom. Stvari se kupuju, brzo menjaju i odbacuju. Samo nas poneki turista ili lovac na starine podseti da traga za nečim što je prohujalo s vihorom. Ima se osećanje da mnogi od njih traže, na jedan tužan način, neku vrstu dubljeg korenja.

4. Stepen „devijantnog" ili „abnormalnog" ponašanja može da posluži kao indikator brzine i stepena socijalnih promena i društvene pokretljivosti.[19]) Čini se da je izvesna mera „abnormalnog" ponašanja logična posledica vertikalne pokretljivosti. Već samim napuštanjem određene grupe, pojedinac vređa očekivanja drugih članova grupe i izaziva osudu sa stanovišta grupnih normi. Ali u kom smislu je njegovo ponašanje „abnormalno"? Zar zbog toga što odstupa od normativno zahtevanog ponašanja? Ako je tako, onda smo svi manje-više nenormalni. Ili zbog toga što ponašanje odstupa od statističkog proseka? Ako je tako, onda je prosečan čovek ideal društvenog razvitka. Ili, možda, abnormalnim treba da se smatra sve ono što odstupa ili izrazito odudara od humano mogućeg (čovekovi najvredniji ideali)? Ili je, možda, bliže istini da se normalnost i abnormalnost procene pomoću niza drugih varijabli, kao što su: a) spremnost pojedinaca, grupe ili čitavog društva da toleriše određene vrste ponašanja; b) opšta osetljivost pojedinaca i grupa u odnosu na psihološke komponente u ponašanju; c) stavovi nekih autoritativnih ličnosti u društvu prema određenim vrstama ponašanja; d) klasni status jedinke čije ponašanje se ocenjuje kao nenormalno.[20]) Ako samo povežemo stavove prema devijantnom ponašanju sa klasnim statusom, odmah će se primetiti da stavovi o tome što je normalno a što nije nisu jedinstveni, već se razlikuju u zavisno-

[18]) Op. cit., p. 523.
[19]) O ovome: I. L. Horowitz, An Introduction to the New Sociology, u: The New Sociology, Essays in Social Science and Social Theory in honor of C. Wright Mills, edited by I. L. Horowitz, Oxford University Press, New York, 1965, p. 30.
[20]) A. B. Hollingshead and F. C. Redlich, Social Class and Mental Illness, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1958, pp. 191—192.

sti od klasne pripadnosti, pa ono što izgleda nenormalno sa gledišta očekivanja jedne klase, može da se smatra sasvim normalnim sa stanovišta normativnog očekivanja[21]) neke druge klase. Hollingshead je čak upozorio da može postojati profesionalno neslaganje o tome što je abnormalno ponašanje i kako se treba odnositi prema abnormalnom ponašanju. „Sudija može smatrati da dete treba kazniti zbog određenih postupaka, dok psihijatar može da zauzme gledište da je dete uznemireno i da mu treba psihijatrijska pomoć, a ne kazna. Tako profesionalna neslaganja vode u sasvim suprotne metode tretiranja abnormalnog ponašanja, što može da zaustavi ili odgodi odluku o tome da je pojedincu nužna psihijatrijska pomoć. Ovo je naročito istina u onim slučajevima kada se mišljenje stručnjaka ne podudara sa mišljenjem „zdravog razuma".[22]) „Zdrav razum" bi takođe proglasio nenormalnim i ono ponašanje što ga je teorija o referentnim grupama sociološki veoma lako objasnila. Reč je o pojmu tzv. očekivane pokretljivosti, očekivane participacije ili o č e k i v a n e s o c i j a l i z a c i j e. Ova teorija pokazuje kako pojedinci koji očekuju društvenu promociju prihvataju norme i modele ponašanja viših klasa mnogo pre nego što su sami promenili svoj socijalni status, tj. pre nego što su postali članovi određene više klase (grupe). Oni se, tako reći, unapred p o k o r a v a j u normama grupe kojoj će jednoga dana zasigurno pripadati (tu su, u stvari, konformisti), ali krše norme izvorne grupe čiji su još uvek pripadnici (tu su oni nekonformisti). D a k l e, o č e k i v a n a p o k r e t l j i v o s t p r o u z r o k u j e d a s e p o j e d i n c i p o n a š a j u „a b n o r m a l n o", „d e v i j a n t n o", „n e k o n f o r m i s t i č k i" u n u t a r n j i h o v e s o c i j a l n e g r u p a c i j e. Kad god su otvorene mogućnosti za socijalnu pokretljivost u društvu, treba očekivati i veći stepen nekonformističkog ponašanja.

5. Studije o mentalnim bolestima sugerisale su da ljudi koji su socijalno mobilni imaju više šanse da mentalno obole nego oni koji nisu pokretljivi.[23]) Čovek koji se pokreće u ekonomsko-društvenoj hijerarhiji, nalazi da je teško prilagoditi se životnom stilu viših slojeva. Svaka promena zanimanja i socijalnog statusa zahteva novi napor prilagođavanja, što povećava aktivnost nervnog sistema i uzrokuje stalnu mentalnu napetost. Pokretljiva osoba zadržava nešto od starih iskustava i veza i istovremeno je izlo-

NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI

[21]) Konformizam se često definiše kao ponašanje koje je usmereno da zadovolji očekivanja članova grupe, tj. ponašanje koje ne odstupa od grupnih normi. Prema tome, za konformističko ponašanje je manje važno da li je pojedinac zadovoljio svoja očekivanja, već je mnogo važnije u kojoj meri je njegovo ponašanje zadovoljilo očekivanja drugih (referentna grupa). Stepen konformizma može da se empirijski meri poređenjem stvarnog ponašanja sa očekivanim ili propisanim. (Videti opširnije: R. H. Willis, Conformity, Independence, and Anticonformity, Human Relations, Vol, 18, No 4, 1965, pp. 374—378).

[22]) Op. cit., p. 180.

[23]) O ovome šire: A. B. Hollingshead and F. C. Redlich, op. cit., p. 11.

žena unakrsnom pritisku drugih iskustava. Jasno je da se taj dvostruki pritisak odražava na njegovo psihičko zdravlje.[24]) Uopšte govoreći, oni koji odstupaju od standarda koji važe za grupu kojoj ekonomski, socijalno, politički, kulturno i psihološki pripadaju, imaju veću šansu da postanu neurotici nego oni koji se pokoravaju normama grupe. To znači da će više liberalni članovi grupe biti, verovatno, više neurotični. Da se bude nekonformista, mora se platiti čak ličnim zdravljem.[25]) H. Zetterberg je već pokazao da što osoba vidljivije odstupa od recepata ponašanja svojih prijatelja, nepovoljnije su ocene koje dobija od njih.[26]) I obrnuto. Što je povoljnije mišljenje grupe o nekom pojedincu, ovaj je skloniji da sam sebe povoljnije vrednuje.[27]) Primarna grupa je, dakle, ona koja daje podršku pojedincu i koja ga sprečava da postane neurotik.

Pojedinac sa ograničenim aspiracijama vrednuje svoj uspeh na lestvici pokretljivosti tako što meri pređenu distancu od tačke od koje je startovao do one na kojoj se trenutno nalazi. Pojedinac sa neograničenim aspiracijama meri svoj uspeh ne odozdo, tj. od tačke od koje je startovao, već odozgo, od tačke koju treba da dostigne.[28]) Prvi nije zadovoljan sve dok ne postigne neko značajno mesto u hijerarhiji. Drugi nije zadovoljan sve dok ne osvoji neko od najznačajnijih mesta u društvenoj hijerarhiji. Zadovoljstvo i nezadovoljstvo su psihološki odgovori na vertikalnu pokretljivost s obzirom na smer kretanja i na intenzitet kretanja. Zadovoljstvo se javlja kao posledica napredovanja na socijalnoj lestvici. Nezadovoljstvo i osećanje niže vrednosti, nesigurnosti i subjektivne frustracije javljaju se kada ciljevi nisu dosegnuti i kada se doživi pad na lestvici socijalne pokretljivosti.

Socijalna pokretljivost pojedinaca i grupa uslovljava stalnu mentalnu napetost ne samo ovih koji se pokreću prema višim ili najvišim položajima u određenoj društvenoj delatnosti ili oblasti već i onih koji te položaje trenutno drže i naprežu se da ih bar zadrže, ako su im izgledi za više položaje nesigurni i slabi. U socijalno pokretljivim pojedincima i grupama oni vide stalnu pretnju svojim položajima i privilegijama vezanim uz te položaje.

Istraživanja koja su obavili Hollingshead i drugi[29]) potvrdila su da je određeni tip mentalnih bolesti povezan sa klasnim statusom pojedinca. To znači da

[24]) O ovome šire: Lipset, Social Mobility. . ., p. 69.
[25]) Lipset, Political Man. . ., p. 96.
[26]) H. L. Zetterberg, Social Theory and Social Practice, The Bedminster Press, New York, 1962, p. 95.
[27]) Ibid., p. 88.
[28]) Videti o ovome: R. Dubin, The World of Work, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1958, pp. 226—228.
[29]) A. B. Hollingshead and F. C. Redlich, op. cit., pp. 7, 10, 42, 238, 239.

svaka društvena klasa ne pati od istih vrsta mentalnih poremećaja i da postoje „varijacije u tipovima neuroza", zavisno od toga o kojoj je klasi reč. „Da bi se uverili da stroga povezanost između klasnog statusa i mentalnih bolesti nije, možda, uslovljena nekim drugim varijablama nego što je klasa, preduzet je i drugi korak, i podaci su bili analizirani tako da su sledeće varijable bile pod kontrolom: seks, starost, rasa, religija i bračno stanje. Premda je svaki od ovih faktora bio stalan, veza između klasnog statusa i mentalnih bolesti se ponovo pojavila."[30])

Savremena psihijatrija i psihoterapija imaće sve manje uspeha u lečenju pacijenata iz prostog razloga što uzroci bolesti nisu u pojedincu, već izvan njega, u društvu. Neuroze, psihoze i druge vrste mentalnih poremećaja su sasvim n o r m a l n e reakcije na jedno a b n o r m a l n o stanje u društvu. Samo zdravo društvo rađa zdrave ličnosti, i samo bolesno društvo rađa bolesne ličnosti. Društvo je postalo pacijent. Danas to postaje svima jasno. „Ovaj pristup pacijentu, nezavisno od razumevanja njegove socijalne sredine, može biti upoređen sa pristupom jednog astronoma koji proučava sunce ... a da ga pri tome ne posmatra kao mali deo jednog astronomskog sistema nebeskih tela."

6. Ljudi koji godinama zauzimaju iste ili slične položaje u socijalnoj strukturi imaju veliku šansu da stiču slična iskustva, navike i p o n a š a n j e, što se unekoliko v di i po tome da na određene događaje ili „podražaje" odgovaraju („reaguju") na istovetan ili sličan način. Njihov način ponašanja je određen, predvidljiv, neelastičan, krut. Na primer, birokrat nije samo sociološki, već i psihološki tip.

Proces socijalne pokretljivosti razbija očvrsnute, naviknute i okamenjene modele ponašanja i zahteva od pojedinca da se prilagodi promenljivom statusu i novim ulogama, kao i svim drugim promenama u socijalnoj sredini. U tom smislu je, kako ističe Sorokin, veća različitost, elastičnost i plastičnost ljudskog ponašanja logična posledica društvene pokretljivosti. Ovo, opet, stvara nove teškoće u predviđanju ponašanja pokretljivih pojedinaca i grupa, jer se više nije dovoljno osloniti samo na poznavanje njihova položaja u strukturi, koji se često menja.

U društvu u kome je socijalna pokretljivost jedna od osnovnih vrednosti, u društvu koje institucionalno obezbeđuje da vredni i sposobni napreduju na hijerarhijskoj lestvici i gde se to napredovanje shvata i prihvata kao normalno, socijalna pokretljivost ne mora da izaziva sve one psihičke napetosti, konflikte i neuroze o kojima je već bilo reči. Ali ovo pretpostavlja da dve značajne institucije u društvu — porodica i škola, radikalno izmene svoje socijaliza-

[30]) Op. cit., p. 217.

torske funkcije. Smisao socijalizacije ličnosti ove institucije vide samo u tome da se ljudsko biće trenira tako da jednoga dana bude sposobno da preuzme izvesne već definisane i strukturisane uloge u društvu. Međutim, ono što izmiče takvom procesu socijalizacije je ono što mi se čini veoma važno: da se tim ulogama treba prilaziti kreativno, tj. kritički, i da se ljudska ličnost opremi kritičkom svešću, sposobnom i da kaže „ne" nekim određenim zahtevima socijalne situacije ili čak nekim hiljadugodišnjim konformizmima. Ukratko, funkciju socijalizacije kao svesnog procesa pripremanja ljudskog bića za određene uloge u društvu ja ne vidim samo u tome da se ličnost što bolje pripremi i prilagodi postojećoj strukturi položaja i uloga, kako bi ih što efikasnije obavljala, već da se orijentiše i na pripremu za obavljanje izvesnih uloga koje u društvu još nisu institucionalizovane, ali u koje pojedinac može da se uklopi tako što će, recimo, ponovo definisati situaciju uz pomoć prethodno stečenih iskustava i što će biti sposoban da bez teškoća stvara nove mogućnosti za ponašanje. Da je ovaj momenat pripremanja ličnosti za buduće i moguće uloge ozbiljno zanemaren u društvu, pokazuju, na primer krajnje konformističke tendencije u ponašanju ljudi. Danas se smatra zdravom jedinkom onaj koji je dobro prilagođen (dakle, bez ozbira na to o kakvom sistemu odnosa među ljudima je reč), što znači da raspolaže određenom društvenom veštinom koja mu pomaže da u svakodnevnim odnosima zadovolji svoje lične potrebe i u isto vreme očekivanja drugih.

Proces socijalne mobilnosti zahteva da se pored motivacije da se uspe raspolaže snagom i sposobnošću da se iza sebe ostavi prethodna i da se bez teškoća prilagodi novoj socijalnoj sredini. Ova sposobnost jedinke da stvara socijalne odnose na jednom višem nivou i da se odrekne onih na nižem verovatno je povezana sa ličnim osobinama.[31])

7. Socijalna pokretljivost doprinosi smanjivanju razlika u društvenom položaju društvenih grupa i klasa i time, ujedno, smanjivanju tzv. socijalne distance između tih grupa. Izvesne izmene i popravke u smislu pravednije raspodele retkih društvenih vrednosti čvrsto su povezane sa formiranjem novih tipova međuljudskih odnosa i načina mišljenja. To su nužne posledice socijalne mobilnosti. Danas „svaka klasa liči na hotel ili na omnibus koji je uvek pun, ali uvek pun različitih ljudi". „To ublažava emocionalnu distancu između osoba različitog socijalnog ranga... ubeđenje da je ta uzvišenost rezultat ličnog napora, i zato privremena."[32])

[31]) Videti: Peter M. Blau, Social Mobility and Interpersonal Relations, American Sociological Review, 21, 1956, pp. 290—295.
[32]) S. M. Lipset, Social Mobility..., p. 78.

„Ako je dati obrazac visoke potrošnje (kao što su nova kola svake godine) cenjen u društvu, pojedinac će nastojati da poveća svoju potrošnju, pošto on usled toga raste u svojim očima... U oba slučaja može se reći da ljudi žele da zaštite svoje klasne položaje zato da bi, u stvari, zaštitili svoj e g o i da nastoje da poboljšaju svoj klasni položaj da bi pojačali svoj ego."[33]) Od toga kakvu vrednosnu ocenu društvo pridaje određenom klasnom položaju zavisi i vrednosna ocena pojedinca o samome sebi.

Može se bez preterivanja reći da su ljudi danas pod snažnim uticajem egalitarnih ideala (naročito socijalističke zemlje), sa zahtevima za transformaciju socijalne strukture u pravcu rušenja socijalnih razlika. Ali — kao što dobro primećuje S. Nowak u svom članku „Changes of Social Structure in Social Consciousness" — dobro poznati sociološki mehanizmi nastavljaju da deluju i prouzrokuju da egalitarni ideali gube svoju atraktivnost uporedo sa proširivanjem ekonomskog i socijalnog položaja.

Mnogi pisci su danas zabrinuti za moguće posledice socijalne pokretljivosti. Pošto je socijalna pokretljivost osobina otvorenog društva, ona se često zamenjuje pojmom demokratičnosti. Demokratizacijom bi čisto socijalna distanca između „viših" i „nižih" jednoga dana mogla potpuno da iščezne i da društvo dospe u jedno stanje „bezbojne monotonije". Pri bližem posmatranju, međutim, ova bojazan se pokazuje neosnovana. Marks je pokazao da bi ukidanje čisto socijalnih razlika jedino dovelo do uspostavljanja istinskih egzistencijalnih razlika među ljudima. Istinske, ljudske, egzistencijalne razlike među ljudskim bićima mogu se pojaviti tek onda kada se stvore jednaki početni socijalni uslovi za sve. Na osnovu jednakih socijalnih mogućnosti mogu se rascvetati lične mogućnosti svakog pojedinca.[34])

8. Sorokin je upozorio na još jednu opasnost koja sledi kao posledica socijalne pokretljivosti. To je p o v r š n o s t u kontaktima i površnost u znanju. Čovek koji je danas u jednom zanimanju, ekonomskom statusu, lokalnoj zajednici itd., a sutra se već pomera u drugo zanimanje, status i zajednicu — ne brine mnogo o ozbiljnom i produbljenom razumevanju svoje socijalne sredine. Stvara se postepeno jedna površna psihologija turista. „Kao i u turista, naš duh je ‚širok': mi znamo sve; mi smo videli sve zemlje na svetu; mi smo spremni da sudimo o svemu. Ali upravo kao i ‚širina duha' u turista, i naša ‚širina duha' je često odsustvo svakog duha i podseća pre na torbu punu raznovrsnih stvari, počevši od krompira i luka do nekoliko fraza uzetih iz Platona i Lenjina..."[35])

[33]) Ibid., p. 61.
[34]) Slično: K. Mannheim, The Democratization of Culture, Essays on the Sociology of Culture, London, Routledge and Kegan Paul Ltd., 1956, p. 242.
[35]) P. Sorokin, Social and Cultural Mobility..., pp. 516—517.

„Zahvaljujući podeli rada, naše neposredno iskustvo je relativno ograničeno. Većina naših informacija je dobijena na posredan način, iz knjiga i novina, a ne neposrednim dodirom sa činjenicama. Mi smo ljudi koji pretežno živimo u „papirnatoj sredini". Između nas i stvarnog sveta postoji svuda svet hartije. Mi posmatramo i sudimo o onome što se događa i kako se događa kroz štampane stvar koje čitamo: 99,9% stranaca nisu nikada videli, dodirnuli, pomirisali, iskusili bilo šta u vezi sa boljševizmom, fašizmom, sve do kineskih događaja — zaista ništa — neposredno. Oni znaju samo ono što je pisalo u novinama. Oni čitaju te fragmentarne, senzacionalne, uvek površne, obično delimične, a često i protivrečne parčiće informacija. Zar se, onda, treba čuditi da su ideje o svim pojavama izvan njihova direktnog iskustva često površne i apsurdne? To može da objasni zašto u mnogim slučajevima običan građanin sa ulice ima tačniji sud o događajima od mnogih eminentnih intelektualaca čiji su duhovni pogledi rđavo rukovođeni njihovim ograničavanjem na „papirnatu okolinu".[36])

Ljudi su danas suočeni sa neverovatnom složenošću i isprepletanjem različitih intelektualnih strujanja, škola i pravaca, tako da objektivno i ne mogu sistematski i kritički razmišljati ni o jednom od njih. Da bi čovek očuvao svoj duševni mir treba jednostavno da se odrekne bilo kakvog pokušaja da razume tako komplikovane stvari i da postane podjednako ravnodušan prema svemu što može da donese sledeći dan.[37]) D. Riesman je dobro primetio da je to osobina našega vremena da se ljudi sve više zadovoljavaju da samo znaju o političkim poslovima pre nego da učestvuju u njima.[38])

9. Za „zatvoreno" društvo je karakteristično konzervisanje i otpor prema svakom uticaju izvana, uslovi za cirkulaciju ideja su znatno smanjeni jer je socijalna pokretljivost svedena na minimum, stvara se društveno monotona sredina, a time i tip intelektualno i moralno adaptiranog pojedinca. Obavljanje svih poslova vrši se po ustaljenim, naviknutim, nasleđenim, tradicionalnim, rutinskim postupcima. U „otvorenom" društvu povećava se razmena iskustava, cirkulacija ideja i stvaraju se bolji uslovi za pronalaske, jer su mogućnosti za društvenu pokretljivost (ljudi, predmeta i ideja) a time i za plodnu društvenu interakciju uvećani. Nije to prosta koincidencija da su nauka i kultura cvetale baš u onim društvima gde je socijalna pokretljivost bila snažno izražena, i da su u društvima sa slabim uslovima za pokretljivost nauka i kultura stagnirale ili čak bile zanemarivane. Politički sistem koji dozvoljava auto-

[36]) Ibid., pp. 517—518.
[37]) Ibid., p. 520.
[38]) The Lonely Crowd., New Haven, Yale University Press, 1950, pp. 177—178.

nomiju mnogih autoriteta izrazito je povoljniji za razvitak naučne i kulturne misli od jednog autoritarnog ili totalitarističkog.

Iako se ne raspolaže dovoljnom i pouzdanom empirijskom evidencijom da su pokretljive osobe više doprinele razvitku naučnih, političkih, filozofskih, moralnih i umetničkih ideja nego oni koji nisu bili društveno pokretljivi, ipak se može sa dovoljno razloga prihvatiti opšti stav da socijalna pokretljivost (ljudi, stvari i ideja) pogoduje plodnoj cirkulaciji i sudaru ideja, srećnoj kombinaciji kulturnih vrednosti koje potiču iz različitih društvenih grupa i intenzifikaciji intelektualnog života. Zato je, svakako, preteran zaključak jednog pisca: „Hvala bogu da postoje i ljudi na koje se može računati da će ostati tamo gde i jesu i koji održavaju stvari da se kreću, dok su drugi zaposleni oko toga da se probiju na skali pokretljivosti, menjajući jedan posao za drugim."[39])

10. Proces socijalne pokretljivosti izaziva: 1) mešanje različitih kulturnih sistema i vrednosti, 2. dezintegraciju lokalnih kultura, 4) slabljenje etnocentrizma zasnovanog na predrasudama da je vlastita kultura superiornija od drugih, 4) slabljenje lokalne ograničenosti i nacionalizma, 5) slabljenje lokalnih patriotskih osećanja, 6) neodređenost u pogledu metoda vaspitanja mladog naraštaja zbog različitih, često i konfliktnih, preporuka, 7) modeli ponašanja postaju neodređeni i konfuzni, 8) dezintegraciju okamenjenih i krutih moralnih normi, 9) sposobnost i spremnost različitih grupa (klasa) da tolerišu različita gledišta i time prihvate kompleksnu ideju da istina i laž nisu samo na jednoj strani, 10) razbijanje dogmatskih misaonih struktura, 11) smanjivanje razlika u životnom i kulturnom stilu potpomognuto masovnom proizvodnjom i masovnom potrošnjom standardizovanih kulturnih vrednosti, 12) slabljenje tradicije, 13) opadanje vere u božansko poreklo vladara i istovremeno jačanje vere u mogućnosti izmene društvenih institucija, 14) opadanje strahopoštovanja prema svim vrstama autoriteta, 15) uticaj nasleđa postaje sve beznačajniji.

11. Kako socijalna pokretljivost utiče na stabilnost društvenog poretka kao celine? Postaje li socijalni poredak stabilniji što je pokretljivost veća? Ili je, možda, nestabilnost poretka posledica velike društvene pokretljivosti?

Sigurniji odgovori na ova pitanja zahtevaju niz komparativnih istraživanja. Lipset je na osnovu nekih svojih analiza došao do zaključka da je „socijalna mobilnost jedan integralni i neprekidni vid procesa urbanizacije, industrijalizacije i birokratizacije". Čini se, dakle, da mobilnost pozitivno utiče na sta-

[39]) E. C. Hughes, Queries Concerning Industry and Society Growing Out of Study of Ethnic Relations in Industry, Amer. Soc. Rev., 14. April, 1949, p. 219.

bilnost globalnog poretka. Sorokin je upozorio da je mobilnost pozitivno povezana sa stabilnošću društvenog sistema, ali samo do izvesne granice, kada suviše pokretljivosti može da se negativno odražava na stabilnost sistema. Neki, pak, smatraju da socijalni poredak postaje nestabilniji što su uslovi za pokretljivost veći, jer je otežana kontrola društvenog ponašanja, a čim je izgubljena kontrola, nesiguran je i sistem.[40])

Meni se čini da problem odnosa između društvene pokretljivosti i stabilnosti socijalnog poretka treba ispitati nešto dublje, tj. pokazati kako se socijalna mobilnost odražava ne samo na stabilnost globalne socijalne strukture već i na stabilnost različitih podstruktura, tj. različitih društvenih g r u p a, koje su sastavni deo opšte društvene strukture. Ispitivanja će, verovatno, potvrditi hipotezu da socijalna mobilnost razara strukturu primarnih grupa, grupnu stabilnost, svest i solidarnost, dok istovremeno jača stabilnost globalne društvene strukture.

12. Do sada smo govorili o posledicama socijalne mobilnosti pod pretpostavkom da se taj proces odvija kroz normalne, najčešće institucionalizovane kanale koji uvek, po samoj definiciji, uključuju i pojmove kontrole i s e l e k c i j e najsposobnijih pojedinaca. Socijalna mobilnost ima svoje opravdanje utoliko ukoliko pomaže da se najvredniji elementi u jednom društvu nađu na ključnim društvenim pozicijama. Kad god se, na primer, nađe da je u društvenoj hijerarhiji jedan nesposobni pojedinac ili mediokritet dospeo i z n a d čoveka sposobnog i talentovanog i da mu, čak, izdaje naređenja, to je siguran znak da su normalni kanali socijalne pokretljivosti poremećeni i narušeni i da je dovedena u pitanje racionalna raspodela intelektualne snage i sposobnosti u jednom društvu. Drugim rečima, dovedeni su u pitanje o s n o v n i k r i t e r i j u m i za društvenu promociju.

R a t je jedno takvo stanje bunila u kome se normalna merila života naglo remete i uspostavljaju nova, već prema trenutnoj potrebi. U ratno vreme naglo raste cena generalima i vojničkom pozivu uopšte. To znači da osobine kao što su hrabrost, snalažljivost u prostoru, fizička snaga, praktična inteligencija, disciplina, pokornost, politička odanost itd. imaju prednost u odnosu na intelektualne i moralne osobine kao što su: inteligencija, nezavisno mišljenje, nekonformističko ponašanje, lična odgovornost i lično dostojanstvo i sl.

Pojedinci s ovim prvim, „ratničkim osobinama" uspevaju da se naglo pokreću na hijerarhijskoj lestvici, naročito ako su ratni gubici u ljudstvu osetni. Poje-

[40]) Postoji i konfuzija između pojmova stabilnost i demokratija. Često se smatra da stabilan poredak mora biti demokratičan i da demokratičan poredak mora da bude stabilan. Još je češće da se stabilizacija status-quo identifikuje sa demokratijom.

dinci sa drugim, „mirnodopskim osobinama" teže napreduju, a najčešće doživljavaju socijalni pad.

Iz rata se izlazi sa znatnim izmenama prvobitne socijalne strukture, naročito u rukovodećim grupama u društvu. S mukom stečene pozicije ne ispuštaju se tako lako iz ruku ni po završetku rata. Pojam z a s l u g e[41]) postaje centralni pojam i adut u rukama onih koji sada drže ključne pozicije u svim oblastima društvenog života. Ljudi koji su u vreme rata imali sve one osobine koje zahteva ratna situacija ubrzo prestaju biti pogodni za n o v e u l o g e koje zahtevaju sasvim drugi tip čoveka, sasvim druge osobine ličnosti. I najteže na svetu postaje da se ti ljudi razuvere da s t v a r n e zasluge na jednom polju nisu dovoljna garancija za uspeh na nekom drugom području ljudske stvaralačke prakse. Racionalna društvena organizacija zahteva da najsposobniji rukovode i upravljaju. Zaslužnima dostojno priznanje, a karijere talentima. Inače će talenti ostati i bez karijere i bez priznanja.

NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI

Ustaljeni kanali socijalne pokretljivosti mogu biti poremećeni i u jednom drugom slučaju. „Svako otkriće, svaka promena u metodima proizvodnje, u običajima, verovanjima, standardima, u književnoj modi i modi odevanja, u nauci i umetnostima, u sredstvima transporta — ukratko u bilo kom području društvenog života — može da upropasti jednu grupu i unapredi neku drugu."[42]) Ovi primeri pokazuju da socijalni položaj pojedinca zavisi ne samo od njega, tj. od njegovih fizičkih, umnih i moralnih kvaliteta, već i od promena u tehničkoj i socijalnoj sredini. I što je najtragičnije, niko pouzdano ne može da predvidi sve takve promene niti sve moguće posledice tih promena. Danas nauka i tehnika nude tako brze promene koje su brže od naše sposobnosti da se adaptiramo, da se reorganizujemo u skladu s tim promenama. Mi moramo učiti da predviđamo tehnološke promene i probleme koje će te promene stvoriti da bismo se bolje pripremili, da bismo već sada počeli izgrađivati socijalnu organizaciju i kulturno-političke poglede koji će odgovarati novona-

[41]) Kada na mesto intelektualnih vrednosti stupaju ratne zasluge, onda je i odnos prema kulturnim vrednostima pomaknut naniže. Moguće posledice: netrpeljivost prema intelektualcima, potcenjivački odnos prema kulturi i kulturnim vrednostima, glorifikacija čoveka prakse i real-političara, ideološka i politička mitologija, nove „zasluge" se zarađuju odanošću i političkom lojalnošću, bez obzira na intelektualne i moralne osobine pojedinaca itd.

[42]) P. Sorokin, op. cit., p. 367. Iako jedan društveni ili tehnički izum može da poboljša položaj nekih grupa i da u isto vreme upopasti neku drugu grupu (grupe), ipak je preterano reći da svaki tehnički izum ima takve posledice. Tehnički izumi najčešće prisiljavaju na izmene u metodima i vrstama delatnosti. Na primer, kada je izmišljen fotografski aparat, slikari su izgubili interes za sličnost njihovih slika sa prirodnim predmetima (realizam) i okrenuli su se nekim formalnim oblicima. Cela naša senzibilnost bila je iznova stvarana, a metodi i kriterijumi umetničnog stvaranja izmenjeni. Neko može da primeti da je ovaj razvitak senzibiliteta logičan proizvod same umetnosti i da nema nikakve veze sa tehničkim revolucijama. Ja mislim da sociologija umetnosti već samim svojim postojanjem dokazuje usku povezanost umetničkih shvatanja sa promenama u tehničkoj sredini i da je to činjenica koju i ne treba mnogo dokazivati.

stalim promenama u tehničkoj sredini. Stvar se, dakle, sastoji u tome što mi, na primer, nismo toliko zainteresovani da predviđamo nova otkrića, već posledice mogućih otkrića. Mi se moramo učiti da izmišljamo budućnost da bismo je spremnije dočekali.

Na kraju, možda je umesno pitati: zašto se toliko insistira na intelektualnim i moralnim vrednostima pojedinca kad se govori o socijalnoj pokretljivosti? Zar iskustvo ne pokazuje da najsposobniji nisu na mestima koja bi odgovarala njihovoj sposobnosti? Znači da sposobnost nije vrhunsko merilo za društvenu promociju!

DR ĐURO SUSNJIĆ

Mi insistiramo na ovom bogatom pojmu sposobnosti iz jednog veoma prostog, ali i veoma važnog razloga: ako nesposoban pojedinac, upravo zato što je nesposoban, ne uspe da ispunjava zahteve koje iziskuje neka njegova društveno beznačajna uloga, onda je njegov neuspeh samo njegov neuspeh, njegov promašaj samo njegov promašaj, njegov pad samo njegov pad. Ali ako je taj nesposoban čovek dospeo na visok i odgovoran društveni položaj, koji zahteva visoku inteligenciju, smisao za organizaciju, rukovođenje i samostalno donošenje važnih odluka, onda njegov neuspeh nije samo njegov neuspeh, njegov promašaj nije samo njegov promašaj, njegov pad nije samo njegov pad. Njegova nesposobnost najčešće dovodi do propasti čitave institucije ili organizacije, dakle, do propasti manje ili veće grupe ljudi koja ni kriva ni dužna snosi posledice nečije nesposobnosti. Eto zašto pitanje o vrednosti ljudi na ključnim mestima u socijalnoj organizaciji postaje tako značajno i presudno za čitavo društvo.

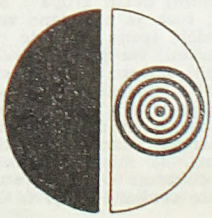

dr miloš
vučković

KREDITNA POLITIKA I STABILNOST PRIVREDE

Ako pod kreditnim sistemom razumemo skup svih mera i ustanova u jednoj zemlji koje opredeljuju način i merila za davanje novčanih kredita, onda prvo što moramo konstatovati jeste to da uticaj kreditnog sistema na stabilnost privrede nije svuda isti. Taj uticaj zavisi, u prvom redu, od privrednog modela u kojem dejstvuje. U zemljama sa sistemom potpunog operativnog planiranja kreditni sistem ima najmanje mogućnosti da dođe do izražaja, jer elementi plana, sa njegovim direktivama o tome gde se šta ima proizvesti, kome prodati, po koju cenu i uz koje ostale delove, ne ostavlja dovoljno prostora ni njemu ni njegovim instrumentima za efikasno delovanje. To ne znači da su oni i u takvom privrednom modelu bez ikakvog značaja. Za to imamo potvrdu u mnogim planskim privredama u kojima se kredit takođe vrlo brižljivo planira, u kojima postoji veći broj kreditnih vrsta po nameni i u kojima se preko kasenih planova i drugih kontrolnih mera nastoji da se kreditni volumen ne otme planiranim proporcijama. Dejstvo kreditnog sistema ni u takvim zemljama nije, dakle, sasvim beznačajno, ali je ono tu ipak svedeno na najmanju meru. Međutim, što se ide više samo ka globalnom planiranju, a pogotovu ka punijoj slobodi ekonomskih zakonitosti i dejstvu robno-novčanih odnosa, ka robnoj proizvodnji i tržištu, značaj kreditnog sistema i efikasnost njegovih instrumenata postaju sve veći, iz prostog razloga što u takvim privrednim modelima novčana tražnja dolazi potpunije do izražaja kao osnovna pokretačka snaga, a s njom i kredit, koji tu pokretačku snagu u najvećoj meri

i kvantitativno i kvalitativno determiniše. Tu kredit zaista postaje „sila", kako je govorio Marks. Nedovoljno poznavanje ovog relativnog značaja kredita u odnosu na sistem privređivanja i njegovog snažnog dejstva na čitav proces reprodukcije mislimo da je jedan od glavnih uzroka što su i naša teorija i naša praksa bez dovoljne pripremljenosti dopustile da budu suočene pa i iznenađene efektima kreditne politike u sistemu tržišne privrede i radničkog samoupravljanja. Navikli na beznačajnu ulogu kredita u sistemu administrativnog planiranja, mi smo kreditnim problemima počeli posvećivati ozbiljniju pažnju tek kada su negativne posledice ekspanzivne kreditne politike počele da bivaju pojava koja neposredno pogađa celokupan tok reprodukcije i svakog pojedinca.

Da je tu naša kreditna politika bila zaista dugo ekspanzivna, govore mnogi dokazi i, u prvom redu, činjenica da su kod nas kreditni volumen i novčana masa rasli vrlo brzim tempom, znatno brže od proizvodnje. Dok je naš realni nacionalni dohodak (po stalnim cenama) za poslednjih deset godina (1955. do 1965) porastao 2,2 puta, kreditni volumen povećao se 4,5, a količina novca oko 6 puta, čime se dugo održava nesklad između globalne ponude i globalne tražnje na tržištu, a time i stalni porast cena i sve ostale neusklađenosti koje su iz te nesrazmere proizlazile. Jedno međunarodno upoređenje nedvosmisleno pokazuje da je porast novčane mase bio kod nas najveći u Evropi i nekim drugim delovima sveta, a isto tako i porast nivoa troškova života. Odavno je poznato da kretanje tih dveju veličina, pri slobodnijem delovanju tržišta, stoji u uskoj korelaciji, što je i lako shvatljivo s obzirom na to da se nesklad između povećanja globalne tražnje i zaostajanja globalne ponude razrešava opštim povećanjem cena. Naročito veliko povećanje novčane mase, sa prosekom od oko 440 milijardi godišnje, zabeleženo je u razdoblju 1962 — 1964. godine, što je i prouzrokovalo da u tom periodu inflacionističke tendencije dođu najjače do izražaja. Kako je mnogo lakše povećati količinu novca nego proizvodnju, politika neusklađenog odobravanja kratkoročnih bankarskih kredita snosi punu odgovornost za taj nesklad i za sve negativne posledice koje iz njega proizlaze. A da su te posledice krupne i mnogobrojne, najbolje se pokazalo u toku naše privredne reforme, kada se jasno uočilo da su se mnoge negativne pojave u privredi održavale baš zbog stalnog povećanja kredita. Pokazalo se da je dugotrajan proces povećanja novca postepeno prodro u sve pore našeg privrednog organizma, jer su se mnogi izdaci, umesto zarađenim, finansirali uzajmljenim novostvorenim novcem i da su se žalbe na „besparicu" počele javljati odasvud, od društveno-političkih zajednica sve do sportskih klubova, čim su se kreditne slavine

počele pritezati. Pri tome je važno i to što je preširoko kreditiranje obuhvatilo ne samo proizvodnju, potrošnju i promet već i krajnju potražnju putem kreditiranja budžeta, potrošačkog kredita itd. Navika da se svi iole značajniji privredni problemi rešavaju uzimanjem bankarskih kredita toliko se uvrežila da danas zahtevi, mogli bismo reći gotovo, za novim kreditima, dolaze sa svih strana i među mnogobrojnim predlozima zauzimaju prvo mesto. Sada gotovo svi u načelu priznaju da treba učiniti kraj procesu inflacije, ali svi traže da se za njih učini izuzetak, očevidno u želji da izbegnu mnogo teži, ali zato jedini pravi i efikasni put, a taj je da svoju egzistenciju zasnivaju na tržištu i podizanju vlastite produktivnosti umesto na bankarskim kreditima. Možda našoj široj javnosti nije dovoljno poznato da smo već jednom, prilikom privrednog zastoja 1961—1962. godine, taj zastoj veštački prebrodili obilnim odobravanjem novih kredita, ali je rezultat takvog rešenja bio taj — to sada svi vidimo — da smo radikalna rešenja tada samo na kratko vreme odgodili, razume se, uz cenu da smo se uvalili u još jaču inflaciju. Mislim da nas to iskustvo dovoljno rečito opominje da više ne idemo tim putem.

Stalni pridolazak sve većih količina novog novca usled preširokog odobravanja kratkoročnog kredita („kratkoročnog" većinom samo po formi jer se on, u stvari, na ovaj ili onaj način najčešće samo prolongira ili konvertuje u druge kreditne oblike) kumulirao je krupne, dalekosežne negativne pojave u privredi, često i one koje se na prvi pogled ne uočavaju kao posledica inflacije. Spori napredak proizvodnosti rada i aktiviranja unutrašnjih rezervi, preterane investicije, prevelike zalihe, preterana opšta i lična potrošnja, pasivnost platnog bilansa i mnoge druge pojave bile su direktno održavane i finansirane od našeg kreditnog sistema umesto da su suzbijane. Otuda, na temu „Kreditni sistem i stabilnost privrede" možemo samo i ovog puta ponoviti tvrđenje da je kreditni sistem bio od ogromnog uticaja na tok naše reprodukcije i njenu nestabilnost. I da prvenstveno od njegovog poboljšanja možemo očekivati povratak ka većoj stabilnosti.

DILEME O UZROCIMA NESTABILNOSTI

Najbolji i najefikasniji način za lečenje svake nevolje je da se prvo pronađu njeni stvarni uzroci. Međutim, mada smo ubeđeni, na osnovu konkretnih činjenica, da su kod nas, u našim uslovima i zbivanjima, u našim konkretnim okolnostima i na osnovu našeg iskustva (dakle, ne govorimo uopšteno o onome šta bi sve teorijski „bilo moguće" ili koji bi mogli biti

„drugi uzroci", a bez preciziranja koji su) uzroci nestabilnosti locirani u našem kreditnom sistemu, da su oni „inicijalni impuls", ipak ostaje činjenica da to mišljenje ne dele svi naši ekonomisti. U martu ove godine održano je u Ljubljani trodnevno savetovanje jugoslovenskih ekonomista sa opštom temom: „O uslovima stabilizacije jugoslovenske privrede", koje je trebalo da utvrdi dijagnozu nestabilnosti i predloži mere za njeno otklanjanje. Podneto je 28 referata na oko 1.000 stranica, a i u diskusiji je učestvovao veliki broj naših ekonomista. Među materijalima nalazio se i naš referat pod naslovom: „Dosadašnja inflaciona kretanja u Jugoslaviji", sa tezama koje su ukratko izložene i u uvodnom delu ovog referata. Na savetovanju su došla do izražaja — kako u pogledu dijagnoze, tako i u pogledu lekova — toliko različita gledišta da se, sa malim preterivanjima, može reći da je svaki diskutant koji iole drži do sebe nastojao da pronađe svoje posebne uzroke i svoje posebne preporuke. Delimično je to i razumljivo kada se uzme u obzir znatan stepen specijalizacije referenata i da je, usled toga, svaki od njih tretirao postavljene probleme prvenstveno iz svog ugla posmatranja. Naučna sekcija Saveza ekonomista Jugoslavije — glavni organizator ovog skupa — pokušala je da referate svrsta u tri grupe, ali mi ćemo ovde za naše svrhe razlikovati svega dve: onu koja nestabilnost objašnjava monetarnim faktorima (tzv. monetaristi) i drugu koja je objašnjava ostalim uzrocima (tzv. realisti). U prvu grupu svrstano je svega sedam referata, dok ih je u drugoj grupi bilo tačno tri puta više. Već sam brojčani odnos bio je nepovoljan za nas monetariste, a još nepovoljnije je bilo to što ni sami nismo bili potpuno složni. Što se tiče osnovne teze, iznete specijalno u našem referatu, po kojoj je neadekvatna kreditno-monetarna politika (tj. kreditna inflacija) kod nas prvi i najvažniji uzrok nestabilnosti i pravi epicentar za mnoge druge neusklađenosti i štetne posledice, na žalost, ima pravo dr Domačić kada u sarajevskom „Pregledu", br. 7—8/67, tvrdi da „mišljenje prof. Vučkovića nije mnogo rašireno i da ga je, štaviše, teško braniti, jer većina naših teoretičara u analizi naše privrede prvenstvo daje realnim faktorima i strukturnim poremećajima . . .", razume se, ukoliko se gola većina, a ne i argumentacija, uzima kao merilo za ocenu ispravnosti nekog gledišta.

Pre nego se detaljnije upoznamo sa važnijim neslaganjima između monetarista, hteli bismo da ukratko razmotrimo neka važnija tvrđenja iz tabora „realista". Tu bismo imali prethodno dve osnovne primedbe. Prva je u tome što svi referati, svrstani u tu grupu, nisu ostali neosetljivi prema monetarnim faktorima. Iako ih neki iz te grupe uopšte ne pominju

(ima i takvih) bilo je i onih (na primer, prof. Bajt, prof. Bičanić, prof. Cveta Mlakar, prof. Lavrač i drugi) koji monetarnim faktorima pripisuju prvorazredni značaj i koje bi se, sa mnogo opravdanja, mirne duše mogli svrstati među monetariste. Takođe ima među njima i autora koji se osvrću i na kreditnu inflaciju, pripisujući joj manju ili veću, ali ipak sporednu ulogu. Ono što mi želimo naglasiti jeste potreba održavanja nužnog sklada u robno-novčanim odnosima, u odnosima globalne ponude i globalne tražnje. Moramo priznati da je za nas neshvatljivo da ima ekonomista koji su ili neobavešteni ili, čak, ravnodušni prema činjenici pridolaska ogromne količine novog novca na naše tržište roba i usluga, količine (od oko pola biliona dinara godišnje u razdoblju 1962—1964), koja bi u odgovarajućoj srazmeri iz korena potresla i mnogo snažnije privrede. Kao i to, da se politika finansiranja privrede neograničenim kreiranjem novog novca može ignorisati ili smatrati kao opravdana mera ekonomske politike, bilo da se to čini radi ubrzanog razvoja ili radi nečeg drugog. Plaćati na taj način postignuti ubrzani razvoj dugim vremenskim periodom nestabilnosti, zastoja i svakovrsnih teškoća koje neminovno zatim sleduju, čini nam se suviše visoka cena, s obzirom na posledice koje nisu samo ekonomske.

Među uzrocima nestabilnosti iz „realne" grupe pominju se neki koji imaju dugoročno, a neki kratkoročno dejstvo. Na primer, među prvima se navodi i naš privredni model i njegovi „ugrađeni destabilizatori", pravna i politička stabilnost, tehnički progres, porast stanovništva, ljudski faktor i stepen opšteg i stručnog obrazovanja, kao i zaostajanje nerazvijenih područja. Mora se priznati da su sve to zaista značajni faktori, ali se isto tako može primetiti da su oni u našoj privredi stalno prisutni, i u periodu procvata kao i u periodu opadanja, i da stoga nedovoljno objašnjavaju uzroke koji su doveli do toga da jedan relativno stabilni uspon dođe u naglu stagnaciju. Izuzetak čini argumentacija prof. Vogelnika, koji je na osnovu opširnih i produbljenih demografskih studija utvrdio jednu važnu aktuelnu činjenicu: da se koeficijent pridolaska nove radne snage kod nas sa 127 u periodu 1956—1961. povećao na 204 u periodu 1961—1966, jer su nove generacije, koje su posle rata i brojčano bile povećane, stigle u svoje radno doba, što, razume se, može biti jedan od značajnih uzroka današnjeg porasta nezaposlenosti, a time i faktor opšte nestabilnosti.

Za našu današnju temu još su mnogo interesantniji referati koji su se odnosili na kratkoročne uzroke. I njih, takođe, ima veliki broj. Među njima neki su težište bacili i na subjektivne faktore, tvrdeći da procesi koji su se kod nas pojavili posle reforme nisu potpuno sagledani, čak ni od naših stručnjaka

(dr Bajt), ili da nemamo izgrađenu anticikličnu politiku, jer pojava privrednih ciklusa i njihovih uzroka nije bila poznata organima naše ekonomske politike i planiranja (dr Horvat). Među važnijim objektivnim faktorima navedeni su: neiskorišćeni kapaciteti, nedovoljnost proizvodnje repromaterijala, neusavršena kontrola privrednih kretanja, nedovoljnost poljoprivredne proizvodnje, prevelike zalihe. Posebnu pažnju izazvala su dva referata koja su upozorila na postojanje cikličnih kretanja u našoj privredi (dr Čobeljić i dr Horvat) i na objašnjenja u vezi s tim kretanjima. Međutim, dok je dr N. Čobeljić svoja kretanja nazvao „investicionim ciklusima", koji se pojavljuju u rasponu od 8—12 godina, u vezi sa periodičnim usponima i padovima u investiranju prvog i drugog odeljka, dr Horvat nam je prezentirao cikluse od 3—4 godine koji se ogledaju u kolebanjima tempa rasta, predviđajući da će ukoliko se naša ekonomska politika bitnije ne izmeni, jugoslovenska privreda uskoro ući u novi bum, koji će se završiti sredinom 1969. god. Oba pristupa analizi naše stabilnosti predstavljaju originalna i do sada u našoj teoriji malo poznata metodološka rešenja. Oba su, takođe, plod produbljenih istraživanja i zahtevaju isto tako produbljena kritička izučavanja i verificiranja da bi se o njima mogla doneti pravilna ocena. Ovde se mi u taj, inače koristan posao ne možemo dalje upuštati. Ipak, sa gledišta naše teme, čini nam se da možemo doneti dva zaključka: prvo, da u objašnjenjima cikličnih kretanja nisu dovoljno uzeti u obzir monetarni i platno-bilansni faktori i, drugo, da njihovi zaključci nisu sasvim u saglasnosti sa našom akutnom privrednom situacijom. Naime, oba objašnjenja tvrde da se mi trenutno nalazimo u nishodnoj fazi ciklusa. Njene opšte karakteristike svuda su poznate i sastoje se u opadanju rasta proizvodnje i zaposlenosti. Međutim, kako se onda može objasniti činjenica da se u tom istom periodu opšti nivo cena i dalje nalazi u snažnom porastu, mada bi se, u normalnim slučajevima, u nishodnoj fazi morao takođe nalaziti u padu. Mislimo da se iz te važne činjenice može izvesti pravilan zaključak da je u pitanju postojanje nekog žarišta koje deformiše cikličke trendove, a čija dejstva nisu dovoljno uzeta u obzir. Mi mislimo da ta dejstva dolaze sa strane monetarnih impulsa koji stvaraju veštačku tražnju bez odgovarajuće ponude i da to predstavlja razarajući element, dovoljno snažan da zaslužuje mnogo veću pažnju nego što mu se poklanja. I da to — u daljoj konsekvenciji — dovodi do krajnjeg zaključka da je kreditna politika imala snažnog dejstva na ukupni tok naše reprodukcije i na stanje u kojem se sada nalazimo.

Jedan od retkih referata koji se odnosi na naše spoljne ekonomske odnose (dr Pertot) predlaže temeljitu

poresku reformu radi boljeg uspostavljanja pariteta između domaćih i svetskih cena, dok je drugi referat iz te oblasti (dr Aleksić i dr Fabinc) precizirao u šest tačaka posledice koje su proizišle iz naše neadekvatne spoljnotrgovinske politike. Jedna od tih tačaka, koja je za našu tezu od posebnog interesa, govori o tome da su naše visoke unutrašnje cene destimulativno delovale na izvoz jer se našim preduzećima više isplaćivalo da svoje proizvode plasiraju u zemlji nego da ih izvoze u inostranstvo. Pošto su naše visoke cene plod inflacije, mislimo da nije potrebno naglašavati da je i ovde ova stoglava aždaja svojom „nevidljivom rukom" dala svoj negativni doprinos. Uz to, ona je nesumnjivo delovala i u pravcu povećanja uvoza povećanjem domaće tražnje. Pokazalo se i ovom prilikom da je pasiva platnog bilansa veran pratilac dužeg inflacionog procesa u svim tržišnim privredama.

Ipak, pored dužnog poštovanja prema svakom referatu (i referentu) koji su ovde vrlo uopšteno i površno izloženi, mislim da su u najvećem broju referata, a i u diskusiji, najčešće isticana dva uzroka nestabilnosti: preterane investicije i strukturni poremećaji. Mada ta dva žarišta u načelu zaista mogu biti odlučujući uzroci („inicijalni impulsi"), mi smatramo da se u našoj konkretnoj i savremenoj stvarnosti oni ipak ne mogu smatrati za takve. Ako bi to bile preterane investicije, onda bi u normalnim prilikama i u normalnim uslovima, tj. bez intervencije politike deficitarnog finansiranja, svi drugi vidovi potrošnje nacionalnog dohotka morali da se smanje. Ne poričući izvesno multiplikativno dejstvo investicione potrošnje na ostale vidove potrošnje, verovatno da bi se i oni nešto povećali, mada bi se, usled toga, s razlogom moglo očekivati da se inflatorni efekat tog porasta lako i brzo egalizira većom proizvodnjom i porastom produktivnosti koju svako racionalno investiranje uzvraća privredi. Međutim, mi imamo pojavu da su se gotovo u istim procentima povećali i svi ostali vidovi potrošnje (budžetske, lične i uvozne), što navodi na zaključak da postoji neki drugi uzrok koji ih pothranjuje. Taj uzrok je, po našem mišljenju, bankarski kratkoročni kredit. Zaključak izvodimo iz nepobitnih dokaza da su se i ti krediti u mnogim slučajevima i u krupnim iznosima upotrebljavali za finansiranje investicija, skoro uvek za izravnanje razlike između odobrenih investicionih zajmova i čestog skupljeg koštanja izgradnje investicionih objekata, da mnogi investicioni fondovi duguju bankama velike kratkoročne kredite i da je, uza sve to, neuspela akcija „oročavanja" još više pojačala i onako predimenzioniranu investicionu potrošnju.

Što se tiče argumenta o strukturnoj neusklađenosti, uvereni smo da i on nije u mogućnosti da posluži kao objašnjenje za inicijalni impuls onog što se kon-

kretno kod nas odigralo i odigrava. Polazeći od postojećih neusklađenosti koje se ogledaju u neusaglašenosti proizvodnih kapaciteta i proizvodnje, reprodukcionog materijala i sirovina, energetike i kapaciteta, poljoprivredne i industrijske proizvodnje, raspoložive radne snage i radnih mesta, priliva i odliva u platnom bilansu i sl., predstavnici ove teorije tvrde da usled tih neusklađenosti nastaje privredna nestabilnost koja se, između ostalog, ogleda i u stalnom povećanju cena. Međutim, ne znamo da li u svetu postoji ijedna zemlja koja ne pati od nabrojanih ili sličnih vrsta strukturnih neusklađenosti, pa ipak ih među njima ima veliki broj koje pri tome nisu izgubile privrednu stabilnost niti im je nivo cena rastao iznad 2—3% godišnje. Engleska pati od neusklađenosti industrijske i poljoprivredne proizvodnje više od 150 godina, pa je ipak zabeležila duge periode stabilnosti i prosperiteta. Za korekciju strukturnih neusklađenosti efikasno deluju međunarodna razmena dobara i usluga, međunarodno kretanje kapitala i radne snage, kao i raznovrsne substitucije. Uostalom, ekonomska nauka je odavno utvrdila da se stabilnost može postići na svakom nivou zaposlenosti ljudi i kapaciteta. Pored toga, strukturna neusklađenost je prilično dugoročna pojava. Ona traje godinama i njoj se nužno prilagođavaju spoljna trgovina, cene, lični dohoci itd. Kako se onda može objasniti da cene samo u toku jedne godine porastu za 20% i više, kada je strukturna neusklađenost ostala ista ili gotovo ista kao i prošle godine? Očevidno stoga što se u ovoj godini veštački povećala tražnja pomoću novih kredita. Slično gledište u pogledu uticaja strukturnih neusklađenosti na stabilnost zastupa i dr Cveta Mlakar, profesor Ekonomskog fakulteta u Ljubljani, koja, u svojoj studiji „Usklađivanje proizvodnje i potrošnje — neophodnost u društvenoj privredi"[1]), kaže sledeće: „ Tumačenje uzroka opšte nestabilnosti naših cena takozvanim strukturnim neusklađenostima (na primer: nedovoljna energetska baza industrije, nedostatak reprodukcionih materijala, zaostajanje u razvitku poljoprivrede, loša letina itd.) nije potpuno. Pogotovu kad uzmemo u obzir mogućnosti koje pruža spoljnotrgovinska razmena. Međusobni odnosi, naravno, vrlo su značajni. Takve neusklađenosti su kod nas, pre svega, neophodna posledica brze izgradnje naše privrede u posleratnom periodu. Prošlih godina svakako ne bismo mogli postići tako brz tempo našeg privrednog razvitka da smo na svaki način i stalno usklađivali svaku od većih nesrazmernosti. Očigledno da smo do sada već postigli takav stepen razvitka da smo se oslobodili najveće zaostalosti i da bismo sada mogli krenuti putem stabilnijeg razvoja. Međutim, nesrazmernost među granama u privredi nije mo-

1) „Ekonomist", Beograd, br. 3/1965, str. 313—325.

gućno uskladiti u vrlo kratkom vremenu ni najboljom investicionom politikom. Tako se čini da je nemir na našem tržištu posledica samo objektivnih uzroka našeg brzog razvitka. Međutim, kako je onda mogućno objasniti slučajeve da smo prošlih godina imali ponovnih i većih porasta cena i pored datih odnosa između proizvodnih grana i pored prosečne letine... Zato smatram da u našoj privredi nije reč samo o neusklađenostima unutar same proizvodnje ili proizvodnih grana između sebe. Nije, dakle, reč samo o potrebi veće usklađenosti strukture naše proizvodnje i proizvodne potrošnje, već p r e s v e g a (podvukla C.M.) o potrebi usklađivanja između celokupne društvene proizvodnje i celokupne potrošnje. Zbog toga smatram da je za stabilizaciju privrede i stabilizaciju cena od odlučujuće važnosti da se približno usklađuje ne samo unutrašnja struktura proizvodnje već da se u prvom redu usklađuje celokupna proizvodnja (i njena struktura) sa celokupnom potrošnjom (i njenom strukturom). Konkretno, to znači odnosa između celokupnih robnih i kupovnih fondova u privredi. Nedostatak efikasnijeg usklađivanja tih odnosa je razlog što veliki skokovi cena, koje nismo planovima predvideli niti smo ih sprečavali, zatiču naše planere iznenađene i nespremne da im se suprotstave."

MONETARNA GLEDIŠTA

Već smo ranije napomenuli da je na ovogodišnjem martovskom savetovanju u Ljubljani pod naslovom „Monetarno-kreditni mehanizmi" bilo svrstano sedam referata (koji su se odnosili na opštu temu o uslovima stabilizacije naše privrede) i da i među njima nije bilo jedinstvenih gledišta. Čini nam se da i ovde možemo razlikovati dve podgrupe: jednu, u kojoj su davana razmatranja o ulozi fiskalnih faktora i, drugu, koja je nosila više kreditno-politički karakter, zalazeći u naša konkretna kreditna kretanja i dajući empirijske analize i preporuke za akciju na tom polju.

U prvu grupu možemo ubrojati dr Marjana Hanžekovića, sa njegovim referatom „Djelovanje porezne i monetarno-kreditne politike na stabilizaciju jugoslovenske privrede", koji odmah na početku iznosi svoje gledište da poreska i monetarno-kreditna politika ne mogu delovati kao presudni faktori na stabilnost ili nestabilnost u privredi i da ovde odlučuju stvaranje akumulacije i njena raspodela. Ipak, to gledište mu ne smeta da u zaključku konstatuje da su naši neposredni porezi u razdoblju 1956—1961. delovali deflatorno, dok je porez na promet prouzrokovao izvesne inflatorne tendencije. Kao da takve tendencije (deflacija ili inflacija) ne ugrožavaju

stabilnost privrede. U protivrečnosti sa njegovom osnovnom postavkom je, čini nam se, i njegov zaključak, sa kojim se inače i mi u potpunosti slažemo, da su budžetski deficiti, a naročito veliko zaduženje federacije, „imali jako inflatorno djelovanje i da su djelovali na stabilnost u privredi". Isto tako i njegova izričita konstatacija (str. 22. referata) da „mjere porezne i monetarno-kreditne politike mogu imati na privredu ekspanzivno ili restriktivno djelovanje". Ako je tako, onda se s njim mirne duše možemo složiti, ostavljajući po strani pitanje da li pomenute mere mogu biti „presudni faktori", jer ovde nije reč o načelnim pitanjima koji faktori „mogu" ugroziti stabilnost, već o onim faktorima koji su je zaista ugrozili ili je ugrožavaju. Prof. Hanžeković je poznat u našoj stručnoj javnosti i kao predlagač uvođenja u naš kreditni sistem hartija od vrednosti, očekujući od njih usavršavanje ovog sistema. Međutim, koliko mi je poznato, nigde nije detaljnije izloženo u kojoj meri se, na primer, „menična strogost" (a to je glavna osobina tog vrednosnog papira) može ostvariti s obzirom na naše svojinske i društveno-političke odnose i ko je kod nas taj koji će se pojaviti kao kupac ostalih oblika efekata? Smatramo da su nade u korisno dejstvo hartija od vrednosti u našim uslovima u velikoj meri nerealne, a mogu biti čak i opasne ukoliko se emisija tih hartija izvrgne u neki zakamuflirani novi oblik inflacije. Uostalom, naše banke već sad imaju obezbeđene zakonske mogućnosti da emituju obaveznice i blagajničke zapise, ali se te mogućnosti slabo koriste. Razlog je u tome što nedostaju sredstva, a kad bi njih bilo u izobilju, ona bi se lako mogla mobilisati i postojećim metodima, bez posebnih efekata, berze i ostalih pratilaca koji se ne mogu tako lako uklopiti u naš društveno-ekonomski sistem.

U ovu podgrupu ubrojali bismo i dra Božidara Jelčića sa njegovim referatom „Poreski instrumenti kao instrument ekonomske politike". I ovaj referat, kao donekle i prethodni, spada više u užu oblast fiskalne politike, tvrdeći da su u našoj dosadašnjoj praksi porezi nedovoljno korišćeni kao „pogodni, efikasni i vrlo elastični instrumenti privredne politike". Dr Jelčić s pravom smatra da je naš poreski sistem u prvom redu usmeren u pravcu prikupljanja budžetskih prihoda, a vrlo malo u pravcu ekonomskih, društvenih i drugih ciljeva koji se njime mogu postići. O pitanju oporezivanja ličnih dohodaka dr Jelčić konstatuje da bi poreska progresija mogla imati pozitivno redistributivno dejstvo, ali da se nalazi u konfliktu dvaju osnovnih principa, od kojih je jedan nagrada prema radu, a drugi odmeravanje visine poreza prema ekonomskoj snazi poreskog obveznika. Referent ističe potrebu da, s obzirom na njenu važnost, treba izvršiti detaljniju

analizu da li poreska progresija odgovara našem društveno-ekonomskom sistemu i kakva se dejstva od nje mogu očekivati ne zauzimajući određen stav prema tom pitanju. Naše je mišljenje da izvesna progresija već postoji (porez na lični dohodak građana) i da ona ima svoje puno ekonomsko opravdanje, pa je verovatno da bi njeno usavršavanje i uvođenje i u drugim poreskim oblicima moglo biti pozitivno ocenjeno, sa čime se slaže i dr Ksente Bogoev.

Po obuhvatnosti, analizi i dubini poznavanja teorijskih i praktičnih problema fiskalne politike, i kod nas i u svetu, posebno se u ovoj grupi izdvaja referat prof. Ksente Bogoeva, koji je objavljen u „Ekonomistu", br. 1—2/67. godine. Dr Bogoev, pre svega, upozorava na anomaliju da se država finansira zaduživanjem kod centralne banke, jer smanjenje kupovne snage novca, izazvano na takav način, deluje kao neka vrsta nepravilnog poreza na svakog priteţavaoca novca (a poglavito na one slabije — prim. M.V.). Očuvanje stabilnog nivoa cena on smatra značajnim preduslovom za normalno funkcionisanje privrede. Navodeći konkretne fiskalne mere posebno u vreme depresije, a posebno kada je u pitanju borba protiv inflacije (tzv. anticiklična budžetska politika), i postojanje takozvanih „ugrađenih stabilizatora" koji automatski dejstvuju anticiklično, prof. Bogoev podvlači da je naša fiskalna politika bila do sada lišena takvih ciljeva, budući da je gotovo isključivo bila orijentisana na pokriće budžetskih rashoda i davanje slobode nižim budžetima. Naprotiv, dovodeći u zavisnost naše budžetske prihode od visine ličnih dohodaka povezali smo time i sve ostale prihode (za socijalno osiguranje, za stambenu izgradnju, prihode svih budžeta i fondova) koji rastu paralelno sa ličnim dohocima, ne samo iz proizvodnje već i iz prometa i usluga, i time pojačavaju inflacioni pritisak umesto da ga ublažavaju. Pošto je detaljno analizirao sve naše važnije finansijske mere od 1965. usmerene na stabilizaciju privrede, a predviđene rezolucijama, godišnjim društvenim planovima i srednjoročnim društvenim planom razvoja do 1970. godine, ocenivši ih u načelu kao umesne, on se zalaže za izvesne dodatne mere, a poglavito za elastičniju fiskalnu i monetarnu politiku, smatrajući da naš današnji fiskalni sistem za sada nije u mogućnosti da stavi u akciju mere stabilizacionog dejstva, bilo antiinflacionog ili antideflacionog karaktera. On o tome kaže: „Poznato je da svaka stabilizaciona politika mora da zadovolji dva bitna zahteva: ona mora da izazove potrebne kvalitativne efekte, što znači da neutrališe kretanja koja remete ravnotežu ili da uništava same faktore poremećaja, a zatim njihovo kvantitativno dejstvo (npr., kvantitativno ograničiti emisiju novca — prim. M.V.) mora da bude dovoljno da

se preovladaju snage poremećaja. Za aktuelne fiskalne mere u našoj zemlji to se ni u kom slučaju ne može reći. One su se uglavnom ograničile na eliminisanje deficitnog finansiranja investicione, lične i opšte potrošnje (uz izvestan izuzetak za federaciju) i jače naglašavanje klasičnog načela štednje u oblasti neprivredne potrošnje." Da bi to dokazao, on naš fiskalni sistem podvrgava detaljnijoj analizi sa tri aspekta: sistema prihoda, sistema rashoda i budžetske politike. Glavni nedostatak sistema prihoda je u već pomenutom automatskom porastu svih društvenih prihoda paralelno sa porastom ličnih dohodaka, što je nedopustivo jer takav porast izaziva ekspanziju opšte potrošnje, odnosno povećanje volumena agregatne tražnje u uslovima već postojeće prenapregnutosti u odnosima ponude i tražnje. Ovde se nameće potreba primene poreske progresije, čiji je smisao da oduzme u korist zajednice više nego što to može da se postigne proporcionalnim oporezivanjem. Razume se da progresija može imati i negativna dejstva na štednju građana i akumulaciju radnih organizacija — pa je, ističe referent, potrebno da se brižljivo odmere svi ti efekti. On takođe smatra da se od poreza na promet ne može očekivati neki značajniji stabilizacioni efekat jer on dejstvuje neposredno na porast cena — sem u slučaju ako bi se odgovarajućim merama uspeo da spreči porast ličnih dohodaka.

DR MILOŠ VUČKOVIĆ

I u analizi sistema rashoda dr Bogoev dolazi do zaključka da ni politika rashoda nije dovoljno fleksibilna zbog naše decentralizacije budžeta koja ne pruža dovoljnu mogućnost adaptacije za sprovođenje konjunkturne politike i stabilizacionih ciljeva. Instrumentarijum takve politike, takozvani transferni rashodi (socijalno osiguranje, pomoć nezaposlenima, subvencije i regresi, dotacije i drugo) nisu još dovoljno uklopljeni u našu globalnu ekonomsku politiku, kao ni javni radovi, čija primena kod nas nije dovoljno proučena. Najzad, ni naša budžetska politika, po njegovom mišljenju, nije postala aktivan faktor stabilizacione politike jer se još drži zastarelog principa budžetske ravnoteže, izbegavajući budžetske suficite ili deficite, bez kojih je nemoguće voditi ispravnu anticikličnu politiku. Razlog je i u tome što se kod nas, pored budžeta javlja veći broj samostalnih i samoupravnih fondova (fond za socijalno osiguranje, fondovi za finansiranje obrazovanja, fond zajedničkih rezervi i mnogi drugi fakultativni fondovi) koji ometaju jedinstvo sredstava i akcije u anticikličnom pravcu. Na kraju, dr Bogoev napominje da se kod nas još vrlo malo koriste unutrašnji zajmovi u stabilizacione svrhe i predviđa da će se njihova upotreba sa porastom nacionalnog dohotka i štednje ubuduće znatno proširiti.

Iz kreditno-monetarne grupe naveli bismo tri referata (četvrti, prof. dra Žarka Mrkušića, pod naslovom „Neka pitanja na alternativu: prilagođavanje deviznog kursa — direktna kontrola", posvećen je pretežno spoljnotrgovinskim odnosima), odnosno svega dva, pošto se sadržina našeg referata, kao trećeg, već nalazi na ovim stranicama. Uz to bismo obuhvatili još neke nedavne publikacije koje pristaju uz našu temu.

Ovde bismo hteli samo još da dodamo da inflacioni proces smatramo kao neku vrstu fundamentalnog oboljenja celokupnog privrednog organizma. Jedina „dobra" strana kreditne inflacije sastoji se u lakoći s kojom se pomoću nje trenutno može rešiti bezmalo svaki finansijski problem. Prostim odobravanjem izvesne sume novca na žiro-računu ili štampanjem novčanica brzo se može zadovoljiti svaki zajmotražilac. Ta lakoća i jeste glavni razlog što je ona bila tako česta i rasprostranjena. Ona stvara podlogu za „komotno privređivanje" — kako je to nedavno lepo rekao drug Crvenkovski. Međutim, ta lakoća pretvara se posle izvesnog vremena u neku vrstu bumeranga u obliku mnogobrojnih štetnih posledica. Prva nezgoda baš i jeste u tome što se ti štetni efekti ne manifestuju odmah, već tek posle izvesnog vremena kad se nova tražnja potpuno izrazi na tržištu roba i usluga. Druga je u takozvanoj inflacionoj spirali, jer jednom pokrenuta i stalno i dalje pothranjivana, ona počinje sama sobom da se širi i ubrzava, pošto povećane cene povlače povećane troškove proizvodnje i potrebu za novim kreditima, povećani krediti povećanu novčanu masu, a ovi, opet, povećanu tražnju i novo skakanje cena. U takvoj klimi slabi borba za proizvodnost rada, jer skok cena donosi lake zarade i pokriva sve nedostatke — a to se može smatrati kao njeno najrazornije dejstvo. Preko toga ona deluje kao nepravičan porez na sve primaoce fiksnih dohodaka, favorizuje dužnike i kažnjava štediše, omogućava držanje nekurentnih i spekulativnih zaliha, kalkulaciju pretvara u spekulaciju, podiže budžetsku, investicionu i ličnu potrošnju iznad realnih mogućnosti, rastapa investicione fondove, pasivizira bilans plaćanja, poništava zdrave kriterijume pri donošenju investicionih odluka, slabi međusobnu konkurenciju i nagomilava administrativne mere i poduhvate koji postepeno iskrivljuju ekonomske zakonitosti i deformišu čitavu reprodukciju. Eto, zbog ovih razloga (a ima ih još) mi verujemo da — imajući u vidu vremensko trajanje našeg inflacionog procesa, njegov tempo zahuktavanja, njegovo dugo ignorisanje i štetne navike koje stvara u shvatanjima i akciji — našu preterano liberalnu kreditnu politiku možemo s pravom smatrati kao „epicentrom", tj.

kao inicijalnim žarištem naše nestabilnosti iz kojeg su sledovali potresi u svim, pa i u najvitalnijim procesima čitave reprodukcije.

DR MILOŠ VUČKOVIĆ

Osvrnuli bismo se, prvo, na referat dra Nikole Miljanića pod naslovom „Monetarno-kreditni aspekt stabilnosti". Već iz samog naslova je vidljivo da je težište bačeno više na teorijsko prikazivanje i ispitivanje mogućnosti uticanja monetarno-kreditne politike nego na analizu uzroka naše konkretne kreditne inflacije. Mada i o njoj ima dosta govora, naročito o njenom najnovijem razvoju, dr Miljanić je, pre svega, zaokupljen nastojanjima koja u aktuelnom trenutku i bliskoj budućnosti treba da povrate i održe privrednu stabilnost, uz više puta izraženu želju da se time ne umanji optimalna stopa privrednog rasta. Kao lice koje oseća odgovornost za akcije koje se preduzimaju ili će se preduzeti, on se ne zaustavlja samo na kreditno-monetarnim merama, koje, prema njemu, mada imaju prvorazredni značaj, ipak nisu i ne treba da budu jedine, već traži da one budu koordinirane sa merama na ostalim sektorima privređivanja. On njih izričito pominje i analizira. To su, pored pravilne novčano-kreditne politike, plan i planske mere u pogledu politike osnovnih strukturnih usklađenja na polju proizvodnje, pravilna politika raspodele dohotka, fiskalna politika sa svim njenim elementima od uticaja na stabilnost i pravilna politika prema kretanjima u platnom bilansu. Na dilemu da li su povećanje cena, opadanje produktivnosti rada, preširoka investiciona delatnost i druge slabosti uzrok kreditnoj inflaciji ili su njena posledica, on odgovara evazivno, upoređujući je sa starom filozofskom nedoumicom o tome šta je pre nastalo: „kokoš ili jaje", i smatra da proglašavati inflaciju uzrokom predstavlja, doduše, veoma rasprostranjenu, ali i veoma „uprošćenu logiku". On često personificira neke elemente kao što su cene, robni promet, privredni rast i slično time što tvrdi da one „traže" određenu veću količinu novca ili potrebnu količinu novca, kao da su to neke nezavisne varijabile, a ne plod naše volje i politike. Mislimo da je u takvom postupku naročito opasna teorija o „potrebnoj količini novca" i da nam je ona nanela mnogo zla. Jer koja je to količina novca koja je „potrebna"? Potrebe za novcem intenzivno oseća svako od nas i one su praktično neograničene. Jednome je novac potreban za investiranje, drugome za zalihe, trećem za lične dohotke itd., i zahtevati od kreditnog sistema da sve te potrebe zadovolji znači otvoriti kase i usvojiti jedan predlog iz 1955. godine koji je, srećom, odbačen, a koji je predlagao da se odobri kredit „svakom koji traži" pošto će svako tražiti samo onoliko koliko mu je potrebno za proizvod-

nju. Kao da, sem proizvodnje, nema još stotinu drugih potreba na koje se novac može utrošiti? Možda ovo zvuči kao preterivanje, ali do toga dolazi zato što „potrebna količina novca" ipak nije bliže definisana ili je učinjena zavisnom od anonimnih sila kao što su skok cena, promet, rast, međusobna zaduženost itd. I mi smatramo da zaista postoji jedna neobično važna kategorija koja bi se mogla nazvati „potrebnom količinom novca", ali to nije ona koja zavisi od prometa itd., već ona koja garantuje privrednu stabilnost ili, bolje reći, ona koja ne izaziva inflaciju. Odmeravanje i variranje te količine jeste teško, ali nije „uzaludan posao", kako to tvrdi dr Dimitrije Dimitrijević u svojoj brošuri.[2]) Na osnovu kretanja indeksa cena, kretanja proizvodnje i prometa, stvarnog deviznog kursa, stanja platnog bilansa i mnogih drugih „žmigavaca" (dr Bićanić) pravilna kreditna politika treba aktivno da učestvuje u određivanju „potrebne količine", a ne da se pasivno prepušta stihijskim i praktično beskrajnim potrebama za novcem.

Ipak, da se dr Miljanić priklonio ovom drugom shvatanju, vidi se po tome što je usvojio potrebu kvantitativnih ograničenja i restriktivne kreditne politike. On izričito kaže: „Smatram da monetarnoj politici treba dati isključivo stabilizacioni cilj."[3]) Na kraju, kao što se vidi, postoji između nas savršena saglasnost ne samo u načelnim stavovima već i našoj svakodnevnoj praksi. Dr Miljanić je postao poznat kao jedan od najupornijih boraca za aktivnu kreditnu politiku, usmerenu ka uspostavljanju stabilnosti, i zaslužio je zbog toga da u toj teškoj, a često i neravnoj borbi, dobije opštu podršku. Jedino gde se mi potpuno ne slažemo to je pitanje rangiranja uzroka našeg inflacionog procesa, u pitanju „kokoš ili jaje", tj. njegovog „inicijalnog impulsa". On, doduše, odmah u uvodu tvrdi da „kreditno-monetarni faktor spada među najznačajnije" u našoj zemlji, ali da nije jedini. Ni mi ne tvrdimo da je jedini, ali smatramo da je on taj koji je omogućio da drugi faktori dođu do izražaja i da bi nestabilnost, ukoliko bi se uopšte pojavila, bila mnogo manja, manje duboka, lakša i kraća da ih on nije izazvao i obilno finansirao. No, to i nije tako važno, važnije je da se slažemo u uslovima koje naša kreditna politika ubuduće treba da ima.

Referat prof. dra Ive Perišina, pod naslovom „Stabilizacija i monetarno-kreditna politika", u pogledu krajnjih zaključaka veoma je blizak gledištima dra Miljanića, mada mu je osnovna orijentacija sasvim drukčija. Naime, on se mnogo više zadržava na analizi razloga koji su doveli do inflacionog procesa, nalazi da ih ima više i zaključuje da je sporno tvr-

2) Naša kreditno-monetarna politika, „Rad", Beograd, 1966, str. 43.
3) „Ekonomist", Beograd, 1—4/66, str. 83.

đenje prema kojem bi se stabilizacija mogla postići restriktivnim merama monetarno-kreditne politike. On smatra da se inflaciona spirala kod nas razvila iz iluzije da se akumulativna sposobnost privrede može po volji povećati, makar i nominalno, i da su se na toj osnovi razvili potrošačka psihologija i neracionalnost, koji predstavljaju naše osnovno zlo. Jaz između realne i nominalne akumulacije, stvoren „razvodnjavanjem" one prve i preširokim angažovanjem ove druge, dr Perišin smatra kao „glavni prostor za bujanje inflacije", za trku između akumulacije i cena, a neracionalno investiranje doprinelo je da njen uticaj bude mnogo veći nego što bi to bio jaz između nominalne i realne akumulacije.

U pogledu zaustavljanja inflacionog procesa dr Perišin se ne izjašnjava u prilog primene kreditnih restrikcija jer, iako priznaje da one u mnogo slučajeva daju pozitivne rezultate, one ipak povlače „inflaciju zastoja", prema čemu niko ne može ostati ravnodušan. On takođe napada političke investicije kojima su omogućene mnoge delatnosti zasnovane na „injekcijama države" i razvlačenje centralnih sredstava na nacionalni ili regionalni teren, pri čemu je princip racionalnosti ostao u drugom planu — ako ga je uopšte bilo. Najlakši put da se takve pojave „prikriju" sastojao se u pritisku na banke. On se s pravom obara protiv vladajućeg gledišta planera koja su detronizirala kreditnu politiku a koje se sastojalo u tome da „kada odredimo obim akumulacije i obim potrošnje, onda u najvećoj meri određujemo i obim kredita, a time u krajnjoj liniji i novčani opticaj", tvrđenje koje je praksa na najočitiji način demantovala. Za povremene kreditne restrikcije koje su vršene „bez jedne određene orijentacije, bez nekih određenih kriterija" (reči dr Miljanića) smatra da su imale još gore ekonomske i političke posledice nego sama inflacija, jer je primarni novac i dalje prodirao kroz nove pukotine (budžetski deficiti, izvoz, zalihe, gubici, žetve, setve itd.). On se nada da će veća samostalnost preduzeća i banaka najzad prekinuti vezu „između države i emisionog rezervoara" i da će to biti jedan od glavnih uslova za uspostavljanje stabilnosti. Upoređujući kretanje društvenog bruto-proizvoda po tekućim cenama sa kretanjem novčane mase, on dolazi do zaključka da porast novčane mase nije bio tako velik kao što izgleda i da „prema tome taj porast nije ni mogao biti jedini uzročnik prilično snažne inflacije kod nas". Po njemu „drugi" faktori su bili „bar ravnopravni". U njih ubraja „sam privredni i društveni život". Pri tome u oceni kretanja društvenog bruto-proizvoda i novčane mase pravi metodološku grešku uzimajući društveni proizvod po tekućim umesto po stalnim cenama, što je jedino ispravno kada je u pitanju procena

ravnoteže robno-novčanih odnosa. Ako se društveni bruto-proizvod računa po tekućim cenama, on se u razdoblju 1954—1964. povećao 4,6 puta, ako se, pak, računa po stalnim cenama iz 1960. godine, povećanje iznosi svega 2,2 puta, što u odnosu na 6,2 puta, koliko se u isto doba povećala novčana masa, predstavlja, po našem mišljenju, jedan zaista nezdravo velik kvantitativni raskorak koji je bio kadar da potisne u stranu sve druge „kvalitativne" impulse. Po njegovom računu, novčana masa porasla je više za „svega" 275 milijardi dinara. Međutim, ako se porast društvenog bruto-proizvoda računa po stalnim cenama, onda taj porast iznosi 1.653 milijarde, što bolje nego išta drugo ukazuje na značaj ovog podatka. Da nije bilo nekoliko dobrih žetvi, inostrane pomoći, međunarodnih kredita, pa i kontrole cena, svakako da bi taj raskorak bio još mnogo veći.

Što se tiče buduće kreditne politike, dr Perišin se nedvosmisleno izjašnjava za to da ona bude beskompromisno antiinflatorna, ali traži da se i sama Narodna banka osposobi za taj zadatak jer s pravom predviđa mogućne udarce, motivirane, kao obično, nekim „višim ciljevima" i jer mnogi zbog neznanja, ne shvataju „da nacionalna ekonomija u svojoj ukupnosti sve teže može normalno da funkcioniše u uvjetima inflatorne napregnutosti". Ne sme se dozvoliti da ovlada već ispoljena tendencija da se antiinflaciona politika shvati samo kao parola i da se pod raznim tobožnjim razlozima („oskudica u obrtnim sredstima" i drugo) slomi već na samom početku.

Kao što se iz ovog površnog i sumarnog prikaza može videti, mnogi stavovi dr Perišina u saglasnosti su sa našim sem u pitanju rangiranja. I ovde se javlja dilema „kokoš ili jaje", tj. da li je kreditna inflacija povukla za sobom „privredni i društveni život" ili je taj „život" porodio inflaciju. S ovom drugom alternativom mi se ne možemo složiti iz dva razloga. Prvi je u tome što bi se iz nje mogao izvući zaključak da naš privredni model nužno uslovljava kreditnu inflaciju, što nije tačno i što bi značilo da se samo odajemo iluziji kada očekujemo da ćemo ubuduće biti kadri da vodimo antiinflacionu politiku. Već sada imamo očiglednih dokaza da smo za to kadri i da ćemo biti — ukoliko u tome istrajemo. A drugi, za našu tezu još važniji razlog krije se u argumentaciji koju nam je dao sam referent. On, naime, polazi od osnovne pretpostavke da je glavni uzrok nestabilnosti u „razvodnjavanju" realne akumulacije pomoću „mistificirane" akumulacije dobijene kreiranjem novog novca. Potpuno se slažemo sa tačnim i duhovitim izrazom „razvodnjavanje" jer se za kreirani novac zaista može reći da predstavlja nešto slično vodi koja je poplavila i uzdrmala sve

zdrave kriterijume privređivanja. Pitajmo se sada samo: odakle navire ta voda? Odgovor, čini nam se, može biti samo jedan: od neadekvatne kreditne politike.

Najzad, još jedna napomena: prof. dr Perišin, očevidno ciljajući na našu interpretaciju, smatra da je ona zastarela pošto ima u vidu prvenstveno tzv. „političke inflacije" koje su se pojavljivale još pre četiri hiljade godina i koje su bile vezane za pojavu kvarenja novca, rat, naoružanje i ostale krupne političke i druge događaje kao što je bila pojava Džona Lawa, asignata iz francuske revolucije i slično, a da ne uzimamo dovoljno u obzir savremene inflatorne procese i moderne tipove inflacije. U našu odbranu možemo samo odgovoriti da smo u jednoj našoj knjizi iz 1960. godine, koju često citira i sam dr Perišin[4]), nabrojali nekih 12 tipova inflacije među kojima se nalazi i ovaj naš tip, tip kreditne inflacije. On je nauci zaista odavno poznat i „zastareo", jer danas retko koja zemlja, poznavajući njegovo razorno dejstvo, pribegava tom primitivnom tipu koji se sastoji u nekontrolisanom dugogodišnjem ubacivanju novog primarnog novca na tržište. Istina je da se savremene inflacije pojavljuju sa mnogo više rafiniranosti i da su pretežno „puzećeg" tipa. Međutim, mi smatramo da se ne možemo opravdano optuživati što ovakvom zastarelom tipu dajemo „zastarela" objašnjenja. Sada je kod nas na pomolu inflacija usled nezasluženog porasta ličnih dohodaka, pošto nju, usled nove restriktivne kreditne politike, više ne alimentiraju novi bankarski krediti već fondovi, odgađanje otplate anuiteta, smanjeno izdvajanje u fondove, dalje poskupljivanje cena, razne knjigovodstvene operacije oko revaloriziranja zaliha, itd. Ona zaista predstavlja kod nas novi i savremeniji tip pa će nas to svakako pobuditi da i mi u našim budućim analizama budemo savremeniji.

Na kraju hteli bismo još sasvim ukratko da se osvrnemo na jedno gledište koje je tu skoro ugledalo sveta u članku časopisa „Gledišta", br. 8—9/67, pod naslovom „O nekim uzrocima inflatornih tendencija u jugoslovenskoj privredi", a iz pera asistenta Ljubomira Madžara. U svojoj raspravi autor kritikuje naše teze, ali to ne bi bilo naročito interesantno jer u tome, na žalost, nije usamljen. Što autora čini originalnim, to je njegov zaključak da kod nas treba voditi veoma liberalnu kreditnu politiku; da bi restrikcija kredita usporila proces društvene reprodukcije i da ne samo elastična već i „bukvalno rastegljiva kreditna politika" u sadašnjim uslovima predstavlja razumniju alternativu. Slažući se u načelu sa našim objašnjenjem u pogledu strukture i funkcionisanja našeg inflatornog mehanizma, on

4) Savremeni problemi monetarne teorije i politike, „Naučna knjiga", Beograd, 1960, str. 109.

ga ipak smatra suviše jednostavnim i površnim. Smatra da naredni korak treba da zađe dublje u razloge našeg inflatornog procesa, a jedan takav osnovni razlog tvrdi on, krije se u porastu ličnih dohodaka, jer „veličina dohotka, i njegova raspodela predstavljaju osnovne faktore u formiranju tražnje". Kao da krediti ne istupaju kao dohodak! Pošto se lični dohodak formira ne samo prema radu već i prema mnogim drugim egzogenim faktorima (stepen mehanizacije, monopolizam, ekonomska renta i sl.),u takvim srećnim preduzećima formiraju se visoki lični dohoci koji na taj način postaju lideri visokih dohodaka. Oni drugi, koji nemaju te povoljne egzogene uslove, vrše tada pritiske na razne načine da bi dostigli one prve, i pošto su ti pritisci neodoljivi i raznovrsni, banke popuštaju i tako dolazi do ekspanzije kredita. Na taj način dolazi se do objašnjenja da kreditna inflacija nije uzrok već posledica.

Ovde, dakle, imamo posla sa dva inicijalna impulsa: jedan je pritisak od strane primalaca nižih ličnih dohodaka da dostignu svoje srećnije „lidere", a drugi je u pasivnom uzmicanju kreditnog sistema pred tim pritiscima. Ne vidimo nikakvu bitnu razliku između našeg i piščevog tumačenja, jer i mi stalno naglašavamo da je na kraju krajeva liberalna kreditna politika krajnji uzrok, a na to se svodi i čitava piščeva argumentacija. Razlika je samo u tome što Lj. Madžar stavlja lične dohotke na prvo mesto, dok smo mi, pored njih, imali u vidu i druge uzroke (investicije, zalihe, platni bilans i ostalo). Doduše, neke od njih pominje i pisac, ali kao „dodatne". Interesantno je da među njima ne nabraja preterane investicije, koje mnogi drugi stavljaju na prvo mesto. Moram rado priznati da je njegovo tretiranje uloge zaliha na veoma zavidnoj visini i da je on jedan od veoma retkih ekonomista koji je uočio čisto spekulativni momenat pri njihovom formiranju. Ali verujemo da i taj momenat ne bi igrao veliku ulogu da mu nije pogodovala inflaciona klima uslovljena kreditnom ekspanzijom.

Imamo utisak da je Lj. Madžar prišao analizi našeg inflacionog procesa sa savremenih pozicija građanske ekonomske teorije, koje on, vidi se, vrlo dobro poznaje. U njoj je zastupljena spirala nadnice-cene (wagw-price spiral), inflacija tražnje i inflacija troškova (demand pull and cost induced inflation), pa i teorija ugledanja (Duesenberry's demonstration effect) i druge. I dobro je što je tako uradio jer se sve ove teorije, mutatis mutandis, uklapaju i u našu tržišnu privredu. Jedino što nije uzeo u obzir, to su specifičnosti našeg kreditnog sistema. Jer u kapitalizmu nema kredita bez duboke provere kreditne sposobnosti i sigurnog pokrića, nema pojava da kratkoročni krediti služe za finansiranje investicija niti se

tako lako popušta „pritiscima". To ga je, verovatno, i navelo do pogrešnog zaključka da naš kreditni sistem treba da vodi veoma liberalnu kreditnu politiku — kao da nje nije bilo i previše. Srećom, on je u tome prilično usamljen (s njim se slažu uglavnom samo oni koji žive od kredita) i srećom, za uspeh privredne reforme, što su naše političke i monetarne vlasti zauzele sasvim suprotno stanovište. Nedavno je Milentije Popović pravilno rekao: „Nedostatak sredstava akumulacije mogao bi se rešiti i preko kredita iz emisije i tako vršiti dalje usmeravanje privrede i dinamiziranje privrednog rasta. Ovakav kredit privremeno bi oživeo privrednu aktivnost, ali bismo se tim putem vratili na nestabilnost, na inflaciju i slično. To ne bi bio samo ekonomski, nego i politički poraz reforme" („Politika" od 5. oktobra 1967, str. 6). Drug Madžar traži ekspanzivnu kreditnu politiku da ne bi došlo do opadanja privrednog rasta i njegovih nepovoljnih posledica. Međutim, u stabilizacionoj krizi, koja se uvek pojavljuje pri akcijama dezinflacije, kao što je ova naša, i sve dok ona traje, nemoguće je ostvariti tako konfliktne ciljeve kao što su stabilizacija i porast ličnih dohodaka, već je prethodno potrebno izvršiti prestrojavanje i sanaciju da bi se prešlo na racionalnije poslovanje. Novi krediti samo bi usporili ako ne i potpuno ugrozili taj neophodni proces.

Da li je potrebno na kraju još sumirati zaključke iz prethodnih izlaganja na temu „Kreditna politika i stabilnost privrede"? Mislimo da više nije, jer naša najnovija iskustva nedvosmisleno potvrđuju naše teze u praksi, a praksa je najbolji sudija svakoj teoriji. Šta pokazuje ta praksa: pokazuje to da čim su se počele pritezati kreditne slavine, odmah su izišla na videlo sva neuralgična mesta našeg sistema privređivanja, a samo to predstavlja već veoma krupan uspeh. Najveći simptom nestabilnosti, porast cena, zaustavljen je ili znatno usporen, ali i ostali pozitivni rezultati postignuti su prvenstveno obuzdavanjem tražnje, zahvaljujući prestanku priticanja emitovanog novca. Razume se da je za potpuni uspeh neophodno da se restriktivne kreditno-političke mere sinhronizuju i dopune pravilnijom raspodelom dohodaka, racionalnijom investicionom i fiskalnom politikom itd. Opširne diskusije o spornim pitanjima o tome šta je uzrok a šta posledica nestabilnosti, kao i rangiranje tih uzroka, ne smeju se shvatiti kao neko prazno teorisanje ili, čak, kao borba za bilo kakvu ličnu afirmaciju, već kao veoma empirijsko pitanje: kojom se polugom valja poslužiti da bi se što efikasnije pristupilo stabilizaciji. Da je to restriktivna kreditna politika, jasno je pokazala sama naša stvarnost.

silvano
bolčić

SAMOUPRAVLJANJE — CILJ ILI SREDSTVO

U međunarodnim komparacijama, izvršenim pre desetak godina, Jugoslaviji je pripadalo izuzetno mesto: sa stanovišta ekonomije spadali smo među deset zemalja sa najvišim stopama rasta narodne privrede. Imali smo razloga da budemo ponosni ne samo na izuzetno visoke stope rasta već i na ekonomske i društvene odnose u kojima je takav rast privrede ostvaren. Praksa je sistem samoupravljanja potvrđivala kao efikasan oblik organizacije i upravljanja privredom, koji se bez rezervi mogao dalje razvijati kao osnovna institucionalna odrednica našeg ekonomskog i društveno-političkog sistema. Mada je, strogo naučno gledano, vrlo teško dokazati da su visoke stope rasta narodne privrede p o s l e d i c a uvođenja sistema samoupravljanja,[1]) bili smo uvereni da za ubrzani rast privrede i podizanje nivoa bogatstva i standarda naših ljudi, pre svega, treba zahvaliti sistemu samoupravljanja.[2])

Izvesne teškoće u privredi i usporavanje rasta podstaklo je traženje novih rešenja na liniji efikasnijeg privređivanja, ali i preispitivanje koncepcije samoupravljanja sa stanovišta njenog uticaja na privredna kretanja. Kada se isključe uprošćena i nekritička shvatanja koja teže da svu „odgovornost" za privredne teškoće pripišu sistemu samoupravljanja ili, pak, ona shvatanja u kojima se p o s t o j e ć i

[1]) Na stope rasta, pored društvenih odnosa u kojima se odvija proces privređivanja, utiču i mnogi drugi činioci, kao, na primer, struktura privrede, mesto nacionalne ekonomije u svetskim ekonomskim odnosima, prirodni faktori i sl.

2) U svom radu „Samoupravljanje, centralizam i planiranje" (P r e g l e d 5/1964) B. Horvat iznosi sledeću ocenu: „. . . radničko samoupravljanje je ne samo praktički moguće — jer ono u Jugoslaviji funkcionira već jednu i po deceniju — već je i e k o n o m s k i e f i k a s n o (podv. S. B.) jer, od kad je uspostavljeno, jugoslovenska privreda postiže najvišu na svijetu stopu rasta" (str. 427).

oblici samoupravljanja fetišiziraju i proglašavaju jedino mogućim sredstvima za izlaz iz sadašnje situacije, onda još ostaje dosta široka „lepeza" shvatanja o odnosu samoupravljanja i privrednih zbivanja, o kojima bi trebalo ozbiljnije raspravljati. Jedno od takvih shvatanja — o kome je posebno reč u ovom napisu — ističe misao da se samoupravljanje ne može tretirati kao cilj po sebi, već kao sredstvo da se ciljevi našeg društvenog razvoja ostvare.[3]) Jedna pažljiva analiza tekstova u kojima se govori o samoupravljanju pokazala bi da je shvatanje samoupravljanja kao sredstva vrlo rasprostranjeno. Prvi korak u analizi takvih shvatanja sastojao bi se u utvrđivanju definicije samoupravljanja sadržane u takvim shvatanjima. Sistematska analiza radova u kojima se govori o samoupravljanju pokazala bi da, i pored veoma učestale upotrebe ovog pojma, gotovo da nema pokušaja da se logički i teorijski konzistentno definiše pojam samoupravljanja.[4]) I kao teorijska koncepcija i kao sistem odnosa u praksi, samoupravljanje je veoma složena pojava, i to donekle opravdava nepostojanje jasne i jednoznačne definicije ovog pojma. Ali izuzetan značaj samoupravljanja u sistemu našeg društvenog usmeravanja nameće potrebu njegovog jasnog definisanja. Bez načelnih stavova i principa nije moguće ni zamisliti uspešno društveno usmeravanje; ali sistem društvenog usmeravanja zasnovan samo na načelnim stavovima i principima može samo u apstrakciji predstavljati sistem društvenog usmeravanja, ali u praksi on postaje toliko neefikasan da društvena zbivanja stihijski i spontano teku mimo tih principa, bez obzira na njihovu verbalnu prihvaćenost.

U praktičnom zbivanju apstraktno određena koncepcija samoupravljanja dolazi do izražaja kao interpretacija normativne zamisli o načinu ostvarivanja te koncepcije u praktičnim odnosima. Ukoliko je normativna zamisao opštija i apstraktnija, utoliko interpretacije mogu jednostavnije i značajnije da odstupaju od nje. Važno je uočiti da i u slučaju značajnijih odstupanja od normativne koncepcije nije moguće sa sigurnošću tvrditi da određena „interpretacija" dolazi u sukob s tom zamisli. Potrebno je pristupiti redefinisanju normativne koncepcije ili njenoj operacionalizaciji da bi se logičko-teorijskom analizom pokazala protivrečnost nekog shvatanja samoupravljana i njegove normativne zamisli.

U sadašnjoj fazi našeg razvoja, kada oživljavanje privrede i razvijanje proizvodnih snaga društva predstavlja os-

3) Neposredan povod ovom razmišljanju o samoupravljanju kao sredstvu ili cilju bila su neka shvatanja izneta u diskusiji na Simpoziju o funkciji direktora u samoupravnim odnosima, mada sam o tome i ranije razmišljao, čitajući rasprave o problemima realizacije samoupravljanja u praksi.

4) Jedan primer eksplicitnog definisanja samoupravljanja sa sociološkog stanovišta nalazi se u radu R. Lukića „O nekim sociološkim vidovima samoupravljanja", Društveno samoupravljanje u Jugoslaviji, Prvo stručno savetovanje sociologa Jugoslavije, Split, 1965.

novni i neposredni cilj društvene politike, sasvim je normalno što se najveća pažnja posvećuje ekonomskim problemima i ekonomskim rešenjima. Ali, zbog činjenice da je samoupravljanje jedna od osnovnih institucija našeg društvenog uređenja, svako rešenje koje se predlaže za oživljavanje privrede nužno doživljava svoju interpretaciju sa stanovišta samoupravljanja. U toj konfrontaciji praktičnih rešenja sa normativnom koncepcijom samoupravljanja postoje dve mogućnosti:

SAMOUPRAVLJANJE — CILJ ILI SREDSTVO

a) praktična rešenja se usklađuju i transformišu u skladu sa koncepcijom samoupravljanja;

b) koncepcija samoupravljanja se reinterpretira u skladu sa predloženim rešenjima. Tako redefinisana koncepcija samoupravljanja ima funkciju „opravdavanja" datog rešenja, daje mu „ideološku" sankciju i bar formalno integriše ga u sistem društvenog usmeravanja zasnovan na principima samoupravljanja.

Nema sumnje da je razrada koncepcije samoupravljanja i njeno usaglašavanje sa društvenim promenama nužna pretpostavka vitalnosti samoupravne organizacije društva. Integracija saznanja o oblicima i sredstvima društvenog usmeravanja i organizovanja koji polaze od drugačije „filozofije" (ili „ideologije") društvenog razvoja, i iskustava samoupravnog organizovanja društva takođe predstavlja jednu od mogućnosti u razvijanju koncepcije samoupravljanja. Stoga se ne mogu a priori odbacivati određena rešenja iz oblasti upravljanja privrednim procesima koja su stečena u drugim zemljama. Svaki oblik „managementa" ne mora biti u suprotnosti sa koncepcijom samoupravljanja. Problemi, po mom mišljenju, nastaju onda kada se zbog prakticističkog ili tehnokratskog shvatanja, predlažu takva rešenja i shvatanja koja u krajnjoj liniji vode likvidaciji ideje samoupravljanja. Kada se zaborave filozofsko-teorijske polazne osnove samoupravljanja, vrlo je lako zagovarati rešenja koja — redefinisanjem normativne koncepcije samoupravljanja — otvaraju put njenom negiranju.

Instrumentalističko shvatanje samoupravljanja („samoupravljanje je sredstvo, a ne cilj"), po mom mišljenju, predstavlja jednu stranu „filozofije" (ili „ideologije") tehnokratskih i birokratsko-etatističkih koncepcija o društvenom usmeravanju. Suština ovakvog shvatanja najbolje se uočava kada se logičko-teorijskom analizom izvedu njene implikacije.

Ako se tvrdi da je samoupravljanje samo sredstvo, a ne i cilj naše politike, onda se nužno postavlja pitanje: šta su ciljevi našeg razvoja koje samoupravljanjem kao sredstvom treba postići? Marksistička teorija društvenog razvoja nije ni socijalutopizam, ali ni vulgarni ekonomizam. Pozadina instrumentalističkog shvatanja samoupravljanja najčešće je vulgarni

ekonomizam. Treba reći da je on u izvesnom smislu stihijski izraz konkretnih zbivanja za koja su karakteristične ozbiljne ekonomske teškoće, pa i naše ekonomske nerazvijenosti iz kojih želimo i nastojimo što pre izaći. U traženju rešenja iz takve situacije često i nesvesno prihvatamo „filozofiju" „društva blagostanja", „ekonomizma" i „potrošačkog društva", po kojoj porast materijalnog blagostanja — zato što je nužni i osnovni uslov napretka, postaje j e d i n i smisao naših napora. Po mnogima, osnovni, pa i jedini, motiv ponašanja naših ljudi jeste povećanje ličnog dohotka i svako rešenje koje vodi tom cilju društveno je opravdano. Svestan sam da bi malo bilo onih što bi lako priznali da zastupaju ili prihvataju takva shvatanja, ali, ako bi pažljivo proučili njihova stvarna ponašanja, onda bi brzo postalo jasno da se u praksi dobrim delom ponašaju u skladu sa takvim shvatanjima.

Druga implikacija instrumentalističkog shvatanja samoupravljanja jeste sledeća: opravdano je postaviti pitanje o a d e k v a t n o s t i samoupravljanja kao sredstva u realizaciji određenih ciljeva društvenog razvoja. Strogo logički gledano, ovakvo pitanje nije ni pogrešno ni suvišno. Odgovoriti na njega značilo bi detaljno proučiti ciljeve našeg razvoja i mogućnosti da se samoupravljanjem (koje, takođe, treba precizno definisati!) ti ciljevi ostvare. Teorijski je moguće da se ti ciljevi uopšte ne mogu ostvariti samoupravljanjem, već da njima odgovaraju a d e k v a t n i j a sredstva. Ako je reč o podizanju produktivnosti rada, ekonomičnijem poslovanju, tehnološkim inovacijama, podizanju dohotka u uslovima slobodnog tržišta, onda ima više različitih sredstava u realizaciji tih ciljeva. Naučna organizacija rada, stručnost u vođenju tehnoloških procesa, stručna analiza tržišta itd. jesu neka od sredstava koja se svugde u svetu, pa i kod nas, koriste za podizanje produktivnosti rada, povećanje proizvodnje i poboljšanje finansijskih efekata privređivanja. Ostaje otvoreno pitanje o ulozi samoupravljanja u ostvarivanju takvih ciljeva. Naravno, uvek postoji mogućnost da se ta ista sredstva ili mere proglase samoupravljanjem ili samoupravnim merama i da se tako dokaže adekvatnost samoupravljanja u realizaciji tih ciljeva.

Pristalice instrumentalističkog shvatanja samoupravljanja najčešće polaze od zahteva da se u sadašnjoj ekonomskoj situaciji, kada se kao imperativ postavlja efikasnost u privređivanju, nužno nameće i pitanje e f i k a s n o s t i s i s t e m a s a m o u p r a v l j a n j a. I zaista, ako se samoupravljanje shvati samo kao sredstvo, onda se teorijski nameće pitanje: da li je ono d o v o l j n o e f i k a s n o za ostvarenje zamišljenih ciljeva?

Kada se samoupravljanje shvata kao sredstvo, onda se, izgleda najčešće imaju u vidu organi ili organiza-

ciona strana sistema samoupravljanja. Pitanja o efikasnosti odlučivanja samoupravnih tela, analiza brzine i kvaliteta odluka koje ti organi donose, problemi u vezi sa odgovornošću i s u b j e k t i m a odgovornosti nameću se kao osnovna pitanja koja u tom sklopu nužno traže odgovor. Ovaj napis nije namenjen analizi saznanja o efikasnosti samoupravnog odlučivanja, i zato neću navoditi konkretna saznanja koja o tome postoje.[5]) Međutim, tražiti odgovore na ta pitanja ima smisla i sa praktičnog i sa teorijskog stanovišta. Ali tek kad se samoupravljanje svede na sistem formi i oblika odlučivanja, moguće je utvrditi da je samoupravljanje nedovoljno efikasan sistem za realizaciju ciljeva našeg društvenog razvoja.

Logički nastavak takvog zaključivanja jeste sledeći: ako samoupravljanje nije dovoljno efikasno sredstvo za realizaciju određenih ciljeva, nužno je potražiti efikasnija sredstva da se ti ciljevi ostvare.[6]) Dakle, logičko-teorijski dovedeno do kraja, instrumentalističko shvatanje samoupravljanja može da znači i njegovo negiranje. Oni koji zastupaju tehnokratska, ekonomistička ili birokratsko-etatistička shvatanja lako dolaze do ovakvog zaključka, čak i onda kada se verbalno zalažu za razvoj našeg samoupravnog sistema.

Bez jedne ozbiljne naučne analize sa stanovišta sociologije saznanja bilo bi teško govoriti o društvenim i drugim činiocima koji utiču na pojavu takvih shvatanja. Doduše, nekoliko činjenica već je istaknuto u ovom tekstu. Nedovoljno razrađena normativna koncepcija samoupravljanja, prakticizam u shvatanju ciljeva društvenog razvoja, česta neefikasnost samoupravnog sistema odlučivanja i društvenog usmeravanja, pogodno su tlo za pojavu takvih shvatanja. Najzad, može se istaći i sledeće: ako se ljudima koji u praksi sprovode samoupravljanje često može prebaciti da zaboravljaju na šire, teorijske i filozofske polazne osnove samoupravljanja, teoretičarima (naučnim radnicima i filozofima) isto tako, može se primetiti da u svojim raspravama suviše ostaju na filozofskim osnovama samoupravljanja a zaboravljaju da naučno i filozofski osmisle realne društvene uslove u kojima se ideja samoupravljanja ostvaruje.

Ostaje otvoreno pitanje koliko je društveni sistem u celini ugradio u svoje institucije onaj širi smisao samoupravljanja po kome jugoslovenski put u socijalizam predstavlja ne samo najpogodniji put razvoja našeg društva već, možda, i putokaz u traženju jedne nove „civilizacije" stvarno slobodnih i kreativnih ljudi, ljudi oslobođenih svih onih „otuđenih

5) Doduše, sem izvesnih z a p a ž a n j a i o c e n a, o efikasnosti samoupravnog odlučivanja, gotovo da nema sistematskih saznanja i informacija.
6) Druga alternativa, koju pristalice instrumentalističkog shvatanja samoupravljanja lako zaboravljaju, jeste pronalaženje odgovarajućih rešenja u podizanju efikasnosti sistema samoupravnog odlučivanja.

sila" u društvenom organizovanju sa kojima su ranije generacije ne samo živele već ih idejno prihvatale kao nužne i jedino moguće oblike povezivanja ljudi u društvene zajednice.[7])

Čitajući ovaj tekst, lako bi moglo da se zaključi da se samoupravljanje mora shvatiti kao cilj po sebi, ukoliko se teži njegovom daljem razvoju. Pre svega, ima dosta razloga da se veruje da je šira normativna koncepcija samoupravljanja na liniji njegovog definisanja kao cilja našeg društvenog razvoja. Ustav SFRJ (čl. 36) definiše društveno samoupravljanje kao neotuđivo pravo građanina. Mada se „pravo" čoveka ne može jednostavno protumačiti kao cilj društvenog razvoja, ima dovoljno razloga da se tvrdi da je to pravna formulacija jedne potrebe čoveka, dakle, vrednost koju društvo teži ne samo da zaštiti već i da ostvari. Još jasnije definisanje samoupravljanja kao „autonomne" vrednosti, odnosno cilja našeg razvoja, sadržano je u sledećem tekstu:

„... orijentacija socijalističkih snaga i socijalističke države na što raznovrsnije i što bogatije oblike društvenog samoupravljanja i neposredne demokratije na postizanje što veće slobode za stvaralačku inicijativu ličnosti i što demokratskijih što humanijih odnosa među ljudima — mora biti isto tako bitan elemenat celokupne socijalističke izgradnje, kao što je napor da se postigne što veća produktivnost rada, odnosno da se što snažnije razvijaju proizvodne snage društva.[8])"

Postavlja se pitanje šta logički znači definisanje samoupravljanja kao cilja ili autonomne vrednosti našeg društvenog razvoja. Pre svega, to znači tvrditi da je samoupravljanje jedna od inherentnih potreba čoveka. Idejno opravdanje koncepcije samoupravljanja polazi od istorijskog iskustva o borbi radničke klase i progresivnih snaga za učešće u upravljanju onim društvenim procesima od kojih zavisi sloboda čovekovog kreativnog i samostalnog, dakle, ljudskog ponašanja. Jedna ozbiljna analiza morala bi poći od sistematskog proveravanja ne samo načelne tačnosti ove pretpostavke već i uslova pod kojima takvo ponašanje postaje realna potreba čoveka.

Ljudske potrebe su uvek date i kao stvarnost i kao mogućnost. Razvijanje uslova pod kojima potrebe iz sfere mogućeg prelaze u sferu stvarnog ponašanja nije samo stihijski, već i svesno organizovan i usme-

SILVANO BOLČIĆ

7) Jedna od takvih „otuđenih sila" jeste i država, za koju se još uvek vezuje svaki oblik povezivanja ljudi u društvenu zajednicu, kao i vršenje „javnih poslova". Za današnjeg čoveka u čijem mentalitetu „državnost" igra još uvek značajnu ulogu, teško je čak i zamišljati društvo bez države. Država je jedna od osnovnih institucija tzv. „moderne civilizacije".

8) E. Kardelj, „Novi ustav socijalističke Jugoslavije", referat na zajedničkoj sednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ, Prednacrt ustava Federativne Socijalističke Republike Jugoslavije, „Komunist", Beograd, 1962, str. 82.

ravan proces, utoliko više usmeravan proces ukoliko je funkcionalni značaj nekog ponašanja veći sa stanovišta dugoročnih društvenih kretanja. Nema sumnje da se može i mora postaviti pitanje funkcionalnog smisla samoupravnog ponašanja, tj. uticaja takvog sistema društvenih odnosa na one procese kojima se zadovoljavaju druge ljudske potrebe, pa i one osnovne — materijalne potrebe. Ali, u onoj meri u kojoj je samoupravno ponašanje više mogućnost nego stvarna potreba, u toj meri razvijanje uslova za takvo ponašanje postaje cilj kome treba odrediti i odgovarajuća sredstva da bi se potreba za samoupravljanjem pretvorila u stvarnu potrebu celog društva, a ne samo pojedinih njegovih delova. U tom kontekstu opravdano je postaviti pitanje: koliko poznajemo i sredstva za razvijanje potrebe za samoupravnim odnosima i koliko se koristimo njima?

SAMOUPRAVLJANJE — CILJ ILI SREDSTVO

Kod nas se najčešće govori o zadacima svesnih snaga u razvijanju samoupravnih odnosa. Takvo stanovište implicitno govori o shvatanju po kome su idejna akcija, razvijanje svesti, najpogodnija sredstva u razvijanju samoupravnih odnosa. Uz jedno formalističko shvatanje uslova za stvarno samoupravno ponašanje — po kome su potrebne, pre svega, „odgovarajuće forme" ili „oblici" samoupravne organizacije za realizaciju prava i potrebe za samoupravljanjem — ovakvo „idealističko" shvatanje sredstava za razvijanje potrebe za samoupravljanjem može da doprinese onim koncepcijama po kojima ono predstavlja kočnicu i prvirednog i „racionalnog" društvenog razvoja. Analiza naše samoupravne prakse treba da posluži ne samo kao osnova za ocenu stvarnih rezultata u toj oblasti već i za uočavanje potrebnih uslova za ispoljavanjem samoupravnog ponašanja kao potrebe naših ljudi. Saznanja o tim uslovima otvorila bi put pronalaženju najadekvatnijih sredstava da se oni ostvare.

U stvari, negiranje samoupravljanja ne mora polaziti od njegovog instrumentalističkog koncipiranja. Samoupravljanje se ponekad prihvata kao cilj ili autonomna vrednost našeg društvenog razvoja, ali se u odnosu na druge ciljeve shvata kao manje prioritetan cilj. Pozivajući se upravo na uslove u kojima takvo ponašanje postaje realna potreba čoveka, pristalice takvog shvatanja ističu da je to cilj koji se u ovom trenutku ne može ostvariti, jer materijalne i kulturne pretpostavke samoupravnih odnosa nisu ostvarene, pa je insistiranje na takvim odnosima ne samo svojevrsni „apstraktni humanizam" ili „utopizam" već i vid neracionalnog i neefikasnog upravljanja materijalnim i drugim procesima u društvu. U podtekstu takvog shvatanja, pored vere u automatizam u odnosima materijalnih pretpostavki društvenih odnosa i samih društve-

nih odnosa, opet nalazimo tragove ekonomističkih, tehnokratskih, pa i „elitističkih" shvatanja o oblicima društvenog usmeravanja i organizovanja.

„Ekonomizam" dolazi do izražaja u određivanju tzv. „prioritetnih" ciljeva društvenog razvoja, a „tehnokratizam" i „elitistička" shvatanja ispoljavaju se u traženju metoda i puteva društvenog usmeravanja. Pravo ljudi na samoupravljanje se priznaje, ali se realizacija tog prava „odlaže" za budućnost, kada će materijalni uslovi dozvoljavati da se više vodi računa i o izvesnim „humanističkim principima". U sadašnjem trenutku jedini cilj društvenog angažovanja treba da bude borba za viši „standard", veće dohotke, uklapanje u tokove savremene ekonomije. Ti se ciljevi mogu ostvariti, pre svega, „naučnom organizacijom rada", primenom savremene tehnike i „racionalnim upravljanjem". Oni koji su u stanju da društvo vode u tom pravcu modernizacije, to su, pre svega (ako ne i jedino), stručnjaci, i na njih treba preneti pravo na upravljanje (pa i samoupravljanje). Kada se društvo razvije, a materijalne mogućnosti dozvole realizaciju uslova za samoupravljanje, onda će i drugi ljudi postati sposobni da odlučuju o važnim društvenim poslovima.

Mada se ovako formulisana shvatanja retko nalaze u pisanoj formi, ona se mogu „osetiti" u izvesnim diskusijama, pod uslovom da se izvesni stavovi analiziraju i do kraja izvedu implikacije koje oni sadrže. Ukazujući na ovakve logičke implikacije, ja nemam nameru da tvrdim da se i problemima samoupravljanja i problemima našeg društveno-ekonomskog razvoja ne može i ne treba prilaziti sa stanovišta racionalnih principa i funkcionalne analize. Logičko-teorijska analiza izvesnih shvatanja ima za cilj da ukaže na granice takvih pristupa. Istovremeno, to je zahtev da se dugoročnim ciljevima našeg razvoja priđe sa više racionalnosti, što u slučaju samoupravljanja znači traženje rešenja za razvoj svih, a ne samo materijalnih pretpostavki samoupravnog ponašanja kao potrebe čoveka.

Jedan oblik racionalnog pristupa sistemu samoupravnih odnosa sastoji se u sistematskom i naučnom proveravanju osnovnih pretpostavki na kojima počiva sistem samoupravljanja. Samoupravno ponašanje, shvaćeno u kontekstu Marksove filozofsko-političke misli i marksističke antropologije, predstavlja izraz čovekove potrebe za slobodnim i kreativnim ispoljavanjem vlastite individualnosti. Stvaranje uslova za razvoj svestrano slobodnih i kreativnih ličnosti predstavlja osnovni smisao socijalističkog razvitka. Pravo na upravljanje društvenim procesima (pravo na samoupravljanje) istovremeno predstavlja i izraz čovekove potrebe za slobodnim i kreativnim ponašanjem i put (ili sredstvo) stvaranja uslova u kojima takvo

ponašanje postaje karakteristika života svakog pojedinca.

Racionalnost u prilazu samoupravnim odnosima dolazi do izražaja u sagledavanju i priznavanju različitosti društvenih i drugih uslova pod kojima samoupravno ponašanje postaje realna ljudska potreba. U praktičnim odnosima, to znači priznati postojanje različitih neposrednih interesa u delovanju različitih društvenih grupa i slojeva, različit način reagovanja na pojedine mere društvenog usmeravanja. Iz toga sledi da je potrebno tražiti adekvatnija sredstva u integraciji i usmeravanju tih interesa u pravcu bržeg društvenog razvoja. U tom pogledu moguće je očekivati da ni sredstva stimulisanja ne mogu biti uvek istovetna jer različiti ljudi (tj. ljudi u različitim uslovima) normalno neće istovetno reagovati na pojedine „stimuluse". Sasvim je jasno, dakle, da nije dovoljno priznati da postoje ne samo potrebni uslovi, bez kojih samoupravljanje ostaje samo želja, već i različiti realni uslovi pod kojima realni ljudi ulaze u samoupravne odnose. Neophodna su odgovarajuća sredstva u stvaranju potrebnih uslova u kojima samoupravno ponašanje postaje realna društvena potreba.

Kada se društveni život podvrgne samo racionalnoj i funkcionalnoj analizi, onda se lako dolazi do instrumentalističkog shvatanja samoupravljanja. Odbacujući neke logičke implikacije takvog pristupa, ne bi trebalo odbaciti ono racionalno jezgro funkcionalističkog tretmana samoupravnih odnosa. Normativna koncepcija samoupravljanja, u stvari, sadrži i pretpostavke o funkcionalnom odnosu samoupravljanja i ostalih društvenih procesa, a posebno procesa privređivanja. Samoupravna organizacija se shvata kao efikasniji oblik ekonomske organizacije, kao efikasnije sredstvo za razvijanje proizvodnih snaga društva.

Polazeći od takve pretpostavke i anticipiranih ekonomskih posledica, samoupravljanje je prihvaćeno kao osnovna institucionalna odrednica našeg privrednog sistema. Dosadašnja istraživanja samoupravljanja nedovoljno su proverila tačnost ove pretpostavke od koje se u razvijanju sistema samoupravljanja polazi. Normativizam u objašnjavanju funkcionalnih odnosa samoupravljanja i privrednih kretanja predstavlja izraz svojevrsnog iracionalizma u razvijanju sistema samoupravljanja. Objašnjenja o načinu pozitivnog dejstva samoupravnih odnosa na privredna kretanja suviše su uopštena, impresionistička i naučno nerazvijena. U nedostatku čvrsto zasnovanih saznanja o ekonomskoj efikasnosti sistema samoupravljanja lako se rađa sumnja u njegovu efikasnost, a svođenjem samoupravljanja samo na sredstvo lako se dolazi i do njegovog negiranja. Umesto sistema samoupravljanja traže se „efikasnija" sredstva, kao

što je „menadžerstvo", čiju efikasnost potvrđuju rezultati privređivanja visokorazvijenih zemalja sa kojima želimo uspostaviti ravnopravne ekonomske odnose. U situaciji ekonomskih teškoća (makar one bile i privremena i usputna posledica restrukturiranja u privredi i drugim oblastima pod dejstvom reforme), „ulaganja" u razvijanje sistema samoupravljanja — čak i onda kada se u načelu priznaje njegova vrednost i humanistički sadržaj — mnogima se čine neracionalna, pa se u raznim varijantama pronalaze racionalizacije za „odlaganje" takvih „ulaganja" za budućnost koja najčešće ostaje neodređena.

Insistiranje na potrebi razvijanja sistema samoupravljanja samo je prva pretpostavka društvenih akcija u tom pravcu. Ako se na tome ostane, teško je očekivati bitnije promene u stavu prema sistemu samoupravljanja. Traženje konkretnih rešenja osnovni je, iako veoma složen, put za razvijanje samoupravnih odnosa. Prva mera u tom procesu traženja novih rešenja treba da bude kritička analiza dosadašnje prakse i funkcionalna analiza samoupravnih odnosa i rezultata onih društvenih procesa koji su organizovani sa stanovišta takvih odnosa. U ovom trenutku izgleda najznačajnije utvrđivanje uzročno-funkcionalnog mehanizma delovanja samoupravnih odnosa na rezultate privređivanja.

U traženju rešenja za povećanje ekonomske efikasnosti samoupravne organizacije privređivanja ne treba odbaciti ni saznanja koja dolaze iz drugih privrednih i društvenih sistema. Osnovno načelo u primeni tih saznanja trebalo bi da bude sledeće: takva rešenja treba reinterpretirati u skladu sa samoupravnim odnosima, a ne prilagođavati koncepciju samoupravljanja tim rešenjima. Ukoliko samoupravljanje potpunije dokaže svoju ekonomsku efikasnost, utoliko ono postaje ne samo prihvaćeno sredstvo već i željeni cilj društvenog razvoja.

Sasvim je sigurno da se i zbog povećanja ekonomske efikasnosti samoupravljanja, i zbog njegovog šireg društvenog i ljudskog značenja, ono mora stalno tretirati i kao cilj, kao autonomna vrednost. Potrebno je tražiti stalno nova sredstva za razvijanje onih uslova u kojima samoupravljanje realizovano kao potreba stiče unutrašnju snagu samousavršavanja, a to pretpostavlja stalno ulaganje i materijalnih i intelektualnih snaga društva, svesno usmeravanje i naučni prilaz realizaciji samoupravnih odnosa u praksi. Ova razmišljanja trebalo bi shvatiti ne kao orijentaciju, već kao podsticaj za svestranije traženje konkretnih rešenja za stalno usavršavanje naše koncepcije i prakse samoupravljanja.

dr aleksandar
todorović

MEHANIZAM DELOVANJA „CRNIH" FILMOVA NA PONAŠANJE MLADIH

Razmatrali smo probleme imitacije u vezi sa prestupničkim ponašanjem omladine. U ovom odeljku konkretnije ćemo analizirati najnegativnije elemente filmova koji direktno ili indirektno podstiču mlade na kriminal. Isto tako, ukazaćemo na određene vrste filmova koji u masovnoj kulturi predstavljaju najnegativniji kriminogeni činilac, čije je dejstvo na mlade veoma opasno. Reč je o „crnim" filmovima. Diskutovaćemo najpre o uticaju „crnih" filmova na mlade, a zatim pokazati kako izvesne scene iz ovih filmova imaju znatno kriminogeno dejstvo.

Filmovi „crnog" žanra prikazuju bandite, alkoholičare i toksikomane koji vrše određene poduhvate i na taj način mogu veoma sugestivno delovati na mlade.

Prema shavatanju Potiera, kriminogeni uticaj ove vrste filmova ispoljava se na različite načine.

1) U filmovima se prikazuje zločin koji je pristupačan malom broju ljudi. Zločin je prikazan na takav način da je apstraktan i dalek običnom čoveku. Prikazuje se veoma detaljno i u avanturističkom vidu.
2) Prestupnik je približen gledaocima. Oni nisu imali prilike da naiđu na takvu ličnost koja je čovek kao i svaki drugi, sa dobrim osobinama kao što su hrabrost i avanturistički duh.
3) Filmovi „crnog" žanra prethode kriminalnim poduhvatima. Oni su neka vrsta generalne probe za gledaoce, jer utiču da se u dubini njihove psihe stvara plan za određenu akciju.
4) Takvi filmovi daju gledaocima ideje za zločine i vešto promišljene načine izvršenja.[1])

[1]) Aldo Franchini, Francesco Introna, Delingquenza minorale, Padova, 1961, str. 233.

DR ALEKSANDAR TODOROVIĆ

Nekoliko navedenih determinanata „crnih" filmova jasno pokazuju mehanizam povezivanja gledaoca sa određenim scenama i uticaj koji one mogu da vrše na njih.

Pored teorijskih ukazivanja na uticaj sadržaja „crnih" filmova na gledaoce, istraživači praktičari dolaze do sličnih konstatacija. Michel Le Bourdelles, na osnovu iskustva koje je stekao kao sudija za maloletnike ukazuje na sledeće posledice koje su uslovljene gledanjem policijskih i krimi nalnih filmova:

1) Krađa novca da bi se išlo u bioskop.
2) Adolescent (sam ili u grupi) vrši krađu ili zločin kao što je prikazano na filmu. Tehnika izvršenja. Kriminalni akt je izvršen istom tehnikom koju su primenili gangsteri na filmu. Akt je sledio ubrzo posle davanja filma.
3) Pošto je gledao erotske scene na filmu, adolescent pokušava da iste realizuje. Film se ispoljava kao faktor demoralizacije.[2])

Istraživač zaključuje da su policijski filmovi najopasniji za predisponirane subjekte u odnosu na prestupništvo. Posebno se ističu sledeći argumenti:

Tehnika zločina može da predstavlja osnov filma i centar interesa policijskog rasvetljavanja.

Situacije u ovim filmovima nisu oštre kao što je slučaj sa avanturističkim filmovima. Veoma je čest slučaj da policijski filmovi imaju psihološke i psihoanalitičke karakteristike. Gangsteri mogu da budu simpatičniji nego predstavnici društvenog reda. Faktori identifikacije sa gangsterima imaju prevagu.

Kraj filma završava se tako da je gotovo uvek poštovan moral. Ali ovakav završetak ne umanjuje i ne sprečava sjajan uspeh kriminala. Zato predisponirani subjekt može da nađe u ovakvoj situaciji argument svoga ponašanja[3])

Iako su date razne nijanse o vrstama uticaja „crnih" filmova na mlade, ipak, može se uočiti zajednička i bitna karakteristika koja se kod raznih stručnjaka provlači kao crvena nit, a ispoljava se u ukazivanju na tehniku izvršenja kri,minalnog akta. Međutim, treba odmah napomenuti da kriminalnu tehniku iz filmova primenjuje mali broj dece isto tako kao što se mali broj policijaca koristi tehnikom koja je poznata policiji.[4])

Konstatacijom da mehanizam načina izvršenja kriminalnih akata predstavlja najnegativniji element iz filmskih scena koji utiče na mlade dolazi se do saznanja o kriminogenom činiocu koji je sadržan u „crnim" filmovima. Ali tehnika kriminalnih akata na filmu nije jedini kriminogeni činilac. Ona je, verovatno, najdublji i najbitniji kriminogeni uzrok iz ove oblasti, ali deluje u sklopu drugih činilaca sa kojima se nužno prepliće i dopunjuje. Vredno je diskutovati o ovim pitanjima da bismo osvetlili malo bolje ovu složenu problematiku. Naravno, ne možemo dati neka teorijska rešenja delovanja uzročnog mehanizma „crnih" filmova na mlade, ali možemo izložiti razne druge aspekte ove pro-

[2]) S. Lebovici, Cinéma et Criminalité, Revue internationale de Filmologie, tome IV, No 13—15, 1953, str. 202—203.
[3]) S. Lebovici, ibid., str. 211.
[4]) L. Broom-Ph, Selznick, Sociology, Harper Row, Publishers, New York, 1963, str. 573.

blematike da bismo ukazali na svu njenu složenost i ozbiljnost koja zahteva da je rešavaju teoretičari i istraživači. Zato ćemo prikazati i druge karakteristike „crnih" filmova koji ispoljavaju kriminogeni uticaj na mlade.

A. Franchini i F. Introna naglašavaju da se drugi negativni aspekt „crnih" filmova ispoljava u tome što junak takvog filma ne predstavlja antidruštveni element. On može da bude vitez lutalica. Slobodan je, živi sam za sebe i izbegava teškoće društvenog života.

Navode se i druge karakteristike filmskog junaka „crnih" filmova. Kada je reč o borbi između dobra i zla, između policije i prestupnika, filmski junak odoleva policiji tokom čitavog filma i oduševljava gledaoce. Na kraju, kada junak gine, film se završava bez insistiranja na značaju pobede dobra.[5])

MEHANIZAM DELOVANJA „CRNIH" FILMOVA NA PONAŠANJE MLADIH

Ovakva analiza filmskog junaka iz „crnih" filmova u odnosu na moralne vrednosti ukazuje na izvesne nedostatke koji se ispoljavaju u vidu indiferentnosti prema moralnoj sankciji ili osudi koje treba logički da slede iz filmskog sadržaja.

Nedostatak moralne osude zla i realizacije vrednosti dobra, tj. nedostatak trijumfa dobra nad onim što je rđavo, predstavlja veoma štetan i asocijalan činilac filmskog sadržaja. U stvari, na kraju filma prekida se borba između dobra i zla, i to na taj način što zlo propada, ali se ne osuđuje. Naprotiv, filmske scene koje tokom filma prikazuju negativnog junaka kroz prizmu pozitivnih osobina (hrabrost, smelost, snalažljivost, pravednost i dr.) pripremaju teren da se negativno zaodene plaštom pozitivnog. Malo je filmova koji svojim završetkom doprinose da se otkriju asocijalne osobine negativnog junaka. Stoga gledaocu ostaju u svesti pozitivne moralne vrednosti koje kroz radnju filma ispoljava negativni junak.

Uticaj kriminalca na gledaoce uslovljen je mnogobrojnim karakteristikama. One mogu veoma snažno i efikasno da deluju na psihologiju mladih.

A. Franchini i F. Introna pokazuju procese filmskih radnji koje se odvijaju između kriminalaca i predstavnika zakona. Kriminalac ponekad ismejava predstavnika zakona. U filmovima može često da se vidi da je privatni detektiv mnogo sposobniji od policajca. Dok je privatni detektiv ciničan, hrabar, slobodan i nezavisan, dotle je policajac formalista i jednostavno naivan. Isto tako, kada se upore de predstavnici dobra i predstavnici zla, videće se da ovi bolje žive od predstavnika dobra i ismejavaju ih.

Elementi i karakteristike koje navode A. Franchini i F. Introna bili su predmet ispitivanja jedne ankete sprovedene među maloletnim prestupnicima. Rezultati su pokazali da maloletni prestupnici obožavaju glumca koji na ekranu predstavlja ciničnog heroja, agresivnog, slobodnog i neosetljivog. Glumci koji igraju na ekranu likove ove vrste snažno utiču na nedozrelu psihu mladih. U stvari, mladi pridaju veliku važnost ovakvim junacima, njihovim rečima i ponašanju.

[5]) A. Franchini, F. Introna, ibid., str. 233.

Međutim, uticaj filma na prestupnička ponašanja mladih predstavlja veoma složen problem ispitivanja u sklopu negativnih društvenih činilaca. V. Jovanović navodi sledeći slučaj, koji zaslužuje pažnju kada je reč o uticaju filma na omladinu: „Za dve godine u Zavodu za maloletne prestupnike u Zemunu prikazano je 200 filmova. Samo jedan jedini put primetio sam da je film bio neposredan podstrekač za jednu akciju koja je nezavisno od filma imala duboke korene. Američki film „Tako mlade, a tako rđave", koji smo prikazali zahvaljujući razumevanju „Jugoslavija-filma" kritički slika život u jednom američkom ženskom popravilištu. Jedna od najnegativnijih ličnosti u filmu je neka nemilosrdna, sadistički nastrojena nadzornica koja tuče, kinji i muči štićenice doma. Najmlađi pitomci našeg zavoda sutradan su iz svojih soba praćkama osuli vatru na portira. Njega su, čini se, identifikovali sa nadzornicom iz filma. Nikada pre toga nismo mislili o odnosu portira prema deci. Verovatno da je njegov stav izazvao sasvim opravdan revolt kod dece. Dakle, revolt nije izazvao film, nego, u stvari, portir."[6])

Iz ovoga primera može se videti kako se različiti elementi (oni iz filma i iz interpersonalnih odnosa) povezuju i stvaraju određene reakcije kod dece.

U pitanja koja su značajna za istraživanje u oblasti film-gledalac spada i uicaj „obmane". Reč je o nezrelim, neobrazovanim i neinteligentnim gledaocima, tj. o onima koji nemaju dovoljno kritičkog duha. Ovakvi gledaoci su podložniji direktnom uticaju filma. Oni se emotivno vežu za filmske junake i filmske scene. Oni gube racionalnost a više dolaze do izražaja iracionalni impulsi.

A. Franchini i F. Introna ističu da pod uticaj obmane mogu doći i subjekti koji imaju više kritičkog duha. Ali to može da se ostvari samo razumnim posredništvom.

Uticaj obmane može se eksperimentalno postići. Potrebno je da gledaoci nisu visokoobrazovani, ni suviše inteligentni, i da nemaju kritičkog duha. Ovakav tip gledalaca pada pod uticaj obmane ukoliko se pretežno podstiče njihova emotivna sfera i impulsi.

Kultura i određena sredina imaju odlučan uticaj na duhovni razvoj pojedinca. Međutim, dokazano je da su stanovnici sela inferiorni u odnosu na građane, radnici su inferiorni u odnosu na stručnjake a nepismeni u odnosu na obrazovane. Za veliki broj subjekata koji su psihološki nezreli bioskop predstavlja jedini izvor zabave i informacija. Na osnovu toga može se zaključiti da su filmskom uticaju obmane češće izloženi baš oni koji nisu dovoljno sposobni i spremni da se samostalno suprotstave filmskoj stvarnosti.

Ovaj problem se mora posmatrati u vezi sa istraživanjima koja je pomenuo Canestrari. Ona se odnose na izvesne probleme percepcije. Reč je o sposobnosti subjekta da percepira stimuluse na granici čulnog nivoa. Ova sposobnost je ve-

[6]) Voja Jovanović, Zabeleške o filmu i delikventima, Film i omladina, Beograd, 1957, str. 93.

zana za veće ili manje interesovanje subjekta za taj stimulus.[7])

Pubertetlija primećuje kod glumca i filmskog sadržaja samo ono što njega interesuje. To se dešava i onda kada je reč o kvalitetima koji izražavaju nešto rđavo, ali su predstavljeni sa nekim moralnim ciljem. To može da interesuje pubertetliju, ali moralni cilj on ne shvata. Stoga, A. Franchini i F. Introna naglašavaju da ukoliko je manje autonomno-radikalnog i pozitivnog interesovanja, ukoliko više rastu želje i fantaziranje.

Ako se uzmu u obzir teorijska razmatranja u vezi sa „nezrelim" gledaocem i filmskim sadržajem, objašnjivo će biti zašto i filmovi sa dubokim humanitarnim sadržajem, koji su pozitivni, mogu kod pubertetlije da izazovu kriminalna ponašanja. Takav je slučaj sa italijanskim filmom „Kradljivci bicikla". Na gledaoca nižeg kulturnog nivoa neorealistički film može da utiče negativno. Radnja filma, gde se prikazuje kako glavni junak krade bicikle, uslovila je da maloletnici na isti način izvrše nekoliko krađa bicikla. Podražavanje koje je usledilo posle filma pokazuje kako pojedini momenti igre glavnog junaka mogu da uslove negativnu identifikaciju. Iako je ideja filma pozitivna, ona nije zaplenila gledaoce nižeg kulturnog nivoa (pubertetlije koji se nalaze u procesu formiranja), nego su pojedini momenti uticali da prestupničko ponašanje dođe do izražaja.

Problem uticaja filma na prestupnička ponašanja ne treba posmatrati samo u relaciji film-gledalac. A. Franchini i F. Introna ukazuju na činjenicu da je veoma značajan efekat koji filmski svet uopšte vrši na mlade. Pubertetlije su zaslepljeni načinom života filmskih glumaca. Glumci lansiraju novu frizuru i novu modu, kao i način života. Oni imaju sve što žele. Glumci imaju raskošne automobile i jahte, a glumice nakit i krzna. Neki predstavljaju pojam seksualnosti. Takvi privlače neposrednu pažnju, dok glumci intelektualnog tipa nemaju uspeha u širim masama. Prema tome, filmski svet svojom proizvodnjom na industrijskom planu i načinom života glumaca podstiče fantaziju i želje mladih.

Filmski glumci predstavljaju poseban svet koji deluje na maštu mladih. U mnogim ilustrovanim magazinima, časopisima, revijama i u štampi prikazuje se život filmskih glumaca. Stoga, ako želimo da ispitujemo uticaj „crnih" filmova na prestupnička ponašanja omladine, ne smemo da prenebregnemo i druge društvene činioce, posebno realni život filmskog sveta koji takođe pothranjuje maštu labilnih pojedinaca i izaziva želje za postizanjem izvesnih ciljeva asocijalnim i nehumanim sredstvima.

Tehnika izvršenja kriminalnih akata na filmu, pozitivne vrednosti koje se pridaju kriminalcu, negativno prikazivanje predstavnika društvenog reda (policajaca) i drugi elementi iz „crnih" filmova predstavljaju najnegativnije činioce koji utiču na prestupnička ponašanja mladih. To su najsnažnije kriminogene determinante koje „opsedaju" psihu mladih.

[7]) A. Franchini, F. Introna, ibid., str. 234.

Neophodno je da se u empirijskim istraživanjima posveti posebna pažnja navedenim činiocima kako bi se njihov uticaj na prestupnička ponašanja mladih što detaljnije osvetlio.

MALOLETNIČKE BANDE I VESTERN-FILMOVI

DR ALEKSANDAR TODOROVIĆ

Fenomen maloletničkih bandi zauzima značajno mesto u oblasti maloletničkog prestupništva. Mnogo je uzroka koji uslovljavaju nastanak maloletničkih bandi. Etiologija maloletničkih bandi je veoma kompleksna. Jedan od činilaca koji doprinosi stvaranju i razvoju maloletničkih bandi nesumnjivo je i film. Međutim, udruživanje mladih u grupe je opšta pojava dvadesetog veka. Sociolozi, psiholozi i pedagozi ističu da udruživanje mladih predstavlja normalnu karakteristiku u fazi adolescencije. Grupe koje formiraju mladi ne prerastaju uvek u maloletničke bande. Ali različiti činioci uslovljavaju da se u jednom delu omladine formiraju bande koje čvrsto vežu svoje članove, agresivne su i izgrađuju određenu subkulturu, suprotnu kulturi odraslih. Ove družine se lakše upuštaju u prestupničko ponašanje, koje se ogleda u gužvama i neukusnim šalama, tučama, vandalizmu, krađi i razbojništvu.[8])

Razvoj subkulture kod mladih dobija šire dimenzije u savremenom društvu. Naročito je izrazita i karakteristična subkultura maloletničkih družina koja se izražava kroz razne kodekse i pravila ponašanja, oblačenja i dr.

Napomenuli smo da maloletničke bande (gangovi) imaju različite izvore. E. Morin ističe da gang vrši jednu posebnu fascinaciju zato što odgovara elementarnim afektivnim strukturama ljudskog duha. Ova elementarna i afektivna struktura zasniva se na sledećim karakteristikama: zajednička participacija u grupi; kolektivna solidarnost; lična vernost i agresivnost prema svemu onome što je strano.

Gang je sličan arhaičnom klanu. Međutim, on je očišćen od tradicionalnog sistema pravila i zabrana. To je klan koji se nalazi u fazi rađanja. Mladi ljudi — prema Morinu — u predgrađima i u lepim četvrtima, na istoku i na zapadu teže da konstituišu bande da bi živeli prema prirodnom afektivnom stanju.

Morin ukazuje na činjenice koje ne treba zanemariti kada je reč o grupisanju mladih. Činioci koji uslovljavaju udruživanje mladih slični su arhaičnom klanu. Za nas je naročito važna karakteristika koju treba istaći, a to je agresivnost prema svemu što ne pripada bandi. Ova karakteristika maloletničkih družina u stvari je najznačajnija za raznovrsne oblike prestupništva. Njenim ispoljavanjem vrše se antisocijalna i kriminalna ponašanja, tj. najblaži i najdrastičniji prestupi.

Gang je dobio svoje mesto u masovnoj kulturi. Heroji, policajci ili gangsteri bore se za zakon ili protiv zakona. Ali, naročito, borba za zakon vodi se ilegalnim sredstvima. Sloboda

[8]) A. Racine, Rôle des loisirs dans l'étiologie de la délinquance juvénile, Loisirs et délinquance juvénile. CEDJ, Bruxelles, 1966, str. 48.

se traži — kaže Morin — u velikom konfliktu između čoveka i zabranjenog. To je antropološki revolt protiv društvenih pravila, fundamentalni konflikt između individue i društva. Na taj način masovna kultura nastavlja velike imaginarne tradicije svih kultura.[9])

Filmovi koji prikazuju večiti konflikt između individue i društva, gde se izražavaju raznovrsni oblici humanog i nehumanog, razvijaju u mladima želju za afirmacijom svoje ličnosti, što oni pokušavaju da realizuju kroz različita ponašanja i akte koji često poprimaju antidruštveni karakter.

MEHANIZAM DELOVANJA „CRNIH" FILMOVA NA PONAŠANJE MLADIH

Posebno treba naglasiti činjenicu da se sukobi individue i društva razrešavaju nasiljem. Kada je reč o nasilju koje izražavaju filmovi, E. Morin ističe dve hipoteze za razmatranje: spektakli nasilja podstiču i stišavaju u isti mah. Oni posebno podstiču adolescente. U vezi projekcije i identifikacije ne raspoređuju se na racionalan način, kao što je to slučaj sa odraslima. Adolescenti traže oduška od ovog nasilja u „malim društvima" („crne bluze", huligani itd.). U njima se, u isto vreme, i posebno stišavaju agresivne potrebe. E. Morin ukazuje takođe na sport kao faktor koji u društvu doprinosi da se mladi rasterećuju fizičkih agresivnosti.[10])

Nesumnjivo da rasterećivanje agresivnosti kod adolescenata može biti kanalisano i usmeravano u pozitivnom smislu i ne mora dovesti do prestupništva. Međutim, spontano formiranje gangova od strane mladih je znak da društvo ne deluje dovoljno u ovom pravcu. Filmovi takođe doprinose formiranju maloletničkih bandi.

Poseban činilac koji dovodi do stvaranja maloletničkih bandi jesu grupne zabave. Njima su svojstvene veoma često neke posebne forme prestupništva, nepoštovanje običaja i nasilje radi nasilja.

U stvari, formiranje bandi povezano je sa dokolicom omladine. Međutim, H. Joubrel ističe da bandu dečaka školskog uzrasta treba razlikovati od bande adolescenata koja poseduje minimum izvesne strukture. Banda dečaka školskog uzrasta je klasična i postoji i u selima i u gradovima. Louis Pergaud je opisao ovakvu bandu dece u „Ratu dugmadi". Međutim, adolescentne bande nastaju stihijski. Dečaci se okupljaju, igraju se i zajednički idu u bioskop. Stiču prva saznanja i organizuju se.[11])

Posećivanje bioskopa omogućuje da se stvaraju poznanstva i da se adolescentni međusobno čvršće povezuju.

Pri ispitivanju dečaka pripadnika „crnih bluza" u jednom belgijskom gradu pokazalo se da, iako gledaju nedeljno i po četiri filma, ne sećaju se sadržaja i naslova filma, ali zato dobro pamte imena glumaca. Oni stvaraju od njih izvestan kult kroz koji se prepoznaju. To su Marlon Brando a iznad svih Džems Din. Često — kaže A. Racin — nazivi bandi, nadimci članova, obred primanja u bandu, cilj udruživa-

[9]) E. Morin, L'Esprit du temps, Bernard Grosset, Éditeuur, Paris, 1962, str. 151—152.
[10]) E. Morin, ibid., str. 156.
[11]) Henri Joubrel, Jeunesse en danger, Libraire Arthème Fyrd, Paris, str. 62.

nja (na primer, vožnja motorom) pozajmljeni su iz filmskog sveta.

Film „Varalice" Marcel Carnea poslužio je kao model za jednu bandu u malom provincijskom gradu, i ona je nosila ovo ime. Šef jedne bande vodio je svoje ljude da gledaju određeni film više puta kako bi naučili razne trikove pre nego što ih je poslao da izvrše krađu.[12])

U stvari, filmovi i knjige pružaju određeni tip uniforme za članove bande. Međutim, crne bluze, tedi-bojs i huligani postoje pre filma. Ako film prouzrokuje i stvara reakcije, to je zbog toga što se dotiče istine koja postoji u stvarnosti. Ne može se reći da je film stvorio problem. Ali kada je ovaj fenomen projektovan u štampi, magazinima i na filmu, onda mu se oblici i okviri usavršavaju i kristalizuju u stereotip koji služi kao model identifikacije. Ovi stereotipi stiču snagu sugestije jer za omladinu inkarniraju heroje kao što su Džems Din i drugi glumci.

U svojim istraživanjima A. Racine, C. Somerhausen, Chr. Debuyst, G. de Bock i L. de Bray ističu da je banda Wilda Devilsa nastala u proleće 1958. god., i to posle toga kako je nekoliko dečaka gledalo četiri puta reprizu jednog filma u kome igra Marlon Brando.

Šef bande Urbain obojio je svoj motor crveno a to su učinili i svi članovi bande. Prihvatili su nošenje kratkih kaputa od crne kože sa mrtvačkom glavom ukrašenom zakivcima od bakra. Banda nije imala drugi cilj do sportski. Vozili su velikom brzinom i pravili su buku svojim motorima. Nisu obraćali pažnju na crvena svetla i težili su, pre svega, da budu zapaženi. Ali ubrzo su počeli da uznemiravaju prolaznike. Tukli su se i pravili nered u kafanama. Tako je i šef bande Urbain izgubio nekoliko zuba. Stvari su se pogoršale kada je nekoliko dečaka koji nisu imali motore odlučilo da ih nabave pa se infiltriralo u bandu i posvetilo krađi. Tako je policija počela da se interesuje za klub.[13])

Stvaranje maloletničkih grupa, posebno prestupničkih bandi ima nesumnjivo mnogobrojne društvene činioce. Međutim, film može da utiče da se od grupe za razonodu formira banda ili da već formirane bande za uzor uzimaju junake sa filma, imitiraju ih i na taj način se čvršće konstituišu.

Prema tome, agresivnost, akti nasilja, razni oblici vandalizma, teži prestupi i druge negativnosti prikazane u filmovima veoma sugestivno deluju na formiranje maloletničkih družina i podstiču ih na raznovrsne oblike kriminalnog ponašanja. Kriminalni i drugi avanturistički filmovi predstavljaju veoma bogatu riznicu odakle maloletničke družine crpu materijal za razvoj i izgrađivanje svoje subkulture.

[12]) A. Racine, ibid., str. 44.

[13]) A. Racine, C. Somerhausen, Chr. Debuyst, G. de Bock i L. de Bray, Les Blousons noirs, Editions Cujes, Paris, 1966, str. 122.

dr vojan
rus

JEDNO NOVO ISKUSTVO DRUŠTVENE KRITIKE

I

Otvorena borba protiv etatizma, koja je u Jugoslaviji počela naročito posle 1948. godine, prenela se u čitav socijalistički svet. Ona je postavila na dnevni red i pitanje: kakva je javna kritika i politička borba u socijalističkoj demokratiji najefikasnija.

Kritika usmerena „prema gore" biće sigurno još dugo nasušna potreba ljudskog društva, pa i socijalizma, iz sledećih razloga: delovanje vodećih organa ima uvek ozbiljne posledice za čitavo društvo; život savremenog čovečanstva je toliko kompleksan da postoje mogućnosti ozbiljnih pogrešaka vodećih organa; funkcionisanje vodećih organa sadrži, po pravilu, nužnost srazmerno velikih ovlašćenja, koja mogu biti i u najdemokratskijem društvu protivdruštveno upotrebljena. Kritika usmerena „prema gore" ostaje, dakle, zakonita potreba kretanja društva, jer može da smanji dijapazon grešaka rukovodstva, koje nastaju iz ograničenosti snaga svakog pojedinca ili grupe s jedne i kompleksnosti društvenog kretanja s druge strane kao i da parira težnjama ka monopolističkom iskorišćavanju objektivno nužnih kompetencija vođstva. Javna kritika usmerena odozdo „nagore" u socijalizmu je nešto srazmerno novo. Zato je razumljivo da još ima dečjih bolesti. Međutim, socijalističko društvo je u tom pogledu steklo i izvesna iskustva, što omogućuje da kritika dostigne novi nivo.

Čini mi se da su mnoge pojave kritike i „opozicije" u nas za poslednjih petnaest godina i više imale nešto zajedničko: kritika je često ukazivala na birokratske, nehumane pojave, nedoslednosti i jednostranosti, ali nije izgradila i pružila javnosti gotovo nikakve koncepci-

je, koje bi temeljito nadvisile, prerasle postojeće ideje i stanje. Takva kritika je, svakako, bila društvena snaga, ali ne marksistička „praktička snaga" u smislu ostvarivanja sopstvenih zamisli. Bila je uglavnom samo pojačavanje već postojećih snaga (naprednih ili ne).

Koncepcije o mestu, mogućnostima i oblicima javne kritike, koje su se u nas pojavile, mogu se podeliti u dve grupe. Prema prvoj grupi takvih koncepcija:

— kritika unosi u naše društvo samo haos i neefikasnost;

— kritika mora biti „konstruktivna", tj. mora se ograničiti na pomoć odlukama vodećih organa (da ih popravlja, prati i sl.);

— iza „radikalne" kritike stoje, po pravilu, antisocijalističke snage (svako popuštanje takvoj kritici daće im sve više maha).

DR VOJAN RUS

Prema drugoj grupi shvatanja:

— „humanistička" (npr., filozofska) kritika ne prelazi u političku, nego stvara samo opšte duhovne podsticaje i pokazuje se kao savest društva;

— kritika je efikasna samo u višepartijskom sistemu;

— kritika je radikalna samo ako stoji izvan svega postojećeg, naročito izvan svih institucija; svaka diskusija u okviru institucija vodi neprincipijelnim kompromisima;

— kritika nema smisla, jer je naše društvo u stanju apsurda i bezizlazne krize.

Neću se upuštati u traženje odgovora na pitanje koje društvene snage i teorijski smerovi stoje iza ovakvih koncepcija o kritici. Čini se da je najznačajnije pitanje: kakvu vrednost imaju te koncepcije za buduće kretanje našeg društva i socijalističke demokratije. Zato ću se zadržati samo na tom pitanju. Da bismo došli do takve ocene, nužno je pomenute koncepcije o kritici suočiti ne samo sa drugačijim koncepcijama već i sa postojećim iskustvima. Takav iskustveni „eksperiment" predstavljaju i odnosi politika-školstvo u Sloveniji, naročito u poslednje dve do tri godine. Pošto su događaji u Sloveniji deo opštejugoslovenskih, nisam ni težio da ih tačno razgraničavam.

II

„Dnevni red" oko kojeg su se u poslednje dve do tri godine odvijali kulturno-politički procesi u Sloveniji, bio je kao i u čitavoj Jugoslaviji: reforma školstva, naročito drugog stepena; zajednice za obrazovanje i finansiranje školstva; mesto visokih škola i univerziteta. Međutim, iza ovih formalnih „tačaka" stajali su dublji društveni sadržaji, dileme i određene tenzije. Raznovrsne negativne društvene pojave, koje su nastale u vezi sa pomenutim pitanjima, imale su sledeći zajednički imenitelj: zaostajanje čoveka-stvaraoca kao glavne „produktivne" snage na svim društvenim područjima i zapostavljanje vaspitanja i obrazovanja do te mere da su ona dobila status drugostepene „službe" društva. Veliko proširenje obrazo-

vno-vaspitne mreže u novoj Jugoslaviji pratio je njezin nizak kvalitet. Društveni organi godinama nisu primećivali da je taj nekvalitetni kvantitet jedno od centralnih uskih grla našeg društva. Iz njega sledi ili puževsko napredovanje ili čak stagnacija prosečne čovekove kreativnosti na svim područjima — od privrede do samoupravljanja.

Takve tendencije još više je učvršćivala jednostrana teza da je obrazovanje samo pasivna posledica privrede i politike. Na njoj su izrasli i uprošćeni zaključci da obrazovanje mora biti nekakav fotografski snimak postojećih radnih mesta i stanja privrede i uprave (a ne da ih takođe dinamički menja) i da su radne organizacije ovih područja zadužene za neposredno usmeravanje školstva. Na tim i sličnim stavovima gradila se ekstenzivna školska praksa, npr., veliki broj studijskih smerova, predmeta, sa velikim brojem novih časova i predavača bez kvalifikacija, a koji su imali da direktno „spremaju za radno mesto".

Teza da je čovekovo stvaralaštvo (i njegove pretpostavke: obrazovanje i vaspitanje) isključivo podređeno privredi-tehnici, imala je odjeka i u prvom predlogu za reformu školstva 1965. godine. Taj predlog bi doneo uniformnu nivelizaciju čitave omladine na kvalitetnom niže i tehnicističkom nivou. Usled opštih ekstenzivističkih težnji došlo je do mnogih pojava devalorizacije obrazovanja i vaspitanja u našoj društvenoj i kadrovskoj strukturi. Kadrovi na svim područjima — od privrede, preko uprave, do školstva — imaju mnogo manje obrazovanja nego što zahtevaju njihova radna mesta. I u privredno razvijenim delovima Jugoslavije ima dosta privrednih i upravnih funkcionera, pa i školskih radnika starih tek 30 do 40 godina sa vanredno niskim obrazovanjem. Nije, dakle, reč o onima koji usled objektivnih razloga — bede, revolucionarnog rada — zaista nisu mogli učiti. Takve osobine jednog dela vodećeg sloja — koje ujedno podstiču i njegove birokratsko konzervativne težnje — objektivno sadrže opasnost društvenih tenzija i sukobe sa onima koji imaju više istinske stručnosti.

Zvanične odluke i predlozi o školstvu (o reformi, visokim školama, zajednicama obrazovanja) često su spremani u uskim krugovima — izvan redova prosvetnih radnika. Samoupravljanje i neposredna demokratija bili su na ovom području u velikom zaostatku, što je sastavni deo njegovog neadekvatnog mesta u društvu. Zaključak: politička zbivanja oko školstva danas nisu površinska, nego zadiru u opšte i suštinske strukture društva. A naše današnje koncepcije o ulozi i prirodi društvene kritike, koje smo pomenuli, mogu biti realno ocenjene baš u tom društvenom okviru.

III

U dosadašnjim diskusijama prosvetni i naučni radnici su često pozivani na „umerenost" i na „konstruktivnost". A pojedinim od tih radnika ponekad se činilo da su bili „suviše glasni" pa su se gotovo uplašili sopstvenog glasa. Ta kritika kritike i „samokritika" bila je nesporazum, samo trenutno

neshvatanje svog položaja od strane nekih prosvetnih radnika. Neki od njih nisu uvideli da su se, hteli — ne hteli, našli u jednom od centara naših progresivnih političkih zbivanja, sa svim specifičnostima takvih zbivanja u jednom delimično samoupravnom društvu, koje istovremeno ulazi u zrelije razdoblje industrijalizacije i modernizacije i zato mora da cepa strukture početne akumulacije. Nisu, možda, odmah uvideli da se uopšte ne može bez odlučnih, jasnih stavova u situaciji u kojoj se suočavamo sa tako teškim i značajnim problemima.

DR VOJAN RUS

Sam tok događaja je pokazao da je, sa stanovišta socijalističkog progresa i humanizma, jedino konstruktivno prikazivati protivrečnosti socijalizma takve kakve jesu i da je maskiranje protivrečnosti nekonstruktivno. Tok događaja pokazao je prosvetnim radnicima da su optužbe „o neumerenosti" prouzrokovane ili strahom od rušenja nekih starih odnosa ili neshvatanjem da takvi odnosi postoje. S druge strane se pokazalo koliko su neplodni oni „opozicioni krugovi" koji radikalnost kritike vide ili u glasnoj verbalistici i frazeologiji ili u višepartijskom smenjivanju jedne ekipe drugom. Oni zapravo dugo nisu primećivali da se u kulturno-prosvetnim diskusijama prelamaju neka specifična suštinska društvena pitanja. Zato su se opredeljivali, kada smo se suočili sa prvim teškoćama, za sasvim pogrešan pravac: povlačenje kulture i školstva iz politike (kao da je to moguće). Pokazalo se da su kulturno-prosvetni radnici sa manje opštim političkim pretenzijama od nekih dosadašnjih opozicionara bolje zahvatili jedno opšte političko pitanje, jer su se dublje integrisali u njega logikom svog društvenog rada i odgovornosti.

Samoupravljanje i neposredna demokratija su još slabašno razvijeni na nivoima iznad radnih organizacija. Neki uporno traže nove forme samoupravljanja, dok su drugi, možda, intimno uvereni da bi suviše prošireno samoupravljanje moglo biti politički opasno. Čini mi se da naše zajedničko iskustvo razotkriva prazninu ovakvih briga. Sadašnja akcija prosvetnih i naučnih radnika u Jugoslaviji, pa i u Sloveniji, zapravo je prva spontana, a istovremeno sistematska samoupravna delatnost na nivou bitnih republičkih i saveznih odluka. Ta samoupravna akcija nije ugrozila socijalizam, nego je postala krupan prilog njegovom učvršćivanju na jednom području. Pre te akcije vladalo je u krugovima prosvetnih, naučnih radnika pa i drugih progresivnih ljudi izrazito neraspoloženje zbog situacije na kulturno-prosvetnom području. Svojim aktivnim učešćem u postepenom razrešavanju protivrečnosti na tom području postali su naučni radnici u većoj meri odgovorni činioci i na drugim društveno-političkim područjima socijalizma, a samim tim su se u socijalističke odnose više integrisali.

Tok događaja naveo je prosvetne i naučne radnike da se u svojoj samoupravnoj akciji diferenciraju od birokratskih, tehnokratskih i klasičnih reakcionarnih pokušaja. Već godinama desna reakcija pokušava da ubedi prosvetne radnike

razvijenijih delova Jugoslavije da je kultura mogućna samo izvan socijalizma i izvan Jugoslavije. U toku najveće društvene aktivnosti Filozofskog fakulteta u Ljubljani pisane su po njemu reakcionarne parole, od kojih su se nekomunisti i komunisti zajednički i odlučno distancirali.

Pokazalo se da se pod uslovom postojanja bar izvesnih elemenata socijalističke demokratije, jedno značajno područje socijalističkog društva može voditi srazmerno efikasnom društvenom akcijom, koja je, u širem smislu reči, zaista politička, iako nije partijska akcija. Stručna udruženja pedagoga, matematičara, psihologa, filozofa izašla su u toj akciji iz uske esnafske ljušture i počela se udruženo baviti društvenim položajem prosvete i kulture. Verovatno je takav oblik nepartijske akcije u mobilnim oblicima socijalizma efikasniji od partijske akcije. Ako bi uz našu akciju postojalo više partija, verovatno bi svaka navlačila prosvetu na svoje uže interese. Oslobođeno ovakvih „razvlačenja" kulturno-prosvetno područje Jugoslavije i Slovenije brzo je našlo oblike i metode delovanja, koji su bili najadekvatniji njegovim interesima. U Jugoslaviji ima dosta organizacija (sindikati, Socijalistički savez) koje bi mogle dobiti ovakav življi opštepolitički sadržaj, ako bi više izražavale vitalne probleme društva i ako ne bi bile obične transmisije od gore na dole.

Zaključak: postoje mogućnosti plodnog i novog političkog pluralizma jačeg od ovog što smo ga do sada razvili. Taj novi pluralizam bio bi zasnovan, pre svega, na društvenoj podeli rada i rešavao bi probleme udruženim radom, udruženim na vrlo različitim nivoima i presecima, i na nacionalnom i na opštejugoslovenskom. Taj pluralizam mogao bi izražavati realne, uvek postojeće razlike među radnim područjima, razrešavati ih ako dođe do zaoštravanja i stvarati šire sinteze interesa. Takav pluralizam može više integrisati nego dezintegrisati razne oblike asocijacije proizvođača ako bi rešavao njihova istinska pitanja. Taj pluralizam bio bi bitno suprotan višepartijskom pluralizmu. Ovaj poslednji ne rešava organski nastale protivrečnosti unutar udruženog rada, nego ih deformira isključivim stremljenjem ka podeli vlasti izvan realnih interesa i problema udruženih proizvođača. Zato partijski, grupaški pluralizam, koji ne izražava prvenstveno princip podele rada i probleme, koji iz toga proizlaze, nužno vodi neplodnoj atomizaciji. Sve dok udruženi radnici (na najrazličitijim nivoima) ne budu u mogućnosti da doprinose republičkoj i opštejugoslovenskoj politici u bitnim odlukama, javljaće se buržoaski pluralizam kao deklarativna dilema socijalističkom pluralizmu.

Dosadašnje „kritike" i „opozicije" bile su često siromašne u svojim analizama datog jugoslovenskog stanja, u svojim predlozima izlaza iz društvenih protivrečnosti. I onaj deo jugoslovenske i slovenačke javnosti koji nije prosuđivao stvari iz perspektive uskih interesa često u dosadašnjim kritikama i opozicijama nije mogao videti nešto bitno novo, što po svojoj snazi prevazilazi postojeće stanje i koncepcije. Takve su, npr., ideje da se izlaz iz svih teškoća

DR VOJAN RUS

nađe u jednostavnom presađivanju građanskog liberalizma (tj. apsolutno slobodne borbe društvenih grupa i partije), nije samo nagoveštavao negativne društvene posledice, nego je bio lišen bilo kakvih teorijskih novosti i napora da se nađu kvalitetno viša društvena rešenja. Sadašnje koncepcije prosvetnih radnika u pogledu obrazovanja i vaspitanja mogle bi biti i potpunije. Ipak, one su znatno kvalitetnije od koncepcija i odluka sa kojima su se sukobile. Time su se bitno razlikovale od većine dosadašnjih pokušaja kritike. To je bio jedan od glavnih razloga što kritički nastup prosvetnih i naučnih radnika nije bilo moguće skinuti sa javne pozornice i što se njime nešto postiglo. Takav je nastup prosvetnih i naučnih radnika zbog toga nehotice postao i praktička kritika dosadašnje društvene kritike.

Već je postala moda da gotovo svi dosadašnji pokušaji kritike u Jugoslaviji zauzmu približno sledeći stav: u „institucijama" je nemogućno progresivno kretanje, u njima se uvek stvaraju truli kompromisi. Taj stav nije pretendovao samo na instinitost u određenim uslovima, nego je težio da važi kao univerzalni princip. Na neodrživost tog apsolutnog „antiinstitucionalizma" ukazuje, naravno, čitavo istorijsko iskustvo. Institucije shvaćene kao relativno stalni i, po pravilu, formalno učvršćeni društveni oblici (znači institucija može da bude i društveni organ i stručno udruženje) mogle su ili podsticati ili gušiti progresivne društvene sadržaje u zavisnosti od odnosa društvenih snaga, pa i sa me unutrašnje strukture institucija.

I naše trogodišnje iskustvo ukazuje na pogrešnost apsolutnog bežanja od svakog dodira sa institucijama. Oni koji to čine beže zapravo sami od sebe, jer osećaju nesigurnost sopstvenih stavova; a baš takva nesigurnost sadrži opasnost nezdravih kompromisa. Naprednim akcijama prosvetnih radnika, kao što je poznato, postavljale su se ozbiljne prepreke i unutar određenih institucija. Ne samo da njihovi obrazloženi predlozi nisu uvek dobili „većinu", već su često bili susretani zastarelim oblicima borbe, na primer, nepravednim optužbama da je tu reč o malograđanštini, etatizmu, aristokratizmu i uticaju zapadne reakcije.

Međutim, dosledni i argumentovani stavovi prosvetnih i naučnih radnika podstakli su u izvesnim institucijama postepeno i pozitivan razvitak, porast podrške progresivnim težnjama (u Sloveniji su, npr., određene stavove visokoškolskih radnika poduprli republički sindikati, a zajedničke stavove školstva i određeni organi SK i republičke skupštine). Tako se prvi put praktično pokazalo da bi u sadašnjim jugoslovenskim uslovima društvena kritika sasvim promašila ako bi apsolutno bežala od institucija.

U našim jugoslovenskim institucijama postoje i postojaće elementi birokratizma. Međutim, usled našeg specifičnog razvitka, ti elementi nisu spojeni u homogen, izgrađen sistem. Zato se mogu javljati progresivne težnje i unutar institucija. Stoga će se oni koji zaista teže radikalnim rešenjima, a ne kompromisima, koristiti i mogućnostima koje daje borba unutar institucija. Najradikalnija rešenja traže i najveće sakupljanje svih progresivnih snaga. „Principijel-

no" zanemarivanje bilo koje takve mogućnosti samo je dokaz političke nezrelosti. Ipak, ne bih želeo stvarati iluzije da je moguće postići nužna društvena rešenja isključivo unutar institucija. Ponekad može doći i do takve konstelacije snaga da se u određenoj instituciji ne može ništa postići, ali se takva mogućnost ne može apsolutizovati.

Na sadašnjem stepenu nastojanja da se obrazovanje i vaspitanje afirmišu u našem društvu moguće je napraviti i kraći pregled o postignutom. Pri tom je nužno istaći da istupanja prosvetnih i naučnih radnika ni izvan ni unutar institucija nisu dovela ni do kakvih kompromisnih odstupanja od njihovih bitnih stavova, nego je, naprotiv, ponekad postignuta nova i šira principijelna saglasnost. Od tih stavova jedan deo se već postepeno afirmiše u javnosti, a drugi nije još došao na dnevni red.

Čini se da je u poslednje vreme dosta ojačao uticaj stanovišta da školska reforma ne može značiti zapostavljanje kvaliteta, humanističko-vaspitnih sadržaja i da se mora prilagođavati nacionalnim i drugim uslovima; da se školska reforma mora zasnivati na naučnom istraživanju. U Sloveniji su predstavnici novog izvršnog veća izrazili spremnost da se, ako je nužno za razvoj obrazovanja, pristupi i izvesnoj preraspodeli nacionalnog dohotka. Taj stav je prihvatio i poslednji kongres Socijalističkog saveza u Sloveniji. Nasuprot tome, još nije jasno kakav je odnos snaga u pogledu takvih temeljnih promena u opštoj kadrovskoj politici, koje bi u znatno većoj meri uzele u obzir stručnost, ali i ovaj stav postepeno širi svoj uticaj. I udeo samoupravnih prava prosvetnih radnika u zajednicama za obrazovanje nije dovoljno zagarantovan. Što se tiče samih prosvetnih radnika, verovatno nismo u dovoljnoj meri zaoštrili sadržajna pitanja školske reforme, naročito u pogledu pitanja kako da obrazovno-vaspitni procesi prodube pozitivne uticaje na čoveka. Društvena rešenja, povezana sa školstvom toliko su fundamentalna da će biti verovatno nužni još veći napori i odlučnost za njihovo ostvarenje — bilo da je reč o stavovima koji su se počeli afirmisati, a još više u pogledu onih koji se tek probijaju.

miroslav
radovanović

OSNOVNE KARAKTERISTIKE POLOŽAJA NEZAPOSLENIH I SHVATANJE JEDNE GRUPE NEZAPOSLENIH*

Društveni položaj nezaposlenih bio je različit u raznim fazama istorijskog razvoja savremenog industrijskog društva. Tih faza, počev od perioda prvobitne kapitalističke akumulacije do naših dana, bilo je nekoliko, i u njima se nezaposlenost javljala u različitom vidu i intenzitetu, bila različito tretirana i različito rešavana. U toj smeni faza možda je najznačajnija ona, nastala početkom ovoga veka, kada društvo pomoću organizovane državne zaštite počinje da preduzima mere za ublažavanje posledica nezaposlenosti.

Svako demokratski organizovano društvo, a posebno socijalističko društvo, moralo bi da teži takvom stanju u kome će biti postignuta racionalna i humana upotreba svih ljudskih sposobnosti da bi se postigao maksimum proizvodnje uz istovremen slobodan izbor poziva. Nezaposlenost je, međutim, još stalno prisutna u većini društava, naročito kapitalističkih. Pošto je to tako, a ni mi nismo izuzetak u tom pogledu, nezaposlenost mora da bude pod lupom našeg interesovanja. To interesovanje je u istraživačkom postupku bilo usmereno u dva pravca koja se dopunjuju: jedno je bila analiza postojećeg sistema obaveštenja o nezaposlenosti, drugo, anketa sprovedena sredinom 1966. god. među 112 nezaposlenih kvalifikovanih radnika i stručnih službenika u dve beogradske opštine, dopunjena posmatranjem.

Postojanje nezaposlenosti u takvom obimu koji se ne smatra „normalnim" upućuje nas na zaključak da veliki broj ljudi nije u mogućnosti da realizuje svoje pravo na rad dobijanjem odgovarajućeg zaposlenja. Iz toga proizlazi nekoliko značajnih pitanja. Pre svega, da li čovek stiče pravo

*) Rad predstavlja deo šireg istraživanja „Nezaposlenost kao društveni problem u jugoslovenskom društvu".

na materijalnu pomoć već time što je nezaposlen ili je to pravo ograničeno, odnosno da li pravo na materijalnu pomoć u slučaju nezaposlenosti proističe iz ranijeg rada, kada se svakom zaposlenom pojedincu iz ostvarenog dohotka izdvaja jedan deo za obezbeđenje u slučaju nezaposlenosti, ili pravo na pomoć proističe iz nemogućnosti čoveka da svoje pravo na rad realizuje bez obzira na to da li je ranije radio.

U čl. 60. Osnovnog zakona o organizaciji i finansiranju zapošljavanja stoji: „Pravo na novčanu naknadu za vreme privremene nezaposlenosti može ostvarivati, po prestanku rada u radnoj ili drugoj organizaciji, radnik koji ima najmanje jednu godinu neprekidnog rada ili 18 meseci sa prekidima za poslednje dve godine, ako se prijavi nadležnom opštinskom zavodu u roku od 30 dana po prestanku rada i ako prihodi radnika i članova njegove uže porodice, odnosno domaćinstva podložni plaćanju poreza, odnosno doprinosa ne premašuju iznos određen odlukom republičke skupštine."[1]) Zakonom je, kao što se vidi, pravo na novčanu naknadu uslovljeno prethodnim radom, tako da lica koja prvi put traže zaposlenje nemaju to pravo. Udeo ovih lica u ukupnoj masi nezaposlenih iznosio je 1964. godine oko 40%. Međutim, pravo na novčanu naknadu ograničeno je i licima koja su pre nezaposlenosti bila u radnom odnosu, jer zavisi ne samo od prethodnog rada i ulaganja za obezbeđenje u slučaju nezaposlenosti već i od prihoda članova njegove uže porodice, odnosno domaćinstva. Ovim uslovljavanjem prava na novčanu naknadu krug korisnika se još više sužava, tako da njihov udeo u ukupnoj masi nezaposlenih u periodu 1956—1964. god. nikad nije prešao 18%.

Tabela I

KRETANJE PROSEČNOG BROJA NEZAPOSLENIH KORISNIKA NOVČANE NAKNADE U SFRJ u periodu 1956—1964[2])

Godina	Prosečan broj korisnika	Prosečan mesečni iznos pomoći-naknade	% korisnika od ukupnog broja nezaposlenih
1956.	16.224	3.470	16,3
1957.	20.895	3.363	18,0
1958.	19.359	3.725	14,7
1959.	22.446	4.189	13,9
1960.	18.502	4.891	11,6
1961.	21.248	5.274	11,1
1962.	30.430	6.192	12,9
1963.	29.962	7.961	13,0
1964.	21.060	8,873	9,9

[1]) „Službeni list SFRJ", br. 15/1965, str. 678—679.
[2]) Savezni sekretarijat za rad: Zapošljavanje radne snage i aktivnost službe za zapošljavanje radnika u 1964. godini. Beograd, 1965, str. 120.

Dok se broj nezaposlenih lica u posmatranom periodu nekoliko puta povećao, procenat korisnika novčane naknade se smanjio od 18,0% u 1957. na 9,9% u 1964. godini. „Uslovi za sticanje prava na novčanu naknadu su utvrđeni još 1956. godine i bili su vezani za visinu poreze kojom se zadužuje domaćinstvo i za prihode iz radnog odnosa članova uže porodice. Kako su od 1956. do 1964. godine lični dohoci iz radnog odnosa i poreska zaduženja porasli, to su i uslovi za sticanje ovoga prava postali vrlo oštri, što je takođe delovalo na obim korisnika."[3]). Pored vrlo oštrih uslova za sticanje prava za novčanu naknadu i malog obuhvata nezaposlenih lica, prosečan iznos novčane naknade je ispod minimuma potrebnog za egzistenciju. Iako rešenje problema nezaposlenosti i poboljšanje materijalnog položaja nezaposlenih ne leži u novčanoj naknadi, već u ponovnom zapošljavanju, ovako niski iznosi naknade pogađaju životne sudbine ljudi, naročito onih koji ostaju duže nezaposleni. A podaci pokazuju da ima lica koja ostaju nezaposlena po četiri i više godina. Sledeća tabela pokazuje dužinu trajanja naknade.

Tabela II

STRUKTURA NEZAPOSLENIH KORISNIKA NOVČANE NAKNADE PREMA DUŽINI PRIMANJA NAKNADE
(stanje 31. XII 1963. i 31. XII 1964.)[4])

Trajanje novčane naknade-meseci	1963.	%	1964.	%
do 1	3.868	16,2	4.064	18,7
od 1 do 2	3.706	15,5	3.447	15,8
od 2 do 3	2.676	11,2	2.408	11,1
od 3 do 4	1.593	6,7	1.368	6,3
od 4 do 5	978	4,1	765	3,6
od 5 do 6	935	3,9	609	2,3
od 6 do 7	695	2,9	527	2,4
od 7 do 8	617	2,6	504	2,3
od 8 do 9	560	2,4	414	1,9
od 9 do 10	584	2,5	382	1,8
od 10 do 11	491	2,1	397	1,8
od 11 do 12	965	4,1	675	3,1
od 12 do 18	2.353	9,9	1.708	7,8
od 18 do 24	1.104	4,6	1.052	4,8
od 24 do 36	1.385	5,8	1.636	7,5
od 36 do 48	603	2,5	939	4,3
preko 48	704	3,0	865	4,0
Svega	23.817	100,0	21.765	100,0

Najnovijim propisima, donetim početkom 1965. godine, dužina primanja novčane naknade je takođe uslovljena dužinom vremena provedenog na radu i ograničena najviše na dve godine. „Novčana naknada iznosi 50% od proseka

[3]) Savezni sekretarijat za rad: Zapošljavanje radne snage i aktivnost službe za zapošljavanje radnika u 1964. godini. Beograd, 1965, str. 121.
[4]) Op. cit., str. 122.

ličnog dohotka radnika za protekla tri meseca, i prema ukupnom vremenu provedenom na radu isplaćuje se: 1) šest meseci — ako radnik ima najmanje jednu godinu neprekidnog rada ili 18 meseci sa prekidima za poslednje dve godine; 2) 12 meseci — ako radnik ima 30 meseci neprekidnog rada ili 50 meseci sa prekidima za poslednjih pet godina; 3) 18 meseci — ako radnih ima pet do deset godina radnog staža; 4) 24 meseca — ako radnik ima preko deset godina rada."[5])

Obrazloženje uz ovaj deo zakonskog teksta bilo je: „Dosadašnji propisi nisu vremenski ograničavali isplatu novčane naknade, zbog čega su izvesne kategorije nezaposlenih stimulisane da odlažu zapošljavanje. Stoga je novim zakonom primanje novčane naknade vremenski ograničeno. Novčana naknada za vreme privremene nezaposlenosti primaće se u određenim rokovima prema dužini radnog staža, a najduže do dve godine. Smatra se da u sadašnjim uslovima i potrebama u kadrovima ne bi bilo ni društveno ni ekonomsko opravdanje da pojedino lice bude preko dve godine nezaposleno. (Prema podacima, ove godine bilo je oko 9,4% nezaposlenih koji su čekali preko dve godine na zaposlenje, a 2.829 nezaposlenih ili 18,5% od ukupnog broja korisnika novčane naknade koji su primali ovu naknadu preko dve godine). Svršeni studenti i učenici ne mogu primati novčanu naknadu do njihovog zapošljavanja, što treba da utiče da se zapošljavaju i van velikih gradova i industrijskih centara (jula meseca 1964. godine novčanu naknadu je primalo oko 10% nezaposlenih svršenih studenata i učenika)."[6])

Obrazloženje očigledno polazi od pretpostavke da nezaposleni ljudi ne žele da rade. Ne poričući postojanje takvih pojedinaca, naše iskustvo, stečeno u direktnom kontaktu sa nezaposlenim ljudima, pokazuje da je ova pretpostavka sasvim netačna i da više pokazuje kako birokratija gleda na „običnog, malog" čoveka.[7])

[5]) „Službeni list SFRJ", br. 15/1965, str. 678—679.

[6]) Radni odnosi. Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1965, str. 110.

[7]) „Međutim, vremenski ograničeno primanje novčane naknade ispoljilo je izvesne negativne socijalne efekte, koji, pod određenim okolnostima, mogu dobiti politički značaj. Naime, istekom vremena primanja novčane naknade prestaje materijalno obezbeđenje (gubi se i pravo na dodatak na decu), bez obzira na stvarni socijalno-ekonomski položaj i dalju nezaposlenost ovih radnika. Izuzetak je predviđen samo za radnice za vreme trudnoće i porođaja i za radnike na stručnom osposobljavanju. Otuda se mnogi radnici, i to ne samo oni sa umanjenim radnim sposobnostima već i za rad sposobni pa i stručni radnici, mogu naći bez materijalne zaštite za vreme nezaposlenosti pošto istekne vreme primanja novčane naknade. Naročito je težak položaj starih, iznemoglih, bolesnih i njima sličnih radnika, a posebno žena, koji su sa umanjenim radnim sposobnostima, duže vreme, pa i godinama, bili na materijalnom obezbeđenju, a čije je zapošljavanje sada praktično nemoguće, niti pak ima mogućnosti da ostvare neka prava iz socijalnog osiguranja. Prema tome, problem materijalne zaštite ovih radnika za vreme nezaposlenosti ne nalazi svoje definitivno rešenje u okviru službe i sredstava za zapošljavanje. Upravo tek nastaje protekom vremena primanja novčane naknade. Drugo pitanje koje treba istaći u vezi sa materijalnom zaštitom nezaposlenih radnika jeste nedovoljna zastupljenost drugih oblika te zaštite. Praktično se čitava materijalna zaštita za vreme nezaposlenosti svela na novčanu naknadu i, eventualno, dečji dodatak. Naročito se nedovoljno koriste radnička prihvatilišta, kojih je inače vrlo malo u Srbiji. Pored prenoćišta, nezaposlenim radnicima bi se mogla obezbeđivati u prihvatilištima, ili na drugi način, i ishrana pod znatno povoljnijim uslovima. ali je u tom pravcu aktivnost gotovo beznačajna. Čak i u slučajevima kada zavodi mogu da organizuju prihvatilišta, sugerira im se da to ne čine jer će se, navodno, prihvatilišta pretvoriti u stecište neradnika." Iz materijala Republičkog zavoda za zapošljavanje, „Kretanja i neki problemi u oblasti zapošljavanja", Beograd, oktobar, 1965, str. 14. i 15.

Iako u sličnoj situaciji, u pogledu težine materijalnog položaja nezaposleni čine „slojevitu" društvenu skupinu. „Kako prema svom socijalnom položaju uzetom u užem smislu, tako i prema ekonomskom, većina nezaposlenih i njihova domaćinstva čine ‚sloj' ispod beogradskog društvenog proseka. Analiza socijalno-ekonomskog položaja nezaposlenih pokazuje različita socijalno-ekonomska obeležja pojedinih kategorija nezaposlenih lica i njihovih domaćinstava. Prema težini socijalno-ekonomskog položaja — od najugroženijih prema manje ugroženim slede:

1) domaćinstva sa dva i više članova u kojima niko nije zaposlen;
2) samci bez ikakvih redovnih primanja;
3) domaćinstva sa sedam, osam, devet i više članova, gde je zaposlen jedan, pa čak i dva člana, a prihodi po članu domaćinstva ne prelaze iznose od 5.000—6.000 dinara;
4) samci sa redovnim prihodima od: novčane naknade, socijalne pomoći;
5) četvoročlana radnička domaćinstva u kojima je jedan član zaposlen i čiji se redovni prihodi kreću oko 8.000 dinara po članu domaćinstva;
6) četvoročlana službenička domaćinstva sa jednim zaposlenim članom i redovnim prihodom od oko 13.000 dinara po članu domaćinstva;
7) troćlana službenička domaćinstva sa jednim zaposlenim članom i redovnim prihodom od oko 15.000 dinara po članu domaćinstva."[8])

Težina ekonomskog položaja nezaposlenih lica iz domaćinstava u kojima nema zaposlenih članova naročito se može videti iz odnosa prosečnih mesečnih prihoda i prosečnih rashoda po članu domaćinstva, što će biti pokazano u sledećoj tabeli.

Tabela III

ODNOS IZMEĐU PROSEČNIH REDOVNIH PRIHODA I PROSEČNIH RASHODA ZA ISHRANU PO ČLANU DOMAĆINSTVA U DOMAĆINSTVIMA BEZ ZAPOSLENIH ČLANOVA[9])

Sastav domaćinstva	Broj anketiranih	Prosečni redovni prihodi po članu domaćinstva	Prosečni rashodi za ishranu po članu
2/0	68	4.702	6.972
3/0	65	5.103	4.888
4/0	41	4.795	4.224
5/0	15	4.353	3.296
6/0	3	4.339	3.944
7/0	2	3.343	3.643
8/0	2	2.122	2.978
9/0	2	1.444	3.888

[8]) Zavod za proučavanje socijalnih problema grada Beograda, „Socijalno-ekonomski položaj nezaposlenih u Beogradu", 1964, str. 129—130.
[9]) Op. cit., str. 114.

„Prihod od 10.000 dinara mesečno, po članu domaćinstva početkom 1964. godine, pokazao se nedovoljnim." Iz izloženih rezultata vidi se da nijedan tip domaćinstava nije bio ni približno na nivou prihoda potrebnih za egzistenciju. U našoj anketi, kojom smo obuhvatili samo stručnu radnu snagu, od 112 ispitanika samo 12 ili 10,5% primali su novčanu naknadu, dok je broj onih koji nisu primali iznosio 93 ili 83,2%. Prosečna visina novčane naknade nezaposlenih radnika iznosi 21.075, a nezaposlenih službenika 30.800 dinara. Visok prosek je uslovljen malim obimom i selektivnošću uzorka.

Mada se rešenje problema nezaposlenosti ne nalazi u materijalnom obezbeđenju nezaposlenih lica, već u njihovom ponovnom zapošljavanju, opravdano se nameće pitanje da li je postojeća situacija samo rezultat našeg još vidno izraženog materijalnog siromaštva ili je, isto tako, i posledica stava društva prema nezaposlenosti i nezaposlenim ljudima.[10]) U toku istraživanja su i sami ispitanici iznosili mišljenje da poboljšanje svog položaja vide u ponovnom zapošljavanju. Iako pitanje: „Pored materijalne, kakve druge vrste pomoći bi trebalo pružiti nezaposlenim ljudima?" po sadržaju i redosledu nije bilo usmereno u pravcu zapošljavanja, 24,8% ispitanika je odgovorilo da je najbolja pomoć zaposlenje.

Tabela IV

DDISTRIBUCIJA ODGOVORA ISPITANIKA NA PITANJE „PORED MATERIJALNE, KAKVE DRUGE VRSTE POMOĆI BI TREBALO PRUŽITI NEZAPOSLENIM LJUDIMA?"

Odgovori		Broj ispitanika	%
1	Osnov je materijalna pomoć	10	8.6
2	Moralno-psihološka pomoć	20	17,1
3	Socijalno osiguranje	12	10,3
4	Najbolja pomoć je dati posao	29	24,8
5	Kursove za prekvalifikaciju	6	5,2
6	Dati stan	9	7,6
7	Pomoći deci	3	2,5
8	Ostalo	8	6,8
9	Ne zna	2	1,7
10	Bez odgovora	18	15,4

Nezaposlenost ostaje društveni i ljudski problem i u uslovima relativno dobrog materijalnog obezbeđenja. „Mada je državna pomoć nezaposlenim umnogome ublažila posledice nezaposlenosti, ne samo ekonomski nego i psihološki, ostala je činjenica da ogromna većina ljudi psihološki veoma teško podnose breme nezaposlenosti i da strah od nje pomućuje čitav njihov život. Mnogima izgleda da je zaposlenost — bez obzira kakav je posao po sredi

[10]) Govoreći o višku radne snage i ulaganju u kadrove, drug Veljko Vlahović je rekao: „... drugovi su mi u jednoj komuni izneli podatak da je na primanje službenika Zavoda za zapošljavanje utrošeno 100 miliona dinara, a da su oni na ime pomoći onima koji traže zaposlenje izdali svega 8 miliona dinara. Manje ekstremnih, ali sličnih anomalija ima na svakom koraku" („Socijalizam", br. 7—8/1965, str. 886.)

— sve što bi u životu mogli da požele i na čemu bi trebalo da su zahvalni. Nezaposlenost je uvećala i pretnju od starosti. Za mnoge poslove traži se samo mlada, pa čak neiskusna osoba, koja se još može prilagoditi; to znači ona koja se još lako može uobličiti u maleni zubac na točku mašine, potreban u tom posebnom uređaju."[11])

MIROSLAV
RADOVANOVIĆ

ISKUSTVO NEZAPOSLENIH ISPITANIKA U TRAŽENJU POSLA I SHVATANJA O EFIKASNOSTI POJEDINIH KANALA ZAPOŠLJAVANJA

Osim pitanja kako su došli u stanje nezaposlenosti i o trajanju nezaposlenosti, u istraživanju smo želeli da saznamo kojim su se sve kanalima ispitanici koristili u svojim pokušajima da nađu posao, kao i njihovu ocenu efikasnosti pojedinih kanala. Tri pitanja su se odnosila na ulogu društveno-političkih organizacija u zapošljavanju i staranju o nezaposlenima.

Tabela V

DISTRIBUCIJA ISPITANIKA PREMA NAČINU KAKO SU DOŠLI U STANJE NEZAPOSLENOSTI

Odgovori	Broj ispitanika	%
1 Početnik	48	43,0
2 Dobio otkaz	10	8,9
3 Dao sam otkaz	8	7,1
4 Bio višak	11	9,8
5 Sporazumno raskinuo radni odnos	12	10,6
6 Dobio otkaz zbog likvidacije preduzeća	7	6,3
7 Dao otkaz zbog premeštaja službenika	7	6,3
8 Samovoljno napustio posao	2	1,7
9 Ostalo	7	6,3

Oko polovine ispitanika čeka zaposlenje do sedam meseci. Među njima je bio jedan broj koji je u vreme našeg istraživanja (jul 1966) tek završio školu; 37,5% ispitanika čeka zaposlenje godinu i više dana. Zapošljavanje na neodređeno vreme vrši se konkursom ili uputom službe za zapošljavanje, a na određeno vreme najčešće ugovorom o delu između radnika i radne organizacije. Jedna trećina ispitanika iz uzorka nastojala je da do zaposlenja dođe redovnim javljanjem službi za zapošljavanje, druga trećina konkursom, dok su ostali kombinovali ova dva oblika sa neformalnim oblicima zapošljavanja („putem veza i poznanstva"). Može se pretpostaviti da je broj onih koji su se koristili ovim kanalom još i veći. Ovo se može zaključiti iz dobijenih odgovora na pitanje koji uslov je odlučujući i koji je put u nalaženju posla najefikasniji.

[11]) Erih From, „Bekstvo od slobode", „Nolit", Beograd, 1964, str. 128—129.

Tabela VI

DISTRIBUCIJA ODGOVORA NA PITANJE „ŠTA JE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, ODLUČUJUĆE DA BI NEZAPOSLENO LICE DOBILO ODGOVARAJUĆI POSAO?"

Odgovori	Br. ispitanika	%
1 Školska sprema i kvalifikacija	18	14,4
2 Staž i radno iskustvo	27	21,6
3 Članstvo u društveno-političkim organizacijama	4	3,2
4 „Veze i poznanstva"	67	53,6
5 Ostalo	6	4,8
6 Bez odgovora	3	2,4

Rezultati odgovora na pitanje: „Koji je, po vašem mišljenju, najbrži i najefikasniji put da nezaposleno lice dođe do odgovarajućeg zaposlenja?" pokazuju da tri četvrtine (87 ili 75,1%) ispitanika smatraju da su neformalni kanali najefikasnije sredstvo u pronalaženju zaposlenja. Iz svakodnevnog života je poznato da pomoću neformalnih veza čovek može efikasno da realizuje većinu svojih životno važnih pitanja. Međutim, ovo prenaglašavanje efikasnosti neformalnih kanala kod nezaposlenih ljudi može biti neka vrsta odbrambene reakcije — psihološkog mehanizma racionalizacije („šta mogu, ja imam zakonom tražene uslove, ali nemam dobre veze, prema tome, ja uopšte nisam kriv što sam nezaposlen"). No ipak, problem se ne može objasniti mehanizmom psihološke odbrane, već veoma raširenom pojavom neformalnih grupa u postojećoj društvenoj praksi.

U našem društveno-političkom životu deluje ili postoji razgranata mreža društvenih organizacija. Smatra se da neke od njih, naročito poslednjih godina, preživljavaju krizu u nalaženju sadržaja svoga rada. Polazeći od pretpostavke da pored organizacijsko-mobilizacijske i društveno-integrativne, društvene organizacije imaju i društveno-zaštitnu funkciju u odnosu na slabije delove svoga članstva, mi smo želeli da utvrdimo da li i u kojoj meri se neke od njih konkretno bave problemima nezaposlenih ljudi. Na pitanje: „Da li ste se obraćali nekoj društveno-političkoj organizaciji za pomoć oko zaposlenja i kojoj ako jeste?" 97,3% ispitanika je odgovorilo da se nije obraćalo nijednoj, Socijalističkom savezu su se obraćala dva, sindikatu samo jedan ispitanik. Na pitanje „Koja se od postojećih društveno-političkih organizacija, po vašem mišljenju, bavi i stara o nezaposlenima?" po 4 ili 3,5% je navelo sindikat i Socijalistički savez, a 2 ili 1,7% Savez komunista, dok ostali smatraju da se nijedna društvena organizacija ne bavi problemom nezaposlenih.

Ovako visok procenat ispitanika koji smatraju da se problemom nezaposlenih ne bavi nijedna društvena organizacija mogao bi biti tumačen njihovom neobaveštenošću ili psiho-

loškim mehanizmom društvenog ogorčenja i samosažaljenja („prepušteni smo sami sebi jer se niko našim problemom ne bavi"). Međutim, činjenica je da jedino forumi Socijalističkog saveza i Saveza sindikata povremeno u vidu internih analiza i informacija razmatraju problem nezaposlenosti kao „problem zapošljavanja". Dobijeni odgovori na pitanje: „A koja bi, po vašem mišljenju, društvena organizacija trebalo da se bavi i stara o nezaposlenima?" pokazuju da većina ispitanika nema određeno mišljenje o tome, 12, odnosno 10,3% smatraju da to treba da bude sindikat, 8,5% Socijalistički savez i 6% Savez komunista.

Izneti rezultati pokazuju da je u našem društvu na području zapošljavanja, kao poseban slučaj opštedruštvene situacije i društvene prakse, razvijen splet neformalnih društvenih grupa i neformalnih društvenih kanala, kojima ljudi, mimo zvanično utvrđenih pravila, nastoje da reše i rešavaju osnovna životna pitanja.

KAKO NEZAPOSLENI LJUDI VIDE DRUŠTVO I OSNOVNE DRUŠTVENE PROBLEME

Važno pitanje u sociološkom istraživanju nezaposlenosti jeste da li i kakve posledice izaziva stanje nezaposlenosti u stavovima u odnosu čoveka prema društvu? Da li dezorganizacija do koje dolazi za vreme nezaposlenosti, naročito produžene, u osnovnim sferama čovekovog života prouzrokuje i neke posledice u odnosu i stavovima pojedinca prema društvu i kasnije kada je nezaposlenost prošla? Međutim, naše istraživanje nije bilo usmereno na ispitivanje ovih, dubljih posledica nezaposlenosti na promenu stavova i odnosa ljudi prema društvu. Za izvođenje naučno pouzdanih odgovora na ova pitanja morali bismo poznavati osnovne stavove i odnos ispitivanih pojedinaca prema društvu pre stanja nezaposlenosti. Mi smo želeli da na osnovu nekoliko pitanja steknemo opštu sliku mišljenja nezaposlenih o nekim društveno važnim pitanjima i problemima naše društvene situacije.

Osnovne uzroke nezaposlenosti u našem društvu nezaposleni ispitanici vide pre svega u „hiperprodukciji stručnih kadrova, dok u isto vreme nestručni drže položaje". Ovakvo mišljenje, verovatno, potiče iz obaveštenja koja se, tako reći, svakodnevno pojavljuju u štampi i drugim sredstvima masovne komunikacije o niskoj kvalifikacionoj strukturi zaposlenih i posebno rukovodećih kadrova, i s druge strane, potencirano je činjenicom da su svi ispitanici kvalifikovana i stručna radna snaga. Drugi uzrok nezaposlenosti ispitanici vide u „seljacima koji su navalili u grad"[12]). U toku razgovora kod nekoliko ispitanika mogao se pri-

[12]) Nasuprot raširenom verovanju da pretežan broj nezaposlenih čine pridošlice sa sela, u našem uzorku 79 (70,6%) čine starosedeoci i lica rođena u Beogradu, dok 32 ili 28,5% ispitanika doseljeno je u Beograd posle 1960. godine. Sličan rezultat dobijen je i u istraživanju Zavoda za proučavanje socijalnih problema Beograda (72,8% nezaposlenih bili su starosedeoci ili duže nastanjeni u Beogradu. Citirana analiza, str. 31).

metiti izvestan otpor sa primesama osude seljaka koji dolaze u grad da bi se zaposlili. Bilo je i ovakvih mišljenja: „Nacija se pogospodila i niko neće da obrađuje zemlju. Zato uvozimo pšenicu i povrće. Sve bih ja njih vratio silom u selo." Treći uzrok nezaposlenosti ispitanici vide u lošoj organizaciji rada i slabom korišćenju proizvodnih kapaciteta.

Tabela VII

DISTRIBUCIJA ODGOVORA ISPITANIKA NA PITANJE „KOJI SU, PO VAŠEM MIŠLJENJU, OSNOVNI UZROCI NEZAPOSLENOSTI U NAŠEM DRUŠTVU?"

Odgovori	Br. ispitanika	%
1 Nestručni kadrovi	32	27,9
2 Seljaci koji dolaze sa sela u grad	17	15,0
3 Hiperprodukcija školovanih kadrova, dok nestručni drže položaje	18	15,7
4 Loša organizacija rada u preduzeću	15	13,2
5 Nered u privredi i društvu	9	8,0
6 Slabo se koriste proizvodni kapaciteti	5	4,3
7 Krivica je do društva i nadležnih organa	3	2,6
8 Reforma	2	1,8
9 Ne zna	4	3,5
10 Bez odgovora	9	8,0

Povezano sa prethodnim bilo je i naše sledeće pitanje: „Da li smatrate da neko ko nije kvalifikovan i sposoban zauzima vaše mesto, tj. mesto na kome biste po sposobnostima više odgovarali?" Preko 60% ispitanika smatra da se na radnim mestima na kojima bi oni mogli uspešnije raditi nalaze nedovoljno kvalifikovani i nedovoljno sposobni pojedinci, dok je broj onih koji tako ne misle svega 18,7%. Ovi rezultati upućuju na zaključak da stanje nezaposlenosti stvara ili pojačava latentni konflikt, s jedne strane, između nezaposlenih ljudi iz grada i seljaka koji dolaze u gradove, i, s druge strane, između nezaposlenih i zaposlenih. Drugi zanimljiv i koristan pravac istraživanja bio bi ispitivanje odnosa zaposlenih prema nezaposlenima i uopšte problem stalnosti i sigurnosti čoveka u radnom odnosu. Na pitanje: „Da li i koga krivite što ste nezaposleni?" 42,7% ispitanika odgovorilo je da su krivi društvo i pojedine društvene ustanove (preduzeća, školski sistem, sistem zapošljavanja, privredna reforma), 33,1% ne smatra nikoga krivim za svoju situaciju, dok 4,5% okrivljuje sebe. Zaposlenje u unutrašnjosti prihvatilo bi 50,8% ispitanika,

a među onima koji ne bi prihvatili, porodični razlozi su navedeni kao osnovna smetnja; 56,6% ispitanika smatra da je naše društvo danas u mogućnosti da poveća materijalnu pomoć nezaposlenima, dok 12,2% misle da za to ne postoje uslovi. Neki ispitanici su svoju ocenu mogućnosti ili nemogućnosti obrazlagali. Na primer, „u mogućnosti je čim daje visoke penzije", ili „može sa smanjenjem plata u vojsci", ili „kad bi bila pravednija raspodela", „kad bi bile smanjene plate direktorima", „kad bi bila smanjena pomoć afričkim i azijskim zemljama".

Zahtev za pravednijom raspodelom je snažno prisutan među nezaposlenim ispitanicima. Međutim, isto tako vidno je izraženo mišljenje za koje se u nas najčešće upotrebljava izraz „uravnilovka". „Egalitarističke" težnje su znatno više prisutne među nezaposlenim radnicima nego među nezaposlenim službenicima. Na primer, na pitanje: „Ako ste za neko ograničenje prihoda, kojom bi sumom označili najveći mesečni prihod?" dobijeni prosek službenika iznosi 189.000, dok je kod radnika taj prosek 121.000. Zajednički prosek je 163.000. Nisu za ograničenje prihoda šest službenika i tri radnika.

Postoji kontinuitet i koherentnost između odgovora na prethodna pitanja i ocene ispitanika o raspodeli materijalnog bogatstva, moći i ugleda u našem društvu. Po njihovom mišljenju, danas u našem društvu najbolje žive: visoki politički i privredni rukovodioci (19,1%), visoki stručnjaci (14,7%), direktori preduzeća (12%), zanatlije i trgovci (10,4%), pripadnici Državne bezbednosti i Armije (5,3%), trgovački putnici i fudbaleri (5,3%), advokati i lekari (5,3%), ljudi sa dobrim vezama (4,3%),[13]), dok, po mišljenju ispitanika, najgore žive: nekvalifikovani radnici (30,1%), uopšte radnici (23,1%), zemljoradnici (9,4%), rudari, prosvetni radnici, studenti, kondukteri, čistači, penzioneri, nesposobni za rad zbog bolesti. Skoro identična[14]) distribucija odgovora dobijena je na pitanje: „Koje su, po vašem mišljenju, grupe ljudi u našem društvu najmoćnije, a koje najbespomoćnije?" Prema mišljenju ispitanika, najviše su cenjeni: visoki politički i privredni rukovodioci (26%), lekari (13,9%), učesnici NOB-a i članovi SKJ (8,6%), intelektualci (8,6%), inženjeri (6,8%), verbalno sposobni (6,8%), „ljudi sa vezama" (3,5%), dok su najmanje cenjeni: radnici (24%), nekvalifikovani radnici (17,4%), prosvetni radnici (10,8%), seljaci (9%), milicioneri, rudari, siromašni umetnici. Ispitanici smatraju da su osnovni izvori društvenog ugleda vezani za položaj i funkciju, nivo standarda i novca, zalaganje na radu, znanje, školsku spremu i kvalifikaciju, zasluge u ratu, čovečnost, solidarnost i poštenje. Redosled i međusobni odnosi ovih vrednosti biće prikazani u sledećoj tabeli:

[13]) Među anketiranim najveći procenat bez odgovora bio je na ovo pitanje i pitanje o raspodeli društvene moći.

[14]) Jedina razlika je što ispitanici u većem procentu (33,7%) smatraju da su najmoćniji visoki politički i privredni rukovodioci a 11,4% ispitanika navode članove SKJ i učesnike NOB-a.

Tabela VIII

DISTRIBUCIJA ODGOVORA ISPITANIKA NA PITANJE „PREMA ČEMU SE, PO VAŠEM MIŠLJENJU, NAJVIŠE CENE LJUDI U NAŠEM DRUŠTVU?"

Odgovori	Broj ispitanika	%
1 Prema zalaganju na radu	11	9,0
2 Prema funkciji i položaju koji zauzimaju	49	40,1
3 Prema zaslugama u ratu	10	8,2
4 Prema znanju, školskoj spremi i kvalifikaciji	11	9,0
5 Prema čovečnosti, solidarnosti i poštenju	7	5,7
6 Prema nivou standarda i posedovanju novca	27	22,3
7 Ostalo	5	4,1
8 Bez odgovora	2	1,6

Posledice stanja nezaposlenosti vidljive su i u zapažanju ispitanika o društvenim razlikama i nejednakosti, kao što se vidi iz sledeće tabele. Međutim, teško je nešto preciznije reći da li je ocena ispitanika o rastu društvenih razlika i nejednakosti pod uticajem njihove sadašnje specifične situacije ili je rezultat celokupnog životnog iskustva. S druge strane, i naučna znanja o ovom pitanju su nedovoljna tako da dobijeni rezultati ne mogu biti upoređeni sa objektivnim naučno utvrđenim činjenicama ili sa obaveštenjima koja društvo stvara o sebi i stavlja ih na uvid široj društvenoj javnosti.

Tabela IX

DISTRIBUCIJA ODGOVORA ISPITANIKA NA PITANJE „DA LI SE DRUŠTVENE RAZLIKE I NEJEDNAKOSTI IZMEĐU LJUDI U NAŠEM DRUŠTVU SMANJUJU ILI POVEĆAVAJU?"

Odgovori	Broj ispitanika	%
1 Rastu	59	53,9
2 Stoje na istom nivou	26	24,4
3 Smanjuju se	18	17,2
4 To je teško oceniti	1	0,9
5 Nema razlika	1	0,9
6 Društvo je podeljeno skoro na kaste	1	0,9
7 Ne zna	1	0,9
8 Bez odgovora	2	1,8

Činioce koji koče razvoj našeg društva nezaposleni vide pre svega u rasprostranjenosti neformalnih društvenih struktura („protekcija, veze i poznanstva"), zatim u neredu u u privredi, pojavama dezorganizacije u privredi i društvu, nestručnim kadrovima i nestručnom rukovođenju privre-

dom, nepoverenju centara društvene moći u „običnog čoveka", nedostatku radnih navika i niskom nivou kulture, lošoj organizaciji rada, birokratiji i trci za novcem.

Tabela X

DISTRIBUCIJA ODGOVORA ISPITANIKA NA PITANJE „ŠTA, PO VAŠEM MIŠLJENJU, KOČI RAZVOJ NAŠEG DRUŠTVA?"

Odgovori	Broj ispitanika	%
1 Protekcija, „veze i poznanstva"	28	22,5
2 Nered u privredi i društvu	19	15,3
3 Nestručni kadrovi na položajima	13	10,5
4 Nepoverenje u „običnog čoveka"	13	10,5
5 Nedostatak radnih navika	9	7,3
6 Nestručno rukovođenje privredom	8	6,6
7 Loša organizacija rada	6	4,9
8 Birokratija	4	3,2
9 Trka za novcem	4	3,2
10 Nizak nivo kulture	3	2,4
11 Ne zna	5	4,0
12 Bez odgovora	12	9,6

Izloženi rezultati pokazuju da nezaposleni čovek, iako u jednom specifičnom društvenom stanju, nije bez mišljenja i slike o sebi i svome društvu. I mada je ta slika svojevrsno obojena zbog specifičnog ugla gledanja na pojedine društvene probleme, ona nije mozaik nepovezanih isečaka, već predstavlja jednu celinu. Međutim, u stanju nezaposlenosti koja traje duže slika čoveka o sebi i svojoj okolini značajno se menja u pravcu osiromašenja.

Po rasprostranjenosti nezaposlenost spada u osnovne probleme našeg društva. Društveni položaj nezaposlenih je višestruko nepovoljan u odnosu na položaj zaposlenih, tako da biti zaposlen znači, u određenom smislu, biti „privilegovani". Stvaranje uslova za praktičnu realizaciju prava na rad, osnovnog prava iz koga se, manje-više, izvode sva ostala ljudska, samoupravna i građanska prava, mora biti uključeno mnogo više nego dosad u osnovne ciljeve društvenog i ekonomskog razvoja našeg socijalističkog društva. Nasuprot ekonomističkom shvatanju, da je nezaposlenost „normalna" pojava i da je ne treba „dramatizovati", humanistički orijentisano naučno istraživanje mora u sebe uključiti i pitanje da li i pod kojim uslovima nezaposlenost može biti eliminisana bez narušavanja ekonomskih zakona i ciljeva privrednog razvoja.

PISMO REDAKCIJI

POŠTOVANI DRUŽE
GLAVNI UREDNIČE,*

U broju 11. 1967. godine, na str. 1537—1539 Vašeg časopisa, dr Aleksandar Stojanović je pokušao da opovrgne ono što sam Vas ja zamolio da objavite povodom njegovih tvrđenja o meni u broju 6—7. Vašeg časopisa. U tom novom napisu, međutim, on ne samo da ništa nije opovrgao već je još jednom, i sasvim jasno, pokazao da mu nije stalo do objektivnosti i istine i da, zaista, s njim nema drugog načina raspravljanja nego u sudskoj dvorani, sa svima posledicama koje takvo raspravljanje povlači. Bez obzira na to, i ničim ne prejudicirajući takvo raspravljanje, ja sam, međutim, dužan da i pre njega javnost upozorim na izvesne okolnosti, u prvom redu zato što ovde nije reč o jednoj raspravi između dva čoveka koji na pojedine probleme gledaju različito, već o načelnom pitanju obaveze onih koji o nečemu raspravljaju da, ukoliko već smatraju da to raspravljanje treba da bude javno, javnost izveštavaju objektivno i istinito. Uveren sam zato da, bez obzira na odgovarajuće zakonske odredbe koje Vas na to obavezuju, nećete odbiti da objavite sledeće moje konstatacije:

1. Jedna od najvažnijih netačnosti u napisu dra Stojanovića, koja prouzrokuje i niz drugih, jeste to što on stalno insistira na „dokazima" koji se njemu čine čak „neoborivi i najbitniji" — koje sadrži izveštaj Komisije koja je „slučaj"

*) Objavljujući ovo pismo napominjemo da Redakcija više neće biti u mogućnosti da izađe u susret eventualnoj želji dra Aleksandra Stojanovića i dra Vojislava Petrovića da nastave svoju polemiku. Smatramo da je njihovo pravo na javnu raspravu u časopisu zadovoljeno i da su oni u svojim napisima javnosti saopštili svoje najvažnije argumente.

ispitivala. Ti su „dokazi" takvi da se značaj presude Vrhovnog suda svodi, po mišljenju dra Stojanovića, na u suštini beznačajno utvrđivanje grešaka učinjenih u postupku, jer je čak i tvrđenje „da je dr Petrović moralno nepodoban za nastavničku dužnost" ostalo nepobijeno.

Postavljajući stvar tako, dr Stojanović namerno zaboravlja da je ta presuda Vrhovnog suda doneta n a o s n o v u m o j e t u ž b e, koju je Sud uvažio, a u kojoj ja, razume se, nisam ustao samo protiv „grešaka u postupku", nego i „zbog pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja" i „materijalno-pravnih greški". On zato namerno propušta da obavesti javnost o tome da u obrazloženju te presude stoji sasvim određeno da Savet Ekonomskog fakulteta „u obrazloženju svoga rešenja nije naveo nikakve činjenice niti se pozvao na naknadne dokaze na osnovu kojih je iste utvrdio i izveo zaključak da je tužilac prisvojio i u kom obimu doprinos poč. asistenta Lazića", kao i da je isti taj organ „propustio da u obrazloženju svoga rešenja navede i razloge zbog kojih je odbio da izvede dokaze koje je predložio tužilac", i tako dalje.

Ne treba biti čak ni pravnik da se samo iz dve citirane rečenice zaključi kako ovde nikako ne može biti reč samo o „greškama u postupku". Najmanje što bi u takvoj situaciji svaki objektivan naučni radnik, ako bi bio u sumnji, učinio, bilo bi da prethodno detaljno prouči ne samo izveštaj Komisije već i ceo materijal pre i posle toga izveštaja, pa da tek onda izvodi bilo kakve zaključke i preda ih javnosti. Dr Stojanović je bio pozvan da tako postupi naročito još i zato što on nije samo pravnik, već i nastavnik baš upravnog prava i kao takav pozvan je pre ostalih da objektivno i pravilno interpretira materiju iz naučne oblasti kojom se bavi.

2. Netačno je da sam ja vraćen na dužnost „sudskom presudom". Tačno je da su na osnovu sudske presude i prvostepeni (Savet Ekonomskog fakulteta) i drugostopeni organ (Administrativna komisija Izvršnog veća SR Srbije) poništili svoja rešenja, čime je uspostavljeno stanje koje je postojalo pre donošenja tih rešenja. Pri tome treba naročito naglasiti da su organi Ekonomskog fakulteta izričito razmatrali i pitanje vođenja novog postupka i doneli rešenja da se nikakav novi postupak ne vodi.

Dr Stojanović sigurno zna da nadležni organi na Ekonomskom fakultetu nisu morali postupiti tako. Oni su, da su tačne konstatacije dra Stojanovića, mogli doneti odluku da se provede novi postupak, u kome bi, eventualno, bile otklonjene „greške u postupku" i doneto novo, ispravno rešenje. Isto je tako mogao postupiti i drugostepeni organ — pa ni on nije tako postupio.

Nije li, u takvom stavu, dovoljno jasno izražena i ocena izveštaja za koji dr Stojanović tvrdi kako sadrži „dokaze" koji su čak „neoborivi i najbitniji"?

3. U vezi s mojim vraćanjem na dužnost treba naročito istaći da ono nije usledilo odmah posle donošenja rešenja o kojima je bilo reči, nego tek gotovo godinu i po dana posle toga. Rešenja su, naime, doneta u januaru 1966, a ja sam ponovo

uveden u prava i dužnosti profesora na Ekonomskom fakultetu tek 1. maja 1967. godine, i to ne zato što je, možda, neko od mene zahtevao da tako postupim, već zato što ja sam na tome pre nisam insistirao. A nisam insistirao upravo zato da mi neko ne bi prebacio kako sam vraćen zbog „grešaka u postupku". Ja sam strpljivo čekao da se na nadležnom mestu izričito reši i bitno pitanje — pitanje ima li ili nema povrede autorskog prava, i tek kad je i to pitanje rešeno (razume se, u moju korist), ja sam preuzeo svoju dužnost na Ekonomskom fakultetu i počeo da koristim i prava.

Činjenice, navedene u ovoj tački, opšte su poznate, pa treba sa razlogom pretpostaviti da su bile poznate i dru Stojanoviću, i on će morati da objasni zašto ih je prećutao.

4. Najzad, dr Stojanović u svome napisu insistira da je tvrdnja o mojoj moralnoj nepodobnosti ostala neoborena jer se, navodno, Sud i nije upuštao u raspravljanje bitnog pitanja, tj. pitanja povrede autorskoga prava; on čak dozvoljava sebi i ocenu kako su izvesni moji postupci bili „svakako ne mali plagijat asistentovog rada". I ovde dr Stojanović propušta da javnost obavesti o činjenici da je do kraja aprila 1967. godine pred Okružnim sudom u Beogradu vođen spor, i to upravo o pitanju povrede autorskog prava pok. Lazića, koji se završio tako što su tužioci p o v u k l i t u ž b u i o d r e k l i s e o d t u ž b e n o g z a h t e v a, s tim da ih je Sud obavezao da mi naknade sve parnične troškove.

Da li dra Stojanovića treba podsećati na to kakvo pravno dejstvo ima i šta konkretno znači povlačenje tužbe i odricanje od tužbenog zahteva, ili, da postavim pitanje drukčije, nije li baš njegova dužnost bila da i o tome obavesti javnost, kad se već prihvatio toga posla?

Hteo bih da javnost obavestim još i o tome da meni zaista nije bilo stalo do toga da se sa dr Stojanovićem raspravljam pred sudom. Ja sam mu, naime, iako po godinama mnogo stariji, a nesumnjivo uvređen i oklevetan već prvim njegovim napisom, pred sudom ponudio da ću tužbu povući, pod uslovom da se on izvini. Umesto da se izvini, on je napisao nove uvrede i klevete — od kojih sam u ovom mom odgovoru pomenuo samo neke, štedeći, koliko god sam mogao, prostor časopisa.

Dr Vojislav Petrović

U Beogradu, 3. januara 1968. godine

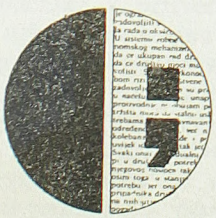

dr vladeta
stanković

BANKE I KREDIT U NAŠEM PRIVREDNOM SISTEMU

U našoj privredi koju karakterišu samoupravni proizvodni odnosi, zasnovani na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i robnom karakteru privređivanja, monetarni tokovi, kao i određeni institucionalni oblici neophodni za njihovu egzistenciju, igraju značajnu ulogu. Među njima, u ovom trenutku našeg razvoja posebno mesto imaju kreditiranje i bankarstvo. Stoga je razumljivo interesovanje za razmatranje ove kompleksne problematike na Simpozijumu o ulozi banaka i kredita u našem privrednom sistemu, održanom u Nišu 23, 24. i 25. novembra 1967. godine. Organizatori ovog značajnog skupa naučnih i bankarskih radnika, kao i privrednika iz radnih organizacija, bili su Univerzitet u Nišu, Privredna kamora u Nišu i Zavod za pravna, ekonomska i sociološka istraživanja Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, uz materijalnu podršku privrednih organizacija u Nišu.

Iako organizovan u sredini u kojoj ovakvi skupovi nisu česti, ovaj simpozijum je u svakom pogledu bio na jugoslovenskom nivou. Razmatrane teme ne samo da se odnose na čitavu jugoslovensku privredu već su u savremenoj fazi ostvarenja privredne reforme veoma aktuelne. Brižljivo pripremljen i blagovremeno dostavljen materijal kao i prisustvo poznatih i u probleme bankarstva i kredita dobro upućenih naučnika i privrednih stručnjaka iz svih naših republika, uslovili su veoma plodnu diskusiju. Stoga je retko koji skup ekonomista, pravnika, privrednika i dr. — kojih je, inače, u proteklom periodu bilo dosta, čak i sa delimično istom problematikom (npr.: Savetovanje o ulozi banaka u novom privrednom sistemu, održano marta 1967. u Vrnjačkoj Banji) zapažen po tako otvoreno izraženim ocenama o pozitivnopravnim propisima koji normativno

regulišu jednu oblast privredne aktivnosti, s jedne, i o konkretnim ekonomskim tokovima, s druge strane. Za veoma interesantnu trodnevnu diskusiju, u kojoj je svoje stavove iznelo trideset učesnika (od evidentiranih 246), karakteristični su: kritičko preispitivanje postojećih zakonskih propisa, analiza organizacione strukture banaka, ne samo sa stanovišta normativnih akata već i sa stanovišta potreba komitenata i privrede u celini, kao i ukazivanje na postojanje instrumenata i pojava tipičnih za prevaziđene etape razvoja našeg privrednog sistema i druge nedostatke postojećeg kreditnog sistema.

DR VLADETA STANKOVIĆ

Posmatran kao celina, ovaj simpozijum se bez kolebanja može označiti kao uspeo. Međutim, verovatno u želji da ne razdvaja dva nesumnjivo organski povezana ekonomska fenomena, banke i kredit, organizator je, po našem mišljenju, smanjio mogućnosti dubljeg proučavanja suštine postavljenih pitanja. Ograničeno vreme i dnevni red od dve veoma kompleksne teme: 1) banke u privrednom sistemu, i 2) kredit u privrednom sistemu, obrađene kroz dvadeset referata,[1]) nisu pružili mogućnosti za svestrano razmatranje svih aspekata i problema bankarstva i kreditiranja. Stoga ćemo se ovom prilikom zadržati jedino na onim pitanjima koja su, po našoj oceni, izazvala posebnu pažnju učesnika Simpozijuma i u čijem su razmatranju istovremeno, najjače došli do izražaja pokušaji pružanja pozitivnog doprinosa traženju rešenja otvorenih pitanja našeg bankarskog i kreditnog sistema.

Istaknuto je, pre svega, da postojeći organizacioni oblik banaka i mehanizam njihovog funkcionisanja nisu ostvarili u potpunosti princip istaknut u čl. 1. Osnovnog zakona o bankama, koji kaže da banke u ime društvene zajednice upravljaju zajedničkim sredstvima društvene reprodukcije u skladu sa opštim društvenim interesima.

---

1) Za prvu temu, „Banke u privrednom sistemu", pripremljeno je sledećih šest referata: a) Zadaci i uloga banaka u savremenoj privredi — Dragan Miljković, pomoćnik Saveznog sekretara za finansije; b) Organizacija bankarskog mehanizma u našoj zemlji — Ivan Simončić, predsednik Udruženja banaka Jugoslavije; c) Banke kao organizacije koje vrše javna ovlašćenja — dr Slavoljub Popović, profesor Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; d) Međusobni odnosi banaka — dr Vladimir Murko, profesor Pravnog fakulteta, Ljubljana; e) Odnos banaka i njenih komitenata — dr Dragutin Gajić, iz Privredne banke, Beograd; f) Interne banke privrednih organizacija — Lazar Popović, naučni saradnik Instituta za ekonomiku investicija, Beograd.

Za drugu temu, „Kredit u privrednom sistemu", pripremljeno je sledećih 14 referata: a) Kreditni sistem i stabilnost privrede — dr Miloš Vučković, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu; b) Funkcije kredita u privredi — dr Vjekoslav Meichsner, profesor Ekonomskog fakulteta, Skoplje; c) Javni kredit u našem finansijskom sistemu — Toša Tišma, profesor Pravnog fakulteta u Novom Sadu; d) Dugoročno kreditiranje privrede. — Filip Vasić, naučni saradnik Instituta za ekonomiku investicija, Beograd); e) Kratkoročno kreditiranje privrede — dr Živojin Perić, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; f) Kreditiranje lične potrošnje — Dragoljub Velizarić, viši savetnik Narodne banke, Beograd; g) Međusobno kreditiranje privrednih organizacija — dr Aleksandar Perić, profesor Ekonomskog fakulteta, Beograd; h) Ujedinjavanje sredstava između domaćih privrednih organizacija — dr Dobrosav Mitrović, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; i) Uticaj kreditne politike na nivo cena — dr Dimitrije Dimitrijević, direktor Odeljenja za analize Narodne banke Jugoslavije; j) Kredit i pravni instrumenti plaćanja — dr Ivan Bukljaš, profesor Ekonomskog fakulteta, Zagreb; k) Kreditiranje industrije — dr Miodrag Nikolić, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; l) Kreditiranje poljoprivrede — Svetolik Popović, direktor Instituta za ekonomiku poljoprivrede u Beogradu, i dr Mloš Bogdanović, profesor Pravno-ekonomskog fakulteta u Prištini; lj) Kreditiranje trgovine — Franjo Renko, profesor Visoke privredne škole, Zagreb; m) Kreditiranje turizma — Čeda Jović, pravni referent preduzeća „Putnik", Beograd.

Ukazano je da se banke još nalaze iznad privrede. Između banaka i privrede nije ostvarena čvrsta sprega. Banke su i dalje, pre svega, pod uticajem društveno-političkih zajednica, dok uloga privrednih organizacija u formiranju njihove poslovne politike i dalje ne zadovoljava. Zato je neophodno stvaranje mogućnosti odlučnijeg uticaja privrednih organizacija na poslovnu politiku banaka, a kao jedan od načina postizanja ovog cilja istaknuto je uključivanje banaka u procese finansiranja modernizacije privrede.

Naglašeno je i to da se problem poslovnosti banaka javlja u najoštrijem vidu, pošto postignuti stepen poslovnosti ne zadovoljava. Materijalni uzroci nedovoljne poslovnosti nalaze se u malom obimu novčanih sredstava kojima banka slobodno raspolaže, s jedne strane, i u „teritorijalizaciji" sredstava, koja otežava mobilnost (pod uticajem društveno-političkih zajednica) s druge strane.

O funkcijama banaka, njihovom broju i organizacionom obliku izražena su razna shvatanja. Na primer, jedni su isticali da funkcije banaka treba uprošćavati, i ne uvećavati ih, kakva je sadašnja tendencija. Drugi su smatrali da treba izvršiti veću specijalizaciju banaka. Ukazano je, takođe, da najveći broj njih ne raspolaže dovoljnim sredstvima i da, s obzirom na sredstva, banaka ima previše, kao i suprotno gledište, da je naša bankovna mreža organizacija uska.

Bilo je dosta reči o obliku i sistemu banaka koji bi najadekvatnije zadovoljio potrebe privrede. Izneto je više ideja, često različitih, a katkad i dijametralno suprotnih. Te ideje kretale su se od mišljenja da i država treba da ima svoju privatnu banku (?!) do ideja o organizovanju banaka na nivou preduzeća, tzv. internih banaka.

Čini mi se da je najinteresantnija od svih bila ideja da se postojeći sistem banaka zameni novim, koji bi imao tri vrste banaka. Prvu grupu predstavljale bi razvojne banke. Osnovna funkcija ovih banaka sastojala bi se u kreditiranju izvršenja društvenih planova, kao i objekata opštenacionalnog karaktera. Sredstva ovih banaka formirala bi se iz kreditnih fondova, sredstava federacije i dr. Komercijalne banke predstavljale bi drugu grupu banaka. Njihova osnovna funkcija ogledala bi se u sposobnosti brzog reagovanja na tržišne promene. Treću grupu sačinjavajle bi stambeno-komunalne banke i štedionice. Ovaj oblik banaka osnivao bi se na teritoriji društveno-političkih zajednica, sa funkcijom kreditiranja stambeno-komunalnih delatnosti, kreditiranja razvoja tercijalnih delatnosti, kreditiranja individualnih zanatlija i slično. Sredstva bi obezbeđivala društveno-politička zajednica. Posebni izvor predstavljali bi štedni ulozi građana.

Izražena je, takođe, i ideja o formiranju banaka određenih kompleksa privrednih delatnosti. Ove banke ne bi obuhvatale samo jednu delatnost, tj, ne bi predstavljale banke određenih privrednih grana ili oblasti. Naprotiv, bile bi to banke grupa raznih delatnosti funkcionalno povezanih horizontal nim i vertikalnim tehno-ekonomskim odnosima. Banke privrednih kompleksa kreditirale bi razvoj određenih ekonomskih grupacija. Na taj način ostvario bi se proces inte-

grisanja banaka i proizvodnih organizacija zasnovan na ekonomskim principima.

Posebnu pažnju privukao je problem kamate. Skala raznih shvatanja u tom pogledu išla je od neophodnosti ove kategorije, odnosno od stava da ona ne protivreči prirodi socijalističkog privrednog sistema, već, naprotiv, odgovara prirodi robne privrede iz koje upravo i izrasta — preko srednjih i kompromisnih rešenja, do radikalnih predloga po kojima je kamatu neophodno ukinuti, pošto se ona, navodno, u našoj privredi zadržala kao relikt zajmovnog kapitala, kome u socijalizmu nema mesta. Mišljenja o ukidanju kamate zasnovana su na konstataciji da je kamata „administrativni način" zahvatanja viška rada, te da savremena praksa naših banaka pokazuje da najvišu kamatnu stopu plaćaju privredne organizacije koje su u teškom ekonomskom položaju. Kroz selekciju privrednih organizacija koju banka vrši pomoću kamate, smatra se, uglavnom se dešava da visoku kamatnu stopu plaćaju one privredne organizacije koje nisu dobile dovoljno sredstava od zajednice u periodu administrativne distribucije novčanih sredstava akumulacije, a da slobodna novčana sredstva pazajmljuju oni koji su u pomenutoj fazi razvoja naše privrede od društvene zajednice dobili najviše. Bilo je i mišljenja — povodom visoke kamatne stope na štedne uloge u nas — da se višak rada stvoren u društvenom sektoru privrede preko visokih kamata preliva u ličnu potrošnju ulagača iz privatnog sektora. U vezi sa visinom kamatnih stopa rečeno je da ona katkad prelazi čak i granice moralnih običaja konkurentske privrede.

DR VLADETA STANKOVIĆ

Izraženo je i mišljenje da metod prevazilaženja kamate — kao kategorije karakteristične za proizvodne odnose koje izražava monopol privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i, posebno, postojanje novčanog kapitala — treba tražiti u radikalnoj promeni postojećeg bankarskog sistema. Da bi se premostio jaz između banaka i privrede, koji je u nas dobio oštre ivice koje seku pokušaje uspostavljanja jačih niti integracionih veza, predloženo je stvaranje takvih oblika bankarskih organizacija kod kojih bi sadržinu privredne aktivnosti sačinjavalo pružanje kreditnih i drugih usluga monetarnog karaktera privredi. Ove bankarske organizacije koristile bi se za obavljanje svoje specifične privredne delatnosti novčanim sredstvima integrisanih privrednih organizacija. Njihova usluga imala bi odgovarajuću cenu, formiranu na principima koji služe kao osnov formiranja ostalih cena u socijalističkoj robnoj privredi. Dakle, kamatu kao cenu novčane robe kapitala, i kao novčanu instituciju iz prethodnih, prevaziđenih sistema, koja je dobila i elemente administrativnog karaktera raspodele viška rada, trebalo bi zameniti cenom bankarskih usluga, koja bi bila novčani izraz društveno potrebnog radnog vremena neophodnog za pružanje bankarskih usluga. Naravno, realizovanje ove ideje zahtevalo bi veoma opsežne analitičke pripreme i studije. Utvrđivanje najpogodnijeg oblika asocijacije proizvodnih i bankarskih delatnosti bilo

bi, pre svega, rezultat utvrđivanja zajedničkog ekonomskog interesa banaka i proizvodnih organizacija.

Sumaran prikaz pojedinih ideja izraženih u diskusiji na Simpozijumu ukazuje na postojanje veoma različitih stavova u pogledu načina rešenja mnogih, pa čak i nekih osnovnih otvorenih problema. Konfrontiranje mišljenja koje je za ceo Simpozijum bilo karakteristično, iako nije urodilo zauzimanjem zajedničkog stava, od značajne je koristi jer je ukazalo na protivrečnosti koje postoje između pojedinih oblika ekonomskih odnosa našeg privrednog sistema. U tom smislu šteta je što je u diskusiji izostalo učešće privrednika-praktičara van bankarskih organizacija, kojih je među učesnicima Simpozijuma inače bilo relativno malo. Reč „ljudi iz prakse" dakle, onih koji se koriste bankarskim i kreditnim uslugama, svakako bi doprinela boljem sagledavanju prirode postojećih problema i ukazala na određene načine rešavanja. I pored toga, nesumnjivo je da pripremljeni referati i diskusija znače ne samo doprinos naučnom razmatranju pitanja banaka i kredita već i koristan materijal za usavršavanje zakonskih propisa iz ove oblasti. Stoga organizatorima ovog simpozijuma, posebno Zavodu za pravna, ekonomska i sociološka istraživanja Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, treba odati priznanje, pre svega, imajući u vidu njihovo nastojanje da ekonomsku i s njom povezanu pravnu nauku „približe" realnim potrebama naše današnje privrede.

dragan
đorđević

ŠTA JE TO JURISPRUDENCIJA

Početkom novembra 1967. godine Split je bio domaćin Interfakultetske konferencije pravnih fakulteta Jugoslavije, trinaeste po redu. Skup od preko sedamdeset predstavnika nauke, društveno-političkih organizacija i vlasti razmatrao je pitanja u vezi sa ulogom pravnih fakulteta u izgradnji našeg pravnog sistema. Uvodnu reč dali su profesori beogradskog Pravnog fakulteta dr B. Blagojević i dr R. Lukić.

Pošlo se od postavke da ova tema ima ne samo „organizaciono-politički karakter", tj. da implicitno sadrži zahtev za korenitijim promenama odnosa pravne nauke i potreba društva, već i ogroman značaj za samu pravnu nauku i sadržinu budućeg rada i delovanja pravnih fakulteta. Činjenica da društveno-politički sistem naše zemlje (a unutar njega i pravni sistem kao vid i uslov njegove egzistencije) predstavlja, bez sumnje, jedan od mehanizama delovanja i života ljudi, ali to je i jedan od najsloženijih sistema pa se postavlja pitanje mesta i uloge pravne nauke i pravnih fakulteta u procesu njegovog dograđivanja i stabilizacije.

Problemi nisu novi i u krajnjoj liniji svode se na sledeće: jesmo li i koliko odmakli od Hegela i njegovog poimanja nauke; da li je naša pravna nauka još „goluždravo ptiče" nesposobno da poleti iz gnezda Hegelove Minervine sove; može li ona, nauka, da ima i zadatke dana ili, pak, kao slepi miš doleće u sumrak da objasni ono što se zbilo; da li je nauka predmet kakve društvene potrebe i uslov njene egzistencije ili je samo jedna čisto duhovna potreba; da li je nauka, kako je isticao Hegel, samo čista misao uhvaćena u vremenu ili je ona i vreme uhvaćeno u misli; postulira li pravna nauka i gnoseološku komponentu u svom biću i čini li napore da revolucioniše ono biće nad kojim se uzdiže kao

nadgradnja; da li to biće (društveno-ekonomski i politički odnosi) iz potreba vlastitog razvoja ističe imperativne zahteve za realnu i stvaralačku primenu rezultata pravne nauke; postoji li, uopšte refleksija o celini pravne nauke, njenom jedinom i jedinstvenom cilju, ili, pak, razbijena na predmete i discipline, ona egzistira u klimi uske, dekadentne specijalnosti i „profesionalne deformisanosti", a privid celine stvara naučno još dovoljno neodređen naučni sistem prava; kakav je odnos teorije i prakse i da li je „teorija bez empirijskih proveravanja prazna", a empirija „bez teorije slepa"; može li i kako može pravna nauka doprineti izgradnji našeg pravnog i društvenog sistema uopšte ili se ona svodi na misaonu sferu odvojenu od konkretne stvarnosti i razvija se po svojim i sebi strogo imanentnim zakonitostima; kakav je odnos društvenih i državnih faktora, normativnih organa i njihove administracije prema pravnoj nauci i njenom učešću u kreiranju i sistematizaciji našeg pozitivnog pravnog sistema.

Razume se da odgovor na sva ova pitanja nije mogao biti dat prosto zato što njihovo rešenje zahteva vrlo široku akciju celokupnog jugoslovenskog društva; zatim, pre svega, novu dimenziju u delovanju nauke uopšte, a pravne posebno, kao i spremnost i sposobnost da se sve ono što je prolazno, ograničeno potrebom vremena ili tuđe zameni rešenjima koja će biti proizvod stvarnih društvenih zbivanja i potreba. Konferencija je i pošla od Marksove postavke da jedan od uslova društvenog napretka leži u revolucionarnom zahtevu da se „materijalne snage opreme duhovnim životom". Sveden u relacije interesovanja ovog skupa, problem se transformiše u pitanje odnosa pravne nauke s jedne strane i pravnog sistema kao dela društvenog sistema, s druge. Zbog toga su mnoge od pomenutih dilema samo dodirnute kao granična oblast čisto pravnih pitanja, ako uopšte može biti reči o „čistim aspektima" u uslovima kada je sveobuhvatnost mišljenja nasušna potreba života.

Dve pretpostavke čine osnovu njihovih razmatranja. Prva: stavlja se znak jednakosti između pravne nauke i pravnih fakulteta. Naime, naša je pravna nauka isključivo vezana za pravne fakultete ili, bar, koncentrisana na njima. Fakulteti su, dakle, centri na kojima se razvija naučni rad, jer naučnih radnika na ovom polju van fakulteta gotovo da i nema. Naš pravni život nije doveo do obrazovanja i razvijanja pravnih instituta kao posebnih naučnih centara, te zato i oni koji postoje predstavljaju organizacione naučne jedinice pojedinih fakulteta. Stoga se i pitanje odnosa pravne nauke i pravnog sistema, u krajnjoj liniji, svodi na odnos pravni fakulteti-pravni sistem. Druga: utvrditi pojam pravnog sistema. Ovaj je pojam mnogoznačan i od toga šta će se pod njim razumeti umnogome zavise mesto i uloga pravnih fakulteta u njegovom izgrađivanju.

Pravni sistem ima u osnovi dva značenja. Pre svega, ovaj se izraz upotrebljava u smislu n a u č n o g pravnog sistema. Ovo značenje polazi od činjenice da je pozitivno-pravni sistem

jedne zemlje stvoren van nauke i nezavisno od nje. Pozitivno-pravni sistem se, dakle, nauci prezentira kao gotova tvorevina, kao deo već postojeće stvarnosti i u tom smislu on može da predstavlja samo predmet (objekt) nauke, koja ga uzima „takvog kakav joj je dat". Pravna nauka nastoji da u toj već gotovoj tvorevini, a služeći se naučnim postupcima i metodima, otkrije „jedan sistem, povezujući pojedine njegove srodne elemente u jednu relativno usklađenu, neprotivrečnu i potpunu celinu".

Izraz pravni sistem može, međutim, da se upotrebi i za označavanje samog sistema pravnih normi, dakle, normi državnog i samoupravnog karaktera. U okviru ovog drugog značenja termina pravni sistem, prof. Lukić razlikuje dva pojma: prvo, „celokupno pravo jedne zemlje koje je sistematizovano kao takvo, tj. prilikom njegovog stvaranja" i, drugo, „pozitivno pravo jedne zemlje, bez obzira na to da li je i koliko sistematizovano". Nama se čini (mada ne osporavamo mogućnost i ovakvog razlikovanja) da ovo dalje razvijanje i destruiranje pojma pravni sistem nije od presudnog značaja za razumevanje i ocenu uloge pravne nauke u stvaranju pravnog sistema. Radi jasnoće treba prihvatiti pojmovno razlikovanje naučnog pravnog sistema od sistema pozitivnih pravnih normi. Razume se da je i ova razlika uslovna i da se zasniva na gledištu da je pravni sistem, s jedne strane, deo stvarnosti, a s druge, „predmet ispitivanja ljudske misli", dakle, nauke. Razlikovanje je nužno da bi se jasnije sagledali položaj, uloga i domašaj pravnih fakulteta u stvaranju pravnog sistema.

Kada je u pitanju naučni pravni sistem treba, pre svega, istaći da on kao takav postoji i da bezuslovno mora postojati. Pravni fakulteti kao naučni, a u prvom redu kao nastavni centri, volens-nolens moraju da stvaraju i izgrađuju pravni sistem u njegovom prvom značenju, tj. naučni pravni sistem. Pravo se ne može izlagati, odnosno predavati, odjednom, kao celina, već po delovima. Te delove čine pravne grane koje sadrže pravne institucije i pravne norme, a iza kojih stoje istorodni društveni odnosi. Pravne grane povezane u sistem prerastaju u jednu logičnu i neprotivrečnu celinu, u naučni sistem prava. On kao takav funkcioniše, po njemu se drži nastava, pišu udžbenici, stvaraju nastavni programi i planovi. Da je naučni pravni sistem za pravnu nauku od izuzetnog značaja, pokazuje i činjenica da je on bio predmet razmatranja jedne od prvih (treće) Interfakultetskih konferencija pravnih fakulteta naše zemlje (1950. god. u Beogradu).

Razume se, drugo je pitanje kakav je on: dobar ili loš. Na to pitanje je, kako je istakao prof. Lukić, veoma teško odgovoriti „bez podrobne rasprave i obimnih dokaza i razloga za bilo koji stav". Stoji, međutim, činjenica da se naša pravna nauka izuzetno malo bavila ovim pitanjem. Danas ne postoji kod nas nijedna produbljenija rasprava koja bi za predmet imala probleme naučnog pravnog sistema, a svojom celovitošću, naučnom zasnovanošću i evolvencijom nadrastala standarde udžbenika. To samo po sebi ne znači

da je postojeći pravni sistem loš, ali je sigurno da bi mogao biti bolji kad bi u većoj meri predstavljao predmet naučnog istraživanja.

Naš naučni sistem prava, onakav kakav danas postoji, u stvari je onaj sistem koji je izgradila građanska pravna nauka i „ostavila nam ga u nasleđe". Istina, bilo je pokušaja da se on izmeni na taj način što su uvođene nove pravne grane i nove pravne discipline. Međutim, one su stvarane na osnovama nedovoljno jasnih filozofsko-političkih ideja, apstraktnih i u praksi neproverenih i „bez dubljeg uverenja u osnovanost" i opravdanost njihovog postojanja. Zbog toga je i njihov život bio veoma kratak. Usahle bi, jedna za drugom, čim presuše životni sokovi naučne argumentacije i praktične verifikacije. Pobornici ideja da se naš naučni sistem prava razlikuje od klasičnog pravnog sistema za primer uzimaju privredno pravo, njegovo mesto i ulogu u savremenom pravnom sistemu. Činjenica je, međutim, da takva pravna disciplina postoji i u klasičnom pravnom sistemu, istina, pod drugim nazivom. Manja ili veća identičnost sa klisičnim pravnim sistemom ne daje, sama po sebi, odgovor na pitanje o vrednosti postojećeg sistema, tj. da li je on dobar ili nije i za naše socijalističko pravo. Jedno je sigurno: „ne treba ga menjati radi samog menjanja", kao što je činila, pa i danas čini, sovjetska pravna teorija. Sovjetska pravna nauka je, inače, posvetila mnogo pažnje ovom pitanju i ulagala ogromne napore da izgradi jedan takav naučni sistem prava koji ne bi imao (ili bi imao vrlo malo) dodirnih tačaka i graničnih sfera sa klasičnim pravnim sistemom. Stvorene su mnoge nove pravne grane i naučne discipline čiji nazivi odaju prizvuk nečeg novog, isključivo socijalističkog, ali predmet njihovog regulisanja, odnosno izučavanja je istovetan kao i u klasičnom pravnom sistemu.

Razume se da ovo ne treba poistovećivati sa sadržinom pravnih grana, koja je vrlo čvrsto vezana za ekonomsku strukturu i političku organizaciju društva, pa samim tim i bitno nova, socijalistička. Ono što čini entitet jedne pravne grane i naučne discipline, tj. ono što je razlikuje od drugih grana i disciplina je njen predmet. On nije ništa drugo do određena sfera društvenih odnosa kad je u pitanju grana pozitivnog prava i svest, znanje o tim odnosima kad je u pitanju naučna disciplina. U tom smislu predmet je stalan, odnosno, tačnije, relativno promenljiv. Nema ustavnog prava, bilo da je reč o njemu kao pravnoj grani ili naučnoj disciplini, a da za svoj predmet nema svojinske odnose, organizaciju vlasti i odnos te vlasti prema društvu. Sadržina je, međutim, različita, i to ne samo u različitim zemljama u svetu već i u istoj zemlji u različitim periodima njenog razvoja. Nije potrebno to posebno dokazivati: buržoasko ustavno pravo konstituiše jedan oblik svojine, sovjetsko drugi, a naše treći. Ova razmatranja nam daju odgovor na pitanje: kada treba konstituisati, stvoriti novu pravnu granu i naučnu disciplinu o njoj? Samo onda kada društvo na putu svog razvitka „rodi" novu sferu društvenih odnosa, sferu koja nije predmet nijedne, do tog

momenta postojeće pravne grane, ili, pak, kada element predmeta postojeće pravne grane dobije dimenzije koje nadrastaju samu granu. Jednom reči, kada društveni razvoj izbaci predmet pravne grane koji je čini novom, samostalnom i određuje joj mesto u postojećem pravnom sistemu.

U tom smislu naša pravna nauka mora da se pozabavi pitanjem: da li sadašnji naučni pravni sistem, dakle, sistem koji se ne razlikuje od klasičnog, odgovara i u uslovima postojanja jednog novog socijalističkog prava, prava samoupravljanja. Sa razvojem samoupravnih odnosa i ovo pravo zauzima vrlo značajno mesto u našem pozitivno-pravnom sistemu. Kao takvo, ono je našlo mesto u nizu naših pravnih grana i naučnih disciplina o njima. Ako se izuzmu najstarije pravne grane, krivično, međunarodno i obligaciono pravo, koje po prirodi svog predmeta ne sadrže elemente samoupravnog prava, ogromna većina pravnih grana predstavlja „pravi domicil" samoupravnog prava. Opravdano se, dakle, može postaviti pitanje njegovog konstituisanja u posebnu pravnu granu i naučnu disciplinu. To bi, razume se, izazvalo velike promene u mnogim postojećim disciplinama i na svetlost dana izvuklo pitanje o opravdanosti njihovog postojanja. Ovo pitanje još nije sagledano u svim dimenzijama koje ono implicira, te ga zbog toga još nijedan fakultet nije jasno postavio. Neke početne korake učinili su pravni fakulteti u Beogradu i Novom Sadu konstituisanjem naučne discipline javno upravljanje, za koju, istina, još ne postoje nastavni program i plan. Pravne i političke nauke imaju mogućnosti i realne osnove da ovom pitanju u narednom periodu posvete punu pažnju.

DRAGAN ĐORĐEVIĆ

Skloni smo da verujemo da pitanje stvaranja naučnog pravnog sistema u nas nije od prvorazrednog značaja. Ono je u prilično meri i terminološko pitanje. Mnogo značajnija uloga pravne nauke je u izgrađivanju sistema pozitivnog prava, tj. pravnog sistema u njegovom drugom značenju. U ovom slučaju nauka ne uzima sistem prava kao gotovu tvorevinu, završeno delo zakonodavca i drugih normativnih organa, već neposredno učestvuje u stvaranju tog sistema. Nauka više nije, kao u prvom slučaju, pasivan faktor, već aktivan i stvaralački. Njen zadatak se ne iscrpljuje u objašnjenju onog što se zbilo, daleko i nezavisno od nje, već ona postaje imanentan deo i oblik tih zbivanja, duh njihov. Nauka utiče na stvaranje tog sistema u samom procesu njegovog nastajanja i ostvarivanja.

Pravna nauka ima dva krupna razloga da učestvuje u stvaranju sistema pozitivnog prava. Prvi, manje značajan, tiče se same pravne nauke, a ogleda se u tome što je nemoguće stvoriti relativno dobar naučni sistem prava, ako je sam sistem pozitivnog prava nepotpun, ima praznina ili je protivrečan. Drugi, mnogo značajniji, sastoji se u tome što sistem pozitivnog prava sam po sebi nikad nije savršen, te bi bez učešća pravne nauke ne samo loše funkcionisao već bi bio i kočnica društvenog progresa. U ovom smislu pravni fakulteti, kao najsposobniji i najstručniji deo dru-

ništva na ovom polju, ne mogu prenebregnuti jednu svoju tako značajnu obavezu i biti ravnodušni prema određenim nedostacima postojećeg pravnog sistema.

Isključivi oblik uticaja pravne nauke i pravnih fakulteta u procesu kreiranja sistema pozitivnog prava do danas se iscrpljivao u dejstvu i moći pravne nauke. To je, dakle, ona participacija pravne nauke koja se vrši njenim razvijanjem. Pravo se, naime, sastoji od normi, a „ove od misli, odnosno pojmova". Mnogi od tih pojmova nisu obični, svima znani, već osobeni i čisto pravni. Iza takvih pojmova stoje pravne institucije, a iza ovih često veoma složeni i dinamični društveni odnosi. Teško je pomiriti se sa činjenicom da takve pojmove može da stvori neki drugi faktor (zakonodavac), i to nezavisno od nauke. Zakonodavna operativa preuzima takve pojmove od pravne nauke, neposredno je angažuje i društveno obavezuje. Period našeg dosadašnjeg razvitka pokazuje nam (a to je bilo i opšte mišljenje na ovoj konferenciji) da rezultatima ovakvog delovanja pravne nauke ne možemo biti zadovoljni. Činjenica da nije dovoljno izgrađen ni naučni sistem prava i da njemu nije posvećena potrebna pažnja dovoljno govori da pravni fakulteti i pravna nauka uopšte nisu mogli uticati na razvoj pozitivnog prava snagom svoje naučne vrednosti. Ili, bar, ne u meri koju nalažu potrebe našeg razvitka. Ističe se da je ova konferencija prvi pokušaj fakulteta da se uoče problemi sistema pozitivnog prava, da se argumentovano analiziraju, da se ukaže na nedostatke i mogućnosti njihovog prevazilaženja.

Konferencija je posvetila posebnu pažnju jednom, bez sumnje, značajnom obliku učešća pravnih fakulteta u stvaranju našeg sistema pozitivnog prava, koji je, u današnjim uslovima, rudimentaran. Reč je, naime, o participaciji fakulteta u kreiranju pravnih akata i normi pozitivnog prava. Naš pozitivno pravni sistem boluje od mnogih bolesti. Mnoga rešenja davali su političari, a pokazalo se i stalno se pokazuje da takva rešenja sa „čisto pravnotehničkog stanovišta nisu uvek bila najprikladnija". Mnogobrojni naši propisi i norme pate od deklarativnosti, „transparentnih misija", „blanketnosti" i imaju programski karakter, čak, to programsko uzimaju kao postojeće, što ono svakako nije. Neka rešenja su, bez studioznog preispitivanja i praktične potvrde, uzimana iz pravnih sistema drugih zemalja i nevešto transplantirana u telo našeg prava. Takvo presađivanje stranih normi, bez uticaja i rezultata naše pravne nauke, sigurno je da ne može zadovoljiti naše društvene potrebe koje izrastaju iz drukčijih i novih društvenih odnosa. Nosioci normativnih funkcija i praktičari, tj. oni koji stvaraju i neposredno primenjuju pravo, suviše veruju u sebe, pa, obilazeći pravnu nauku, imaju presudan uticaj u konstituisanju prava. To dovodi do vrlo čestih promena pozitivnog prava koje se uvek ne mogu da objasne dinamikom i prevladavanjem postojećih društvenih odnosa.

Pitanje uzroka ovakvog stanja ostaje otvoreno. Činjenica da u procesu stvaranja prava moraju da učestvuju i sadejstvuju

dva aktera, nosilac normativne funkcije i pravna nauka, navodi nas na tvrđenje da je krivica (ako je to prava reč) obostrana. U pravnom regulisanju veoma značajnih i složenih društvenih odnosa zakonodavna operativa se nije (ili, bar, nije dovoljno) oslanjala na pomoć pravne nauke i pravnih fakulteta. Njoj ne odgovara spor i studiozan rad fakulteta, jer „njima se uvek žuri" (paketi zakonskih predloga), a fakulteti, pak, nisu spremni da prime društvenu odgovornost za brz rad. Razume se, ovo ne znači apsolutnu negaciju uticaja fakulteta u procesu stvaranja pravnih akata. Taj je uticaj do sada bio dvostruk. S jedne strane, profesori pravnih fakulteta su članovi mnogih tela zakonodavnih i izvršnih organa vlasti (pravni saveti, skupštinski odbori i komisije) i, s druge, ponekad se tražilo mišljenje, istina, „vrlo sporadično i retko", od fakulteta o već izrađenim nacrtima zakonskih i drugih pravnih akata.

U ovom drugom slučaju fakultet nikad nije istupao kao celina, a još manje kao zajednica svih fakulteta, već su mišljenje davali izuzetno zainteresovani pojedinci ili manje grupe vezane za odgovarajuću katedru. Nama se čini da bi svi pravni fakulteti, kao celina, morali imati određeno mesto u normativnoj proceduri. Ako se shvati da ta procedura ima tri osnovne faze: utvrđivanje potrebe da se određena društvena oblast reguliše pravom, izrada osnovnih principa na osnovu kojih će se ta materija regulisati i izrada samog zakonskog, tj. normativnog nacrta. Uloga pravnih fakulteta bi se naročito pojavljivala u drugoj fazi. Utvrđivanje takvih principa je, u prvom redu, stvar nauke, jer oni moraju opravdati potrebu konkretnog regulisanja i u isto vreme činiti integralni i neprotivrečni deo celog pravnog sistema. Razume se, ne bi trebalo isključiti i zanemariti uticaj pravnih fakulteta u prvoj, čak i u trećoj fazi. Svesni smo, međutim, činjenice da iz ovakvog rada izviru mnogobrojni problemi: kome pripada inicijativa u ovom procesu; kako organizovati razmatranje određenog pitanja na jednom, odnosno na svim fakultetima; koje prethodne radnje treba preduzeti pre zauzimanja stavova; kako ostvariti stav fakulteta, tj. kako ga prezentirati i braniti; kako uskladiti obavljanje ovih poslova sa rokovima koji odgovaraju zakonodavnim telima itd. Od rešenja ovih pitanja umnogome zavisi uspeh celokupne akcije.

Konferencija je konstatovala da veliki deo krivice za rezistentan stav legislative prema prirodnoj ulozi pravnih fakulteta u stvaranju pozitivnog prava snose i sami fakulteti. Istaknuto je da se u poslednje vreme pravni fakulteti sve više pretvaraju u političke fakultete, i to ne samo po broju političkih disciplina već i po značaju koji im se pridaje. Stiče se utisak da oni više nisu oni najviši centri u kojima se izučava kako se „pravi pravo" i kako se ono primenjuje. Ni na jednom našem fakultetu ne postoji predmet ili „privremeni kurs, bar" o načinu stvaranja prava. Ima dosta izgleda da i pokušaj u Novom Sadu sa nastavom normativnih akata ostane samo pokušaj, jer je već na Konferenciji doživeo osudu pristalica tradicionalnog pravnog sistema.

Široka je skala pitanja koja pravna nauka nije rešila, a od čijeg teorijskog fundiranja zavise čitavi delovi pozitivnog pravnog sistema. Ovde se realizuje Hegelovo i Lenjinovo gledište da svest nužno kasni za društvenim promenama, ali je u ovom slučaju to zakašnjenje takve prirode da predstavlja ozbiljnu smetnju daljem napretku.

Neke probleme, na koje je Konferencija ukazala, a za koje smatramo da imaju presudan značaj za dalji pravac razvoja našeg pozitivnog prava, pomenućemo, istina, veoma uprošćeno, i u ovom napisu. Takav je slučaj sa društvenom svojinom. Mora se priznati da nema kategorije našeg ekonomskog i društveno-političkog sistema o kojoj je više raspravljano i više napisano nego o društvenoj svojini. Međutim, sve te rasprave su se kretale u sferi apstraktnih filozofsko-političkih postulata, dok je praktični aspekt zapostavljen, iako je on važan, ako ne i važniji. Sve do danas je, istakao je pof. Lukić, „ostalo nerešeno pitanje kako one osnovne ideje o njoj sprovesti u praksu". Pravni aspekt društvene svojine nije našao mesta u delima naših teoretičara. Slična je situacija i sa pravom samoupravljanja. Nauka nije uspela da u „celini sagleda praktično delovanje sistema i pronađe rešenje za njegovo celovito delovanje". Ovo se naročito odnosi na problem odgovornosti u uslovima društvenog samoupravljanja. Stari sistem odgovornosti ne može se inkorporirati u nove odnose, a novog nema. Došli smo, na ovom polju, do onog stadijuma, kako je isticao Marks, kada se ne može živeti i delati po starom, a novo je još nepoznato.

Jedno od osnovnih nerešenih pitanja našeg pravnog sistema je pitanje njegove „unutrašnje, sadržajne koherentnosti". Ta se koherentnost ogleda u unutrašnjoj sadržinskoj hijerarhiji pravnih akata (ustava, zakona, podzakonskih i samoupravnih normativnih akata), čiji je odnos određen ustavnim principom ustavnosti i zakonitosti. Za ostvarivanje tih principa postoje posebni organi: ustavni, redovni i specijalizovani sudovi. Pravni fakulteti nisu, do danas, značajnije učestvovali u iniciranju sporova koji su vezani za ostvarivanje načela vladavine prava, tj. za pravnu komponentu principa zakonitosti, odnosno ustavnosti. Prof. Blagojević je istakao niz pitanja koja traže urgentna teorijska rešenja, upravo radi ostvarenja što čvršće kohezije pozitivnog pravnog sistema. Postoje ozbiljna mišljenja, npr., da se „kod nas preteruje u primeni, makar se to izričito i ne reklo, ‚teorije stepenica' prof. Merkla". Odnos tzv. „državnih" i samoupravnih akata, kao i problematika njihove unutrašnje sistematizacije, takođe je predmet najrazličitijih shvatanja, koja idu od stanovišta da su samoupravni akti u hijerarhijskoj lestvici „najniži državni akti" do stanovišta da je to jedna posve nova sfera parapravnih normi, izdvojena i nezavisna od sfere prava. Naročito značajna uloga pravnih fakulteta bila bi u istraživanju i analizi unutrašnje koherentnosti našeg pravnog sistema, koja je „horizontalnog" karaktera i ne može se sagledati u svetlosti vertikalne hijerarhije. Reč je, naime, o „idejnoj principijelnoj, obimnoj, sadržajnoj ko-

herentnosti našeg pravnog sistema, tj. o postojanju ili nepostojanju jedinstvenih kriterijuma i jedinstvenih rešenja za pravna pitanja koja u suštini imaju istu društvenu vrednost" (prof. Blagojević). Konkretnije, postavlja se pitanje da li pojedina rešenja našeg pozitivnog prava, posmatrana sa aspekta celine našeg pravnog sistema i dostignuća pravne nauke, zadovoljavaju naše društvene potrebe i potrebe daljeg razvitka. Tu se pokazuje potreba jednog sveukupnog, kompletnog i kompleksnog, kritičkog razmatranja, koje bi se odnosilo na „kvalitet" i sadržinu pojedinih rešenja, a pitanje koherentnosti sistema i puteva njegovog razvoja mora da angažuje sve fakultete na zajednički, društveno veoma značajan i odgovoran posao.

Izrada normativnih akata radnih i samoupravnih organizacija je veoma značajan i krupan akt u stvaranju socijalističkog prava. Ni na ovom polju pravni fakulteti, do sada, nisu našli svoje mesto. Naše je mišljenje da bi ovakva delatnost pravnih fakulteta ili pojedinih katedara i instituta trebalo da predstavlja nerazdvojnu komponentu njihovog rada i pokretačku snagu za njihovo što dublje poniranje u savremene društvene procese. Poznato je, naime, koliko trpi samoupravljanje i delatnost mnogih radnih organizacija zbog manjkavosti, deklarativnosti i nedorečenosti vlastitih samoupravnih akata.

Na kraju treba naglasiti da pravni fakulteti moraju imati znatnu ulogu u predstojećoj kodifikaciji imovinskog prava. Prof. Blagojević o ovome kaže: „Bilo bi zaista nedopustivo i društveno štetno ako sve snage na fakultetu ne budu angažovane na ovome." Uloga pravnih fakulteta u izgradnji našeg sistema ne bi smela da se iscrpljuje samo na liniji fakultet — zakonodavni, odnosno normativni organ, već mora da dobije i mnogo širu dimenziju: da fakulteti postanu javne tribine na kojima će se razmatrati principi svake akcije koja je upravljena na normiranje bilo koje oblasti društvenog života. Na taj će način fakulteti ostvariti jednu od svojih osnovnih funkcija, izgradnju naučnog pravnog sistema i u isto vreme sebe „naturiti" društvenim i državnim faktorima kao sredini u kojoj je jedino ispravno i jedino moguće razmatranje pitanja vezanih za pravni sistem i pravo uopšte. Potreba za kritičkom analizom postojećih pravnih propisa, njihove sadržine, tehnike, jezika sistematike i koherentnosti, kao i potreba što hitnijeg regulisanja određenih društvenih odnosa (npr., onih koje treba regulisati konkursnim pravom) i inače je vidno urgentna.

Da bi fakulteti mogli da ostvare ove i ovakve, bez sumnje, značajne funkcije mora se menjati i stav društva prema njima. Nerešena (ili nepovoljno rešena) pitanja vezana za finansiranje visokog školstva nepremostiva su granica između fakulteta i društva, tj. njegovih stvarnih potreba. Niska primanja nastavnog osoblja imaju krupne reperkusije na sudbinu naučnog rada uopšte. Opravdano se ističe bojazan da će se fakulteti, kao i škole nižeg i srednjeg stupnja, pretvoriti u isključivo nastavne centre, a njihova, bar isto toliko značajna, naučnoistraživačka funkcija sve više će

odumirati. Razume se da će se onda i nastavna funkcija svesti na jadne dimenzije siromašnog znanja. Ovakva situacija dovodi i sve više će dovoditi do toga da kadar na našim fakultetima, naročito mlađi, ne zadovoljava. Prof. Lukić o ovome kaže: „Usled nesrećnog položaja nauka, a posebno društvenih, u našoj zemlji, i još više usled vanredno rđavog položaja fakulteta, i moralnog i materijalnog, vrši se negativna selekcija u pogledu nauka, i posebno u pogledu društvenih nauka, u pogledu fakultetskog kadra. Najtalentovaniji idu na drugu stranu." S druge strane, i kadrovi sa fakulteta su usled ovakvog materijalnog položaja prinuđeni da rade mnoge druge poslove koji nemaju nikakve veze sa njihovim osnovnim zanimanjem, a po „nekom čudnom paradoksu" donose mnogo veće zarade. Poređenje visina primanja asistenata i daktilografa u saveznim organima vlasti može biti samo u korist ovih drugih.

Najzad, iskrsava još jedno novo pitanje: kako da fakulteti obavljaju sve ove mnogobrojne funkcije vezane za izgradnju našeg pravnog sistema, a koje su, po prirodi stvari, sastavni deo njihove delatnosti, ako, u ovakvim uslovima i nastavnu funkciju vrše pretežno iz moralnih pobuda i onog čudnog osećanja koje stvara zov nauke? Na jednoj strani nalaze se fakulteti, spremni da se uključe u tokove društvenih i pravnih zbivanja sa svim svojim „znanjem i umećem", a na drugoj dinamično društvo socijalizma sa svojim potrebama upravo za takvim znanjem i mislima. „Kineski zid" mora da se ruši. Entuzijazam jednih i materijalno i moralno vrednovanje njihovog rada od strane drugih mogu dovesti do toga da se uticaj pravnih fakulteta mnogo više oseti u našem pravnom životu. Krajnje je vreme da inicijativa potekne ili od jednih ili drugih.

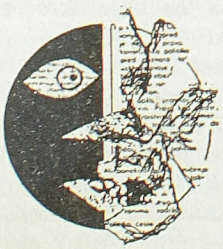

božidar
perković

DEMOKRATSKA POLITIČKA AKCIJA U IDEJNOJ SFERI

O nedavno održanom plenumu Gradskog komiteta SKS Beograda, koji je razmatrao političku poziciju lista „Književne novine" u sferi društvene kritike i tu poziciju jednodušno i argumentovano politički ocenio i osudio, želim da zabeležim nekoliko zapažanja za koja pretpostavljam da zaslužuju pažnju javnosti.

Naša javnost je već obaveštena o sadržini i suštini tog plenuma Gradskog komiteta SKS Beograda. Takođe, već duže vremena je ona imala priliku da se i neposredno, čitajući list „Književne novine" i kritike koje su im u štampi upućivane, upozna sa političkom pozicijom tog lista i stavovima koje je njihova redakcija zastupala, uporno branila i od kojih nije odstupila. Sve je to poznato i na tome se ne bih zadržavao.

Vraćajući pažnju čitalaca na taj događaj, želim prvo da podsetim da je politička akcija u sferi idejnog života, što nesumnjivo predstavlja ovaj plenum, jedno od najkomplikovanijih pitanja komunističkog pokreta uopšte. To pitanje je oduvek uzbuđivalo duhove i izazivalo protivrečne komentare.

Stoga mislim da je umesno, pre svega, pomenuti jedno načelno pitanje, a to je pitanje smisla i domašaja političke akcije u sferi idejnog života. O tome postoje dva ekstremna i suprotna stanovišta, na koja skrećem pažnju zbog njihove prisutnosti u našem javnom životu. Prvo gledište, ističući relativnu nezavisnost idejne sfere života u kojoj se ideje i teorijski koncepti afirmišu ili osporavaju isključivo u međusobnom dijalogu i u zavisnosti od snage argumenata koje sadrže, osporava političkom faktoru ma kakvo prisustvo u toj sferi, čak i u slučajevima kada ideje i teorijski koncepti postaju materijalna snaga i kada se preobražavaju u političku akciju. Drugo gledište političke odnose

proteže u potpunosti na oblast idejnog života, podređujući je neposredno političkom faktoru. Po tom gledištu, idejna sfera je samo instrument ostvarivanja ciljeva političkog faktora. Ideje i teorijski koncepti svoju afirmaciju ili negaciju doživljavaju isključivo dejstvom političkog faktora.

Podjednako ekstremna kao i teorijski neodrživa, pa time i neprihvatljiva, oba ova stanovišta, koja, inače, zaslužuju posebnu analizu kojoj, svakako, nije mesto u ovoj kratkoj belešci, pomenuta su i zato da ukažu na bitne razlike u gledanjima na mogućnost, smisao i domašaj političke akcije u idejnoj sferi.

Odričući se iluzije da politički faktor može sam po sebi i po svojoj meri da „izgradi" socijalističko društvo i „nadgradnju" kakva takvom društvu odgovara, i odbacujući stanovište da društveni razvoj ide kud ide i da se tu ne može ništa učiniti, Savez komunista Jugoslavije, kao revolucionarna idejno-politička usmeravajuća snaga našeg društva, ne može se danas ni principijelno ni praktično odreći političkih sredstava kada borba za afirmaciju socijalističkih samoupravnih odnosa to iziskuje. Posebno se on ne može odreći tih sredstava kada se u sferi društvenih odnosa i u idejnoj sferi p o l i t i č k i m putem inaugurišu takvi koncepti koji, demokratski ocenjeno, udaljavaju naše društvo od ciljeva svog razvoja. U uslovima samoupravljanja, koji sigurno još nisu takvi da bi se društvo moglo odreći egzistencije i delovanja političkog faktora u užem smislu reči, ali su i dovoljni za njegovo novo postavljanje i dejstvo drukčije od onoga kako je bilo u društvenim odnosima koje samoupravljanjem prevazilazimo, politička akcija uopšte, kao i u idejnoj sferi, pod uslovom da uvažava bitne demokratske principe, nije inkompatibilna samoupravnom konceptu društva i, posebno, sadašnjem stanju društvenih odnosa.

Pri tome veoma je važno istaći i to da se politička akcija u užem smislu reči u sferi idejnog života našeg sve razvijenijeg samoupravnog društva sve više ograničava na ona pitanja koja se u javnom životu postavljaju u zaoštrenom vidu, to jest na pitanja koja se u demokratskom postupku političkom akcijom u širem smislu reči nisu mogla uspešno razrešiti. Zato bi jače neposredno dejstvo političkog faktora u užem smislu reči u ovoj oblasti, kao, uostalom, i u drugim oblastima, upućivalo na razmatranje dubljih društvenih pitanja. Ono bi pre označavalo slabost nego snagu pokreta.

Kada pred sobom imamo konkretnu političku akciju koja je povod ovim redovima, imamo priliku za određeniji odgovor na još jedno pitanje. Naime, postoji mišljenje da Gradski komitet SKS Beograda i nije trebalo da preduzima političku akciju povodom „Književnih novina" jer su mnogobrojni kritički napisi u štampi dovoljno razjasnili poziciju tog lista. Međutim, činjenica je da javne kritike, pre svega, nisu bile dovoljne redakciji tog lista da ozbiljno preispita svoju poziciju. Redakcija „Književnih novina" u javnoj kritici nikako nije mogla ili nije htela da raspozna kritičko raspoloženje progresivne javnosti prema poslu koji ona javno obavlja. Tako je redakcija prenebegla bitni princip

demokratije da delovanje u demokratskom društvu podrazumeva i demokratsko ponašanje. Razume se, taj princip ne nalaže automatsko povinovanje jer ni javna kritika nije definitivni sudija. Ostajanje na svojim pozicijama, na primer estetskim, naučnim i drugim, uprkos kritici, takođe je demokratsko pravo. Ali ako je reč o pozicijama u političkoj sferi, onda ta pozicija po prirodi stvari podleže političkim procenama. U ovom slučaju politička pozicija „Književnih novina", zbog svog značenja u kontekstu našeg društvenog i političkog sistema, s pravom je politički osporena.

BOŽIDAR ĐERKOVIĆ

Po svojim bitnim elementima, politička akcija Gradskog komiteta SKS Beograda značila je demokratsku političku akciju[1]). Imam u vidu orijentaciju na raspravljanje delovanja lista u političkoj, a ne u nekim drugim sferama, orijentaciju na raspravljanje pozicije lista, a ne stavova i ideja autora samo nekih sporadičnih i pojedinačnih napisa ili samo nekoliko stavova iz redakcijskih napisa, orijentaciju na raspravljanje ne bilo kakvih političkih pitanja pozicije lista, već bitnih društveno-političkih pitanja. Takođe, vrlo veliki značaj pridajem činjenici da je Plenum Gradskog komiteta SKS Beograda usledio posle vrlo oštrih javnih kritika „Književnih novina", i to ne kritika „u delu javnosti", već u široj javnosti[2]). U tom smislu se o ovoj akciji može govoriti kao o akciji koja je prirodno i demokratski proistekla iz odgovornosti Gradskog komiteta pred javnošću za stanje u jednom listu u kome deluju i komunisti. Dalje, čitav tok političke akcije Gradskog komiteta SKS Beograda, uključujući i samu sednicu, nije bio, očigledno, realizacija zamisli neke uske grupe ljudi kojima je, i možda samo njima, zasmetalo političko delovanje „Književnih novina". Štaviše, ova akcija je bila, koliko je meni poznato, tako postavljena da je isključila mogućnost sektašenja i privatizacije politike, što je za ovu sferu života od neobične važnosti. I na kraju, mada podjednako važno kao sve ostalo, Gradski komitet SKS Beograda nije u svoju korist ekspropisao prava i dužnosti osnovnih organizacija i aktiva komunista da raspravljaju o konkretnoj odgovornosti svojih članova u delovanju kroz „Književne novine", niti prava i dužnosti mnogobrojnih društvenih organa nadležnih za raspravljanje statusnih pitanja lista.

---

[1]) Kao i svaka akcija, pogotovu politička, i ova akcija pruža mogućnost za stavljanje različitih primedaba. Mislim da su, pre svega, značajne primedbe koje su izraz zahteva za još većim stepenom demokratičnosti.

Jedina meni poznata primedba koja osporava demokratski karakter ove političke akcije odnosi se na nepozivanje komunista iz Redakcije „Književnih novina" (posebno, nepozivanje glavnog i odgovornog urednika tog lista, inače člana SKJ) na sednicu Gradskog komiteta SKS Beograda.

Ne bih bio sklon da toj primedbi dam suštinsko značenje. Po mom mišljenju, učešće komunista iz redakcije „Književnih novina" u diskusiji na sednici Gradskog komiteta SKS Beograda bilo bi neophodno da je to bila prva ili jedina prilika komunista iz redakcije da javno razjasne i preciziraju poziciju svog lista. Takođe, u slučaju da je Gradski komitet SKS Beograda raspravljao o konkretnoj političkoj odgovornosti komunista iz redakcije „Književnih novina", prisustvo tih komunista na sednici bilo bi obavezno.

Pitanje, međutim, nije jednostavno jer postoji argumentacija i u prilog pozivanja komunista iz Redakcije „Književnih novina" na sednicu Gradskog komiteta SKS Beograda, kao i protiv toga.

[2]) Meni nije poznat ni jedan jedini javni glas podrške poziciji „Književnih novina". Neosnovanost tvrdnje da su javne kritike izraz nekakve režirane zavere, ako ni u čemu drugom, može se sagledati tu: neverovatno je da se o v d e i d a n a s ne bi probudila ni jedna savest da javno upozori na takvu eventualnu nepravdu.

Sve ove okolnosti učvršćuju me u ubeđenju da je reč o značajnom događaju koji se po svojim mnogim stranama, stavljajući taj događaj u širi kontekst, uvršćuje u ozbiljne tekovine demokratizma komunističkog pokreta uopšte. Poznata je činjenica, a ona objašnjava krupne reči iz prethodne rečenice, da komunistički pokret od vremena posle Lenjina, naročito u socijalističkim zemljama, nije uvek uspevao da svojim akcijama u idejnoj sferi pribavi i suštinski demokratsko značenje. U tom smislu ovaj plenum Gradskog komiteta SKS Beograda, sa još nekoliko sličnih političkih akcija u poslednje vreme, po mom mišljenju, prevazilazi i sve one, ne male ali ne uvek ni optimalne u odnosu na mogućnosti, rezultate naše prakse u ovoj oblasti koji su postizani u vreme drukčijeg pristupa idejnoj sferi od onoga koji je bio nametnut i nametan klišeom birokratske predstave o redu i poretku stvari.

DEMOKRATSKA POLITIČKA AKCIJA U IDEJNOJ SFERI

Istina, naš komunistički pokret je vrlo davno proklamovao sve važnije principe svog odnosa prema idejnoj sferi života. U praksi, takođe, mnoge akcije su bile saglasne tim principima ili samo nekim od njih čak i pre nego što ih je pokret uzdigao na nivo svog programa u ovoj oblasti. Ali, tek u poslednje vreme ti principi punije dolaze do izražaja i daju mogućnost da se o njima govori kao o stvarnim principima, a ne pukim proklamacijama i propagandnim parolama.

Pored tog, principijelnog, značaja, ovaj plenum ima veliki aktuelni značaj za razvoj i odnose u danas vrlo složenoj i protivrečnoj idejnoj sferi u nas. To je jedna posebna tema u koju je ovom prilikom, zbog prirode napisa, nemoguće ući. Uz to, inicirana debata o pojavama u idejnoj sferi života vrlo se živo odvija, mada je tek počela. Ipak je, vrlo načelno, moguće i potrebno reći da se smisao ove demokratske akcije u sferi idejnog života može potvrđivati i afirmisati, po mom mišljenju, jedino daljim nastojanjima u jačanju demokratizma, a protiv i nasuprot administriranja u ovoj oblasti.

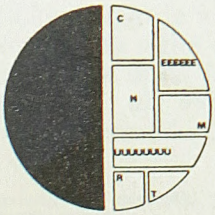

„ZATO SVE UMETNOSTI, PA I ONE KOJE SU BILE IZRAZITO PREDMETNO — PRIKAZIVAČKE (KNJIŽEVNOST, DRAMA, SLIKARSTVO, KIPARSTVO), UZIMAJU ZA SVOJ UZOR MUZIKU KOJA JE PO SVOJOJ PRIRODI BESPREDMETNA. ONAJ ZAJEDNIČKI MOMENAT IZMEĐU RAZNIH UMETNIČKIH VRSTA JE, STOGA, MUZIKALNOST, ODNOSNO DAT JE U RITMU."
I. FOCHT.

sreten
petrović

TRAGANJE ZA SMISLOM UMETNOSTI*

Estetička misao, budući kao misao uopšte ograničena istorijsko-saznajnim koordinatama, nije u mogućnosti da jednom zauvek definiše prirodu večno bivstvujuće, na čudesan način zagonetne umetničke tvorevine, koja izmiče konačnom saznanju. Neposredno vezana za određeni sistem filozofskog umovanja, estetički sistem u svim svojim osnovnim i izvedenim principima nosi odliku filozofije iz koje je dedukovan. Ako bi ispitivanje pokazalo da su umetnička kritika i praksa umetničkog stvaranja često išle odvojeno, mada je istorijskim slučajem stvarni efekat kritike bio jednak nivou saznanja umetnosti, ne treba misliti da stepen spoznaje umetničkog fenomena uslovljava stepen moći kritike.

Potreba za filozofskim promišljanjem umetnosti nema prevashodno utilitarni smisao, kako bi se, naime, razumevanjem strukture umetničkog dela, bezuslovno moglo da utiče na tokove daljeg razvoja umetnosti. Ako filozofija još posvuda nosi elemente kritike postojećeg, a katkada i elemente borbe za jedno drugačije bitisanje čoveka, pa se, dakle, čovekova praksa ne da zamisliti bez mogućnosti stalno novih projekcija čovekova napretka, jedini pravi cilj koji ima estetičko traganje za smislom umetničkog dela jeste samopotreba duha da ovaj eminentno kreativni oblik, nastao iz duha čoveka, osmišljuje ukazujući na uvek nove, ali večne strane umetničke specije, koja svagda uzdiže čoveka iz pukog življenja u večnost lepote.

*) Uz „Modernu umetnost kao ontološki problem" Ivana Fochta, Beograd, 1965, Institut društvenih nauka.

Vrednost estetičke teorije često zavisi od mogućnosti primene njenih fundamentalnih stavova o biti umetničkog fenomena na svet umetničkih vrsta u celini. Ograničenost polaznih filozofskih pretpostavki jednog određenog sistema estetičkih ideja, ograničava mogućnost da slika o estetskom fenomenu bude apsolutno integralna. Otuda je, možda, razumljivo zašto je upravo Kantovo bavljenje estetičkim pitanjima imalo više nade na uspeh nego, na primer, onih filozofa, u kojih je sistem monistički fundiran. Budući „dualističkog" karaktera, subjekt — objekt priroda, racionalno — iracionalno umetničko delo se jednako malo „otvara" racionalističkom pogledu (Hegel) kao i onom koji umetnost a priori vidi kao izliv onog iracionalnog (Schopenhauer).

Ni briljantno poznavanje umetničkih vrsta (Hegel), čija je zajednička priroda sagledana u perspektivi saznajne teorije, ni duboko o s e ć a n j e koje pruža muzika[1]) nisu ostavili estetički duh spokojnim pred tako složenim i nejasnim estetskim bićem.

Iz neuviđanja fundamentalnog protivrečja koje izbija iz srži umetničkog dela (koje — mada istorijski proizvedeno, nastalo u jednom času evolucije duha — nema ambicije da ostane samo pojavni, konačni izraz trenutka, već da isto tako kao imanentna negacija postojećeg bude uvek aktualno), u onom stalno novom traganju nezadovoljna duha da dođe do konačne spoznaje o umetničkom biću, ukorenjena je zabluda da sve stvoreno, budući nastalo u istoriji, mora u samoj toj istoriji prestati da živi svoj besmrtni život.

Svestan opasnosti dogmatske vere u mogućnost apsolutnog domišljanja suštine umetničkog, savremeni estetičar pri izricanju fundamentalnih principa mora imati na pameti mogućnost njihove dalje razrade i, čak, prevazilaženja.

Linija javljanja estetičke misli stalno je pratila progresivnu liniju filozofije — budući njen deo, mada je u samoj istoriji estetičke misli nešto manje evidentan karakter progresivnosti. Primera ima dosta. Dobro uočen problem estetike u kritičkoj filozofiji Nemaca, u kojoj je i inače slučaj da je „. . . i z r i č i t e s u p r o t n o s t i uvek iznosila kao ono prvo, a s i n t e z u razmatrala više kao problem nego kao rešenje"[2]), posle pokušaja da se ona monistički zasnuje kao sredstvo u izvršenju moralnog imperativa, jer nas, prema Fichteovom gledanju, umetnost „čini samostalnim i ispunjava moralnim krajnjim ciljem"[3]), svoje konačno rešenje i stvarnu sintezu ima u Schellingu. Međutim, tu se odmah prekida linija napretka. Schellingova filozofija je

1) Iracionalistička teorija, polazeći od nje, vidi umetnost u celini, kao fenomen intuitivne negacije racionalnog.

2) Hinrich Knittermeyer, S c h e l l i n g u n d d i e r o m a n t i s c h e S c h u l e, München, 1929, str. 181.

3) Kuno Fischer, G e s c h i c h t e d e r n e u e r e n P h i l o s o p h i e. Fichtes Leben, Werke und Lehre, Heidelberg, 1900, str. 506.

doista uticala na Hegelovo dalje progresivno izvođenje osnovnog filozofskog problema, mada „Estetika" (Hegelova), vraćena na pozicije Baumgartenove Aesteticae, jeste korak nazad od estetike nemačkog klasičnog idealizma, a time i od Schellinga, koji je, shvatajući dublju prirodu umetnosti, s pravom prorekao njenu dalju budućnost koju je, na žalost, Hegelov filozofski sistem tako odlučno porekao.

Samo ona estetička teorija bliže prilazi središtu umetničkog koja, čak i ako nije dualistički zasnovana kao u Kanta, bar uključuje materiju (objekt), osećanje, čulnost u dijalektičku igru duha i imaginacije. U prirodi umetničke tvorevine su duh i materija.

II

Bitni kriterijum vrednovanja jedne estetičke teorije, pored drugih, jeste njena obuhvatnost, mogućnost da fundamentalne njene pretpostavke budu jednako važne i obavezne za sve umetnosti. Savremenu estetiku, njene teorije i pravce, prati pojava dezintegracije. Nikada estetički predmet nije bio toliko razbijen, da su, postavši objektom raznih teorija, delovi celovite estetske strukture izgubili realnu vezu sa vlastitim središtem. Ali i nikada iscrpnije nije misaono razložen totalitet umetničkog proizvoda.

Je li realno pomisliti da je iz faze dezintegracije i razaranja put ka sintezi neizbežan i moguć, pitanje je vremena. Međutim, o pokušajima prevladavanja rezultata analitičke faze već se sada može govoriti.

Ivan Focht, estetičar i filozof, spada u red onih teoretičara umetnosti, koji, respektujući posebne zakonitosti umetničkog stvaranja — umetničkih vrsta, uprkos njihovoj fenomenalnoj posebnosti, istražuje na osnovi svoje filozofske opredeljenosti biće umetnosti uopšte. I u delu Moderna umetnost kao ontološki problem, u kome je široko razmatran fenomen modernog slikarstva, rezultati ispitivanja, tako posebnog područja umetničke kreacije, u isti mah važe za svet umetnosti u celini.

U teoriji nije sasvim uspešno prevladano gledanje na umetnost, po kome, shvaćena u hegelovsko-baumgartenovskom smislu, umetnost ulazi u kolo svakidašnjeg života načinom svog odraza i prikazivanja stvarnosti, naučne i moralne istine.

Mogućno je pretpostaviti da je najviše nemira u istoriji i teoriji umetnosti izazvala evolucija realističkog u moderni, „apstraktni" likovni izraz. To je primer da je imanentni razvoj neke umetnosti odlučnije, možda i od same spekulativne potrebe duha, uticao da se temeljno preispitaju granica i domet onih

estetičkih sistema za koje je sem saznajne strane u umetnosti sve ostalo irelevantno.

Ideja o polivalentnom ali samostalnom biću umetnosti, koju i Focht opsežno dokazuje, ima svoje poreklo i korene još u Platona. Naročito je značajan Filebus[4]), u kome je konačno prevladana i napuštena koncepcija mimezis. Istina je, svakako, da Platon ostaje više poznat teorijom umetničkog podražavanja stvarnosti. Kantova teorija, koja znači početak ozbiljnijeg naučno-sistematskog bavljenja pitanjem estetskog fenomena, jeste u isti mah negacija realističkog tretiranja umetnosti — prema kome sve pojedinačno van nas svoj realni smisao i egzistenciju, a time i lepotu, dobija spolja (pri čemu receptivni odnos čoveka prema stvarnosti, kao jedini mogući odnos transponovan na jezik umetnosti, znači mogućnost prikazivanja onoga što je dato), ali i negacija krajnje subjektivističkog gledanja da umetnost nema opšte intersubjektivno značenje, niti, pak, pretpostavlja ma kakvo biće koje objektivno egzistira.[5])

Razlog ovom posebnom izlaganju nemačke klasične estetike nalazi se u činjenici da su u njoj date osnove za jedno integralnije koncipiranje estetike, mada, u odgovoru na pitanje: šta je bit umetnosti? estetičari nemačke klasike nisu odmakli od svojih prethodnika. S druge strane, bavljenje Hegelom, pomoći će uviđanju osnovne slabosti svih onih estetika koje, tobože koncipirane u Marxovom duhu, ostaju na Hegelovim ontološkim pretpostavkama, naime, da je saznajna dimenzija najrelevantnija strana umetnosti. Slabosti teorije odraza jasnije će se uvideti. Na ovoj teoriji je i Lukács, na primer, izgradio svoj sistem estetike. Fochtovo delo je negacija te teorije i stavova koji su iz nje izvedeni za područje estetskog fenomena.

Opasnost od ponovnog uvođenja realizma u estetiku i svođenja umetničkog na saznajnu dimenziju naglo je porasla filozofskim preokretom u shvatanju apsoluta i mogućnosti njegove spoznaje. Schellingova indiferencija subjekta i objekta u apsolutnom, koji se može dokučiti jedino aktom estetičke kontemplacije: estetičkim opažanjem, zamenjena je apsolutom, u kome je od početka nemir i kretanje. Ono što uslovljava njegov razvoj jeste nepomirljivi odnos subjekta i objekta. Spoznaja ovog apsoluta moguća je posredstvom uma i logike.

Ako i nije umetnosti pripalo značajno mesto u Hegelovoj filozofiji, budući da je revolucionarni sektor, kako

4) Platonovo delo.

5) O tome da ima drugačijih gledanja na smisao Kantove estetike, ovde neće biti reči. Uzgred napominjemo da Fridrich Theodor Vischer (vidi: Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen. Ersten teil. Die Metaphysik des Schönen; München, 1922, str. 13, 14—15, 130, 204), Johanes Volkelt (System der Aesthetik, Erster Band, München, str. 90), Theodor Ziehen (Vorlesungen über Aesthetik, Erste und zweite Teil, Hale, 1925, sar. 24—25) i Croce (Estetika, Zagreb, 1960, str. 251--259) Kantov smer u estetici nazivaju teorijsko saznajnim. Croce svodi Kantovu estetiku na baumgartenizam.

nas uverava J. Hippolite, na kome se oprobava poslednji nemački filozof klasičnog idealizma: l o g i k a — dedukcija svekolike realnosti iz p o j m a je cilj Hegelove filozofije[6]) — ipak njegova logika predstavlja „najveće umetničko delo mišljenja koje je stvoreno"[7]). I upravo to što je Hegel, protivstavljajući se Fichteovoj nameri da s t v a r a l a č k u u o b r a z i l j u uzme za osnov Wissenschaftslehre i Schellingovoj iracionalističkoj koncepciji da estetsku sferu podigne na stepen apsoluta, na temelju logike nameravao da pokaže zasnovanost i izvođenje spekulativnog sistema filozofije, značilo je — budući da je umetnost i dalje bila neizbežna u jednom totalitarnom sistemu — odrediti joj ono mesto koje ona jedino može imati u logički koncipiranom sistemu. „Dok je za romantičara Schellinga umetnost najviša potencija idealne strane i važi kao jednaka filozofiji, kod Hegela ona gubi ovo mesto."[8]) Uprkos činjenici da Hegel u istoriji filozofije često otvara mesta izražavanju istorijskog života, često u borbi protiv vlastitih krutih kategorija, što je slučaj i u estetičkom istraživanju, prejako je rečeno da je to istraživanje „potpuno slobodno od spekulativnog osnovnog postavljanja"[9]).

Ono pozitivno nastojanje idući od Kanta, koji je konačno dao estetičkoj oblasti njenu samostalnost (Selbständigkeit) i utvrdio njene granice, ali i ostao dužan stvarnom određenju njenog sadržaja"[10]), ide preko Schillera i Goethea do Schellinga, koji je uspeo da u perspektivi svojih filozofskih pretpostavki odredi sadržaj estetike, uzimajući za njeno područje svet umetničkih dela. Hegel čini korak nazad isključujući iz umetnosti sve druge osobenosti njene forme sem s a z n a j n e koja, čini se, nije umetnosti važna. U takvom sistemu se doista nije mogla otvoriti perspektiva umetnosti. Predmetno-prikazivačka dimenzija je tako u Hegelovom sistemu dobila svoje najjače racionalno utemeljenje.

III

Ivan Focht je za predmet svog ispitivanja uzeo likovnu umetnost.

Sama egzistencija moderne umetnosti već više od pola stoleća, uprkos kritici sa strane realističke teorije umetnosti, očito dokazuje fundamentalnu slabost teorije odraza — čak i u njenoj primeni na svet tzv. „prikazivačkih umetnosti".

6) Jean Hippolite, E t u d e s s u r M a r x e t H e g e l, Paris, 1955, str. 24—26. i dalje.

7) Richar Kroner, V o n K a n t b i s H e g e l, 2. Auflage, Zw. Bände in einem Band, 1961, str. 290.

8) Theodor Ziehen, V o r l e s u n g e n ü b e r A e s t h e t i k, Hale, 1925, II deo, str. 358.

9) E. Utitz, A e s t h e t i k, Zweite Auflage, Berlin, 1924, str. 16.

10) Jonas Chon, A l g e m e i n e A e s t h e t i k, Leipzig, 1901, Vorwort III.

Kao „nauka o lepom" estetika danas ne može imati niti aktualnost niti doprineti rešavanju bitnih filozofskih problema, ona ne pogađa umetnost našega vremena. Međutim, shvaćena u Marxovom smislu kao „predmetno obogaćenje ljudskog bića", umetnost predstavlja nešto novo, do tada nepostojeće. Ona ne podražava stvarnosti. „Kakva su to veštačko ostvarena bića, kako su strukturirani ti umetnički proizvodi, time se eto bavi savremena estetika, odnosno ontologija umetnosti" (Focht).

Još je Hartmann u svojoj „Estetici" smatrao da je estetika do sada počinila „strašnu pogrešku" kad je estetski fenomen stavljala na istu liniju s razvojem spoznajnog (kao kod Baumgartena i Hegela). „Umetnost nije jedno produženje spoznaje"[11]).

Istina o umetnosti je „ugrađena u biće, ona je efekat onoga što je stvoreno, a ne odraz onoga što je već dato. Zato se i istinitost jednog umetničkog dela ne može ustanoviti konfrontacijom s objektivnom stvarnošću. Kriterij njegove istinitosti mora ležati u okvirima njega samog, ne u njegovom predmetu".[12])

U modernoj umetnosti tog medija predmetnosti nema. Ona postaje nepredmetna. Stoga sve umetnosti, „pa i one koje su bile izrazito predmetno-prikazivačke (književnost, drama, slikarstvo, kiparstvo), uzimaju za svoj uzor muziku, koja je po svoj prirodi bespredmetna"[13]). Tako je kao zajednički momenat između raznih umetničkih vrsta muzikalnost, on je u ritmu. Moderna umetnost favorizuje ontološku stranu na račun gnoseološke.

Focht je isto tako dobro demistifikovao problem tzv. „razumevanja" klasične umetnosti i „nerazumevanja" ove moderne, rekavši da se i ranije „ono čisto umetničko u umetnosti nije razumevalo. Samo je postojanje i prepoznavanje predmeta na slici stvaralo lažno uverenje da se slika razume. Čitava razlika je u tome što pre gledalac nije bio svestan da sliku ne razume, a sada je u to sasvim siguran"[14]).

Time je Focht istakao onaj plan umetnosti na kome se jedino može „neposredno sagledati" dublji smisao umetničke tvorevine, i pokazao očitu protivrečnost površinskog, pojavnog i oku jedino datog plana-koji pretenduje da bude suštinski, i dublje pozadine dela do koga neumetničko oko ne može dospeti.

Focht je naveo pet razloga za napuštanje predmetnosti. (1) Ni u klasičnoj umetnosti predmet nije bio konstituens umetničkog momenta umetnosti. (2) Dubljom analizom umetničkog stvaranja zapažamo da sliku treba konstituisati ne prema zakonima predmeta (čak i kad je on na slici zadržan), nego prema autonomnim zakonima slike. Reč je o „čisto — estetskom" momentu slike. (3) Da bi se prodrlo do

11) Cit. prema I. Fochtu, Moderna umetnost kao ontološki problem, str. 11.
12) Ibid., str. 14.
13) Ibid., str. 14.
14) Ibid., str. 24.

onog „čisto — estetskog", smetaju predmeti koji odvlače pažnju od biti umetničkog. To je razlog više zbog čega „likovni umetnici vide svoj uspeh u približavanju biti muzike, nužno bespredmetne i prema tome najneposrednije od sviju umetnosti, do te mere neposredne da je Aristotel za nju rekao da nam 'direktno prelazi u krv' "[15]). (4) Predmeti na slici najčešće izazivaju subjektivne asocijacije kod gledalaca, koje nemaju nikakve veze sa samom slikom, i, budući da je to opasnost za likovni odnos prema slici, umetnici paze da i u potpuno bespredmetnim slikama linije i boje slučajno ne podsete na neki predmet. (5) Peti razlog je u vezi sa opštom gnoseološkom problematikom. Svako operisanje s predmetima ne dovodi do istine. Veštačka podela na subjekt i objekt — pri čemu je subjekt protivstavljen objektu (predmetu) — uzima da je objekt nešto što stoji vis à vis čoveku. Međutim, budući sa svojom „okolinom" jedno, čovek ne stoji „nasuprot prirode i stvarnosti, nego je posred nje, u njoj i sastavni njen deo. Tako se do istine može doći samo iznutra, osećajući se delom sveta, a ne spolja slikajući ga"[16]).

Tako je Focht ukazao da izrazi „predmetno" i „bespredmetno" slikarstvo nisu adekvatni, naime, da sama ta podela nije esencijalna. Ovu distinkciju su uveli „bespredmetni" kako bi pokazali šta slikarstvo nije, te tako pomoću negativne definicije i eliminisanje zabluda i predrasuda da slika mora nešto prikazivati doprineli pozitivnom određenju slike.

To je osnovna ideja Fochtovog dela — da se analizom modernih likovnih stremljenja dokaže teza o dubljem smislu umetnosti, o onom smislu, naime, koji leži izvan prikazivačke dimenzije i, budući da je ova dimenzija prikazivanja nebitna, da se pokaže ograničenost svake one teorije koja na odrazu stvarnosti gradi svoj „mit" o pravoj biti umetnosti.

IV

Uz Fochtov način dokazivanja centralne teze: izvođenjem posebnih stavova iz fundamentalnih filozofskih pretpostavki o umetnosti uopšte — no, Focht ostaje i na terenu činjenica — moglo bi se opravdavanju iste teze prići razmatranjem p r o s t o r a u likovnim umetnostima, koji je gotovo za sve formalističke estetike i realističku teoriju umetnosti bio presudan element. Njegovim iščezavanjem temelji onih estetika koje neguju samo i jedino morfološki pristup umetničkom fenomenu postaju labilni.

Wölfflin, Berenson, Hildebrand nisu mogli ni zamisliti teoriju likovnih umetnosti koja ne bi polazila od prostora kao bitno konstitutivnog dela likovnih umetnosti. U osnovi svaka realistička teorija o umetno-

15) Ibid., str. 45.
16) Ibid., str. 47.

sti, po pravilu, polazi od prostora kao one mogućnosti u kojoj se vrši organizacija likovne kompozicije. Wölfflin je tako u podeli svekolikog slikarstva na klasično i barokno stalno držao na umu samo onu njihovu specifičnost koja se odnosi na površinski i dubinski plan predstavljanja stvarnosti. Kao svaki formalizam, tako i ovaj Wölfflinovog tipa polazi od spoljne strane estetskog fenomena, pa se već i zbog toga mora u umetnosti zadržati na onome što je u njoj pojavno i istorijski uslovljeno. Imajući pred sobom 1000-godišnje stvaranje u umetnosti, Wölfflin je formalistički pokušao da u okviru karakteristika „koje se vide" pronađe trajni i večni smisao umetnosti.

Teorija o slikarstvu kao umetnosti oblikovanja prostora doskora je važila za najmanje spornu. U Hegelovoj estetici slikarstvo je određeno kao ona umetnost koja na planu dveju dimenzija, na površini, treba da uz pomoć iluzije dočara ili sugeriše sve dimenzije prostora. Hildebrand, uz Fidlera i Korneliusa daje jednu kompletnu teoriju slikarstva kao umetnosti oblikovanja prostora. Smatrajući da je slikarstvo, pre svega, prostorna umetnost, za razliku od drugih tzv. vremenskih umetnosti (muzika, pre svega), Hildebrand naglašava da je fundamentalni zadatak slikarstva da sredstvima likovnog izražavanja oblikuje površinsku sliku isto onako kao što je priroda oprema iz daljine, tako da sigurno nastane predstava prostorne forme. Kao takva slika je jedinstven organizam prostorne forme; ona ima jedini cilj da stvori prostorno-vizuelnu nužnost pojave. Pre svega, kao umetnosti oka, koje su kasnije, zahvaljujući Lessingu dobile naziv likovne umetnosti (Die bildende Künste), slikarstvo i vajarstvo imaju zadatak da oblikuju prostor.

Dessoiru se ima zahvaliti što je prvi argumentovano, mada sa pozicija teorije koja nije potpuno prihvatljiva, kritikovao tezu o slikarstvu kao umetnosti oblikovanja prostora. Prema njemu, umetnost slikanja je postojala mnogo pre nego što je uopšte pronađeno sredstvo prikazivanja pomoću umanjivanja i perspektive. Deca i primitivci, još nesposobni da na površini dočaraju dubinu, teže slikarstvu i raduju mu se. Treća dimenzija je tek kasnije pristupila ovoj umetnosti. Primenjeno slikarstvo ne prikazuje ni prostor ni dubinu a jeste slikarstvo. I, najzad, ono što je izuzetno važno: kad slikarskoj najjednostavnijoj formi damo teorijski izraz, govorimo o apstraktnoj umetnosti linija i površina. Ona se sadržajno podudara sa ornamentikom i dekoracijom koje su postojale na početku razvoja umetnosti. „Formalno, ovde se radi o jednoj igri linija koja ni u kom smislu nije slika stvarnosti . . .[17])

17) Max Dessoir, Estetika i opća nauka o umjetnosti. Sarajevo „Veselin Masleša", 1963, str. 254. i dalje.

Teza da su likovne umetnosti umetnosti oblikovanja prostora u filozofskom smislu implicira naivni realizam. Budući nešto što se nalazi izvan nas u spoljašnjem svetu, lepo predstavlja objekt umetničkog odražavanja. Kako je prostor, shvaćen manje u Kantovom nego u Leibniz-Wölffovom smislu, medijum u kome nam se prikazuje spoljašnost bitisanja, mora se zaključiti da umetnost pri predstavljanju postojećeg računa s prostorom kao s formom preko koje bivstvovanje postaje opažljivo čulnosti.

Iz ove „realističke koncepcije" estetike sve do prvih pokušaja slikanja u nefigurativnom duhu, počev od Tcherlianusa (1906—07), Pikaboa ili Kandinskyog, duboko se verovalo da je pravi slikar onaj koji se izričito drži postojećeg, datog van nas. Uzrok tome leži u teorijama onih estetičara koji su, sledeći loš primer Platonov, Leibnizov i Baumgartenov, smatrali da je lepa umetnost niža gnoseologija. Stoga je ona medijum na kome se opažajno prezentira bivstvovanje.[18])

Odatle dalje sledi da se u ovoj, kao, uostalom, u višoj „gnoseologiji", prisustvo subjektivnog mora reducirati na minimum do potpunog njegovog iščezavanja. Kantova teza o umetnosti kao jedinstvu duha i materije, subjekta i objekta, koju su zatim Schelling i Schiller odlučno zastupali, bila je gotovo zaboravljena. Koncepcija slikarstva kao prostornog oblikovanja u čvrstom je savezu, prema svom filozofskom, ontološkom karakteru, sa teorijom odraza. Međutim, gnoseološki aspekt umetnosti samo je jedan, ne najbitniji aspekt umetnosti. Pravci savremene umetnosti najpogodniji su primer za to. Svakako je jasnije sada: otkuda potreba za jednom koncepcijom moderne umetnosti kao ontološkog problema.

V

Bilo bi ipak pogrešno misliti da je Focht u svim svojim osnovnim i izvedenim principima o likovnoj umetnosti ostao u okvirima teorije o likovnoj umetnosti, poričući tako univerzalnost važenja ovih principa za sve rodove i vrste umetnosti. Odgovarajući na pitanje: šta je večno u umetnosti, Focht podiže svoju refleksiju do biti umetnosti uopšte. „Pogledamo li sve fenomene koje nazivamo umetničkim, videćemo da im je svojstvena upravo ta dijalektika telo — duh, i pogledamo li sve neumetničke, videćemo da je ne poseduju. Samo je u umetničkim delima duh neposredno i konkretno objektiviran i dat u materiji. To ne nalazimo ni u filozofskoj ni u naučnoj raspravi (jer u njima je odstranjeno sve

18) Vidi o tome u delu: Maurice Gieure La peinture abstraite.

materijalno), ni u prirodi (jer u njoj nema ničeg duhovnog), ni u mašini, ni u alatljici (jer je u njima možda otelotvorena jedna ljudska svrha, ali ne i s a m ljudski duh)."[19]) Time je Focht odredio umetnost u celokupnom poretku duhovnih i prirodnih tvorevina. Ona je dobila tako kosmološko određenje.

Pogrešno bi bilo da je estetičar i filozof, u povlačenju krajnjih konsekvencija o fenomenu moderne umetnosti, držao na umu misao o ma kakvoj vrednosnoj razlici između moderne i klasične umetnosti. „Tako i pojam moderne umetnosti ne smemo u celini vrednovati i u celini proglasiti boljom ili gorom od klasične. Radi se uvek samo o pojedincima, a oni su u svakom vremenu bili bolji ili gori od svojih savremenika. Zato ja i pojam bespredmetnog slikarstva ne bih a priori u umetničkom pogledu ocenjivao"[20]).

Sve to što je rečeno u ovom delu — koje je u našoj javnosti prošlo gotovo „nezapaženo" — uz napore koje na ovom području danas čine Milan Damjanović i drugi, ozbiljno preti da ugrozi, i ne samo kod nas, sve one pokušaje zasnivanja marksističke estetike koji se bore da izbegnu svaki mogući savez sa filozofijom.

Da li ovo delo znači bitno novu koncepciju marksističke estetike na osnovi dubljih Marxovih antropoloških i ontoloških stavova izvedenih iz jednog aktivističkog gledanja na svet i umetnost? Ne dezavuiše li ono na implicitan način projekte onih estetičara koji su u perspektivi teorije odraza, ma u kojoj meri dijalektizirane, videli mogućnost zasnivanja estetike? Doduše, između Focta i Lukácsa na čiji projekat prevashodno mislimo ima sličnosti. U ovom Fochtovom konceptu marksističke estetike, kao u onom koji je Lukács prezentirao, zapažamo da su fundamentalni estetički principi izvedeni sa područja proučavanja jedne umetnosti: u Fochta je to likovna umetnost, u Lukácsa: literatura. Međutim, lako se da zaključiti da stavovi Lukácseve estetike retko pogađaju, osim i (to na uzanom području) literature, druge umetnosti. Rezultati Fochtovog estetičkog istraživanja važe za svet umetnosti u celini, a sama po sebi njegova teorija jeste i dovoljno naučni i bitno revolucionarna i marksistička.

19) Focht, isto delo, str. 95.
20) Focht, isto delo. str. 107.

dr miloš
samardžija

METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OSNOVE TEORIJE RASPODELE DOHOTKA (II)*

5. POJAM DOHOTKA

Neodređenost, a često i protivrečnost u definisanju ekonomskih kategorija sreće se u Černeovom izlaganju i ključne kategorije celog članka, kategorije dohotka. Pre svega, on dohodak definiše kao kategoriju koja odgovara ukupnom prihodu. Takva definicija se može naći izričito navedena na str. 1309: „Dohodak je količina novca dobijena za količinu prodate robe (uključujući i usluge) pomnoženo cenom, te je rezultat i drugih činilaca preraspodele". Međutim, nekoliko stranica ranije — str. 1306 — on izričito kaže da dohodak nije isto što i ukupni prihod. Ostaje nejasno kako se onda može dati definicija dohotka, iako ne naročito korektna, kojom se ovaj izjednačuje sa ukupnim prihodom. Ili, možda, termin ukupni prihod znači za Černea nešto drugo. Nejasno je, isto tako, zašto on ističe da se u količinu prodate robe imaju uključiti i usluge. Da li to znači da one nisu robe? Isticanje da je dohodak „rezultat i drugih činilaca preraspodele" mislim da ne doprinosi ni jasnoći ni potpunosti navedene definicije dohotka.

Na drugom mestu (str. 1314) Černe izjednačuje dohodak sa „valorizacijom tekućeg rada" i dalje: „Dohodak je, na taj način, originalno proizveden od strane radne zajednice, a izveden (obračunat) od čistog finansijskog rezultata, koji u velikoj meri zavisi od same raspodele i preraspodele društvenog dohotka, koje formiraju postojeći društveni uslovi, tržište i plansko-društveni

*) Ovo je drugi deo teksta dra Miloša Samardžije povodom članka dra Franca Černea „Pokušaj ekonomsko-logičkog testiranja sedam hipoteza iz teorije dohotka", „Gledišta" 10/1967, str. 1305—1326. Prvi deo teksta dra Miloša Samardžije objavili smo u broju 1/1968.

organi". Prvi deo ovog stava nije dovoljno precizan. Ako se pođe od privredne aktivnosti radne zajednice, tada je rezultat te aktivnosti proizvod koji se može obračunati kao ukupni (bruto) ili novi (neto) proizvod. Poznato je da se proizvod može kvantitativno odrediti u naturalnom izrazu, u fizičkim jedinicama, ako je reč o ukupnom proizvodu, odnosno u vrednosnim ili, tačnije, novčanim jedinicama, kao vrednost ukupnog proizvoda, odnosno vrednost neto-proizvoda. (Ovde ukazujem na nepodudaranje značenja termina vrednost ukupnog proizvoda sa terminom vrednosti, koji označava ekonomsko-teorijsku kategoriju vrednosti robe.) Vrednost proizvoda je, po pravilu, izražena tržišnim cenama. Tržišne cene faktora proizvodnje služe i za obračun materijalnih troškova proizvodnje. Zato se, precizno govoreći, vrednost neto-proizvoda izražena na bazi tržišnih cena ne može izjednačiti sa novostvorenom vrednosti proizvoda radne organizacije. Poznato je da pod određenim teorijskim pretpostavkama ta jednakost postoji samo u globalnom, društvenom, makroekonomskom izrazu. Nejasno je i šta se podrazumeva pod čistim finansijskim rezultatom. Možda čisti prihod. Iz Černeovog objašnjenja se saznaje da on zavisi od „same raspodele i preraspodele društvenog dohotka"!

Černe produžuje (str. 1315): „U tom smislu živom konkretnom radu radne zajednice možemo pripisati samo jedan deo privređenog dohotka kao njen stvarni „radni učinak", to jest kao dohodak koji proističe iz njenog fizičkog i umnog napora. Drugi deo ostvarenog dohotka je mnogo manje zavisan od konkretnog radnog napora kolektiva". Posle stava po kome se konkretna visina dohotka vezuje za „valorizaciju tekućeg rada" sada čitamo da se „živom konkretnom radu" radne zajednice može „pripisati" samo jedan deo dohotka. Znači, dohodak je nešto više od „valorizovanog tekućeg rada".

Da bi se iz ove pojmovne zbrke našao izlaz, smatram da neka pitanja treba razjasniti. „Živi konkretni rad" je stvorio proizvedena dobra, upotrebne vrednosti. U njima su sadržana utrošena materijalna dobra i „radni učinak". Ovo predstavlja naturalni ili tehničko- proizvodni aspekt odnosa. Pitanje određivanja ekonomske, društvene važnosti dobra, pitanje određivanja vrednosti, odnosno cena, je druga, ekonomska, društvena strana procesa proizvodnje u uslovima robnih oblika privređivanja. Mislim da je Černe prenebregao u metodološkom pogledu ovaj dvojaki karakter robnih odnosa. Pri vrednosnim kategorijama, u koje dolazi i dohodak, nije reč o stvarnom „radnom učinku", već o društveno potrebnoj ili društveno priznatoj veličini. Isto tako se mora imati u vidu proizvodna snaga rada radne zajednice ili pojedinačnog proizvođača, a ne samo njihov fizički i umni napor. Verujem da su Černeu poznati pokušaji koji su činjeni da se rad koji stvara vrednost izrazi kao količina utrošene ljudske energije i njihov teorijski neuspeh. Ostaje zato nejasno koji su ga razlozi rukovodili da pri definisanju dohotka sve ove metodološke postupke Marksove teorije vrednosti zanemari. I na stranici 1316.

ponovo „radni napor u fiziološkom i intelektualnom smislu", pored drugih faktora, ima za rezultat dohodak.

Činilo bi se da je posle svih ovih objašnjenja pitanje pojma dohotka najzad raščišćeno. Međutim, čitalac će se prevariti. Tek sada Černe daje definisanju dohotka poseban značaj, uvodeći ovaj problem u svoje izlaganje kao četvrtu od svojih sedam „ekonomskih hipoteza". Ostavljam pitanje redosleda izlaganja kao pitanje individualnog stava autora i citiram definiciju dohotka koju Černe želi da „ekonomsko-logički testira" (str. 1317): „Dohodak radne organizacije je u novcu valorizovani rad radnih organizacija, kvantificiran u obliku novostvorene vrednosti za društvo." On ne navodi ni autora ni mesto gde je našao ovakav definisan pojam. On direktno prelazi na razvijanje logičke geneze ove „hipoteze": „Godišnji dohodak radne zajednice (u hipotezi je bio radne organizacije — MS.) je u novcu valorizovan društveno priznat kvantum individualnog živog rada radne zajednice za jednu godinu". Zapazite formulaciju „kvantum individualnog živog rada radne zajednice" (podvukao M. S)! I dalje: „Odatle slede izjednačenja dohodak=proizvod rada (sada ne više u novcu valorizovan, društveno priznat kvantum živog rada, već prosto proizvod rada — M. S.)=pravo svojine radne zajednice koja ima potpuno pravo raspolaganja njime." I ovde je ponovo kolebanje u definiciji dohotka: ukupan ili čisti prihod? Nov prilog je treći član ove trojne jednakosti. Kako je Černe iz jednakosti dohodak=proizvod rada došao do prava radne zajednice da raspolaže dohotkom? I to kakvog prava: „pravno-zakonskog prava raspolaganja — ekonomskog, naravno, ne"! Mislim da svaki pokušaj da se ovo shvati ostaje bezuspešan. Černe ne smatra da treba objasniti ovu logiku zaključivanja i umesto toga uvodi novu ideju o „radno-svojinskom" tumačenju dohotka po kom „radna zajednica može dohodak u celini potrošiti ili ga investirati (kao krajnosti)"! — str. 1318.

U drugom delu kritičkog izlaganja ove „hipoteze" Černe ističe da se ne može prihvatiti izjednačavanje dohotka privredne organizacije sa novostvorenom vrednošću. Ovog puta on ističe da se pri takvoj definiciji dohotka meša model Marksove „radne" vrednosti (ovog puta se atribut „radna" stavlja u navodnice) sa kategorijom cene i novčanog dohotka, koji je sada definisao kao proizvod obima prodate robe i cene umanjen za troškove (str. 1319).

Pošto nas je proveo kroz ovaj ekonomsko-terminološki lavirint, Černe daje svoje objašnjenje faktora koji određuju dohodak: „U stvarnosti dohodak radne zajednice je rezultat kako individualne tako i društvene produktivnosti rada, diferencijalne preduzimljivosti, raspodele i preraspodele društvenog dohotka koji formiraju tržište i svesno društvo preko svojih organa" (str. 1319). Među njih je, pored tržišta, uključeno i „svesno" društvo kao faktor koji formira dohodak!

Trudio sam se da osnovnu misao koju je Černe razvijao definišući dohodak pratim što je moguće tačnije, ali sam pri tom nailazio na teškoće koje nisam mogao uvek savladati.

Svestan da to može uticati na moje nedovoljno razumevanje osnovne Černeove ideje kao i da se interpretacija celog kompleksa ne može dati u sažetom obliku bez nedostataka, ja sam se zadržao uglavnom na mestima koja su i po Černeovom shvatanju bila značajna, jer ih je posebno označavao, ističući pojedine delove definicija i pojmove kurzivom. Ući u diskusiju sa Černeom o njegovoj definiciji dohotka zahtevalo bi da se ponovi niz opštepoznatih mesta, poznatih i Černeu, o tome šta je dohodak. Ta mesta se mogu naći u udžbenicima političke ekonomije. Ne znam zašto je Černe smatrao da kategoriju dohotka, koja je u našoj ekonomskoj literaturi dovoljno precizno definisana, treba „ekonomski logično" testirati. Ono što je prikazano, nije me uverilo da je pojam dohotka u njegovoj definiciji postao precizniji i određeniji.

Černeu je poznat stav da se „na duži rok ne može više ni brže deliti nego što se proizvodi" i „da se ne proizvodi dohotkom" (str. 1310). Mislim da je u tom stavu, prihvaćenom i od ekonomista i od Černea, bila ona polazna tačka od koje je trebalo poći u tretiranju pojma dohotka. Tada se ne bi izgubila metodološka orijentacija. Pored sve svoje „uopštenosti", Marksovo prikazivanje problema raspodele u „Kritici Gotskog programa" daje jasnu metodološku orijentaciju. Ideja o prioritetnom karakteru proizvodnje je dobila ne samo odgovarajuće mesto već je predstavljala osnovni postulat za naučno izlaganje problema raspodele. Raspodeljuje se društveni proizvod a cilj je obezbeđenje normalnog toka društvene (proširene) reprodukcije. Ako se ovako priđe problemu definisanja dohotka, tada se bez lutanja može doći do precizne definicije pojma dohotka, kao i do drugog značajnog rezultata — može se odrediti mesto raspodele dohotka u celom kompleksu društvene reprodukcije. Na osnovu ovakvog metodološkog prilaza i dobijenih rezultata može se kritički istražiti i oceniti ideološka strana celog problema izražena kao teorija raspodele dohotka. Černe nije pošao tim putem i ono što je imao novo i originalno da kaže čitaocu formulisao je tako da, umesto da se dobije, orijentacija se, u stvari, gubi.

Kada se istražuje pojam dohotka, treba poći od onoga što je primarno, od proizvoda, bilo u okviru društvene privrede bilo radne organizacije. Iz društvenog bruto-proizvoda i prihoda proizvodne jedinice izvodi se kategorija nacionalnog, društvenog dohotka i dohotka proizvodne jedinice, u našem privrednom sistemu radne organizacije. Takav metodološki postupak za definisanje dohotka dobio je svoju primenu i u definisanju dohotka u našem Ustavu (vidi čl. 11). Čim se u analizu umesto proizvoda uvodi pojam dohotka, to nedvosmisleno ukazuje na novi aspekt posmatranja privrednog kompleksa i tokova materijalnih dobara, odnosno njihovih vrednosnih izraza. Ima se u vidu aspekt raspodele. U makroekonomskom izrazu društveni proizvod i bruto-nacionalni dohodak — termin koji se ne koristi u našoj literaturi, ali se može naći u zapadnoj— Gross National Income nasuprot Gross National Product — su kvantitativno identični, jer se ne može raspodeliti više nego

što je proizvedeno. Međutim, njihova struktura je različita, jer se jedan javlja kao rezultat privredne delatnosti i sačinjavaju ga po posebnom postupku obračunati proizvodi u pojedinim privrednim delatnostima ili još konkretnije u pojedinim proizvodnim jedinicama, a drugi se sastoji od sume amortizacije i raznih oblika dohodaka. Na sličan način i ukupan ili bruto-prihod proizvodne jedinice može se posmatrati dvojako: kao rezultat proizvodne delatnosti i realizacije proizvedenih dobara i kao ekonomski agregat koji se raspodeljuje na posebne namene u skladu sa potrebama reprodukcije proizvodne jedinice i društvene zajednice.

Kako radna organizacija određuje dohodak iz ukupnog prihoda i kako ga raspodeljuje namenski precizno je definisano u st. 2. čl. 11. Ustava SFRJ. Formulacije koje su tu date mogu biti predmet teorijskog istraživanja i proveravanja. Posebno zaslužuje pažnju problem troškova proizvodnje, odnosno troškova poslovanja. Metodološki se može postaviti i pitanje o ekonomskom obliku za kvantifikaciju trošenja radne snage: da li postoje troškovi radne snage? Da li se kao takvi troškovi mogu smatrati ukalkulisani lični dohoci ili ne mogu? To je, svakako, problem za diskusiju. I, najzad, ako se složimo da je dohodak na nivou radne organizacije identičan sa njenim čistim prihodom, tada se u analizu može uvesti niz novih odredaba pri ispitivanju dohotka — dohodak privredne organizacije, dohodak radne jedinice, lični dohodak. U takvom kontekstu se može definisati i zarađeni ili poslovni dohodak, kao i radni dohodak. Ovaj poslednji ne predstavlja nikakvu dualističku kategoriju (str. 1309), jer je on, pre svega, dohodak. Atribut „radni" označava da je to dohodak koji se stiče na osnovu učešća proizvođača svojim radom u proizvodnom procesu i razlikuje se od dohotka koji se prisvaja na bazi svojinskih odnosa. Tako je bar za sada uobičajeno u našoj ekonomskoj literaturi i ne samo u našoj. Da li se može praviti svojevrsna sinteza o kojoj govori Černe na str. 1318. i koju označuje kao „radno-svojinsko" tumačenje dohotka — ostaje otvoreno pitanje. Naime, Černe je samo napomenuo da je njegovo tumačenje dohotka „radno-svojinsko", ali ga nije objasnio. On ga je izveo kao zaključak iz analitičkih jednakosti koje po svojim članovima i društvenim odnosima koje ti članovi predstavljaju teško mogu biti prihvaćene, bar po onome što je meni poznato o ekonomskoj nauci i njenim metodima istraživanja i izlaganja.

6. OSNOVNA RASPODELA DOHOTKA U RADNOJ ORGANIZACIJI

U prvoj hipotezi Černe je postavio pitanje da li je dohodak radne organizacije osnovna kategorija našeg privrednog sistema? Mislim da je on sasvim dobro istakao da se osnovna kategorija jednog privrednog sistema mora definisati kao kategorija preko koje se izražavaju osnovni odnosi proizvodnje i raspodele (str. 1306). Treba dodati da se pod osnovnim odnosima podrazumevaju odnosi radnih ljudi u

proizvodnom procesu i posebno njihova uloga u odlučivanju i organizovanju privredne delatnosti. Pošto su se taj ekonomski položaj i uloga proizvođača menjali i ispoljavali u istorijski različitim oblicima odnosa proizvodnje, ovi odnosi daju jednom privrednom sistemu ne samo osnovni društveni sadržaj već i poseban istorijski karakter. Drugim rečima, provera „hipoteze" da li je dohodak radne organizacije osnovna kategorija našeg privrednog sistema pretpostavlja da se definišu osnovni proizvodni odnosi u našoj privredi i da se ispita odnos između njih i dohotka. Černe je ukazao na oblik te međusobne veze kada ističe da je profit osnovna kategorija kapitalističkog oblika privređivanja, tj. da se preko profita izražavaju proizvodni odnosi koji odgovaraju kapitalizmu.

I u ovom slučaju Černe ima drugu metodologiju i drugi prilaz za proveru. Pošto je istakao da dohodni oblik shvata kao novčani oblik — što nije bilo neophodno, on umesto analize osnovnih odnosa proizvodnje i raspodele, odnosno institucionalne strukture našeg privrednog sistema, daje analizu uslova za maksimalizaciju dohotka. Ono što je bilo neophodno ispitati ostaje zanemareno. Černe ne ocenjuje dovoljno činjenicu da materijalni uslovi privređivanja predstavljaju glavni faktor koji određuje radnu organizaciju privređivanja. Kada je reč o samoupravnoj organizaciji privređivanja u našem privrednom sistemu, za nju je bitno da se ona zasniva na uslovima privređivanja koji odgovaraju materijalnoj strukturi industrijskog društva i njegovoj tehnologiji. To daje radnoj organizaciji određen karakter i objektivno određuje mesto, položaj i ulogu pojedinačnog proizvođača u njoj.

Osnova ovih oblika radne organizacije nije pojedinačni radnik kao samostalni proizvođač. Nije dovoljno reći da je radna organizacija ili radna zajednica samo grupa radnika dobrovoljno udruženih u ukupni radni proces. Ona je više od toga, ona je oblik udruženog rada. U njoj postoji objektivno razvijen „interes za svesnu društvenu saradnju". Ta saradnja je „nametnuta" proizvođaču. Ona je objektivno nužna ne samo kao ekonomska nužnost — oblik u kome proizvođač ostvaruje svoj lični dohodak — već kao materijalno-proizvodna i tehnološka nužnost — oblik u kome se pri datom nivou proizvodnih snaga može ostvarivati radna delatnost pojedinaca. Štaviše, ovakva organizacija rada na nivou proizvodne jedinice (radne organizacije) ima za pretpostavku određenu društvenu organizaciju rada, materijalno-proizvodne i društveno određene oblike povezivanja radnih organizacija u društvenu celinu. Mislim da tu materijalno-proizvodnu i ekonomsku nužnost nalazimo jasno i reljefno izraženu u Marksovoj misli iz Kritike Gotskog programa (str. 10): „Rad koji donosi korist moguć je samo u društvu i putem društva."

Černe je zanemario ovu komponentu organizacije rada. On ističe kao bitno obeležje jedino dobrovoljnost (političku i društvenu) radnika da uđe u proizvodni proces i radnu organizaciju. Na osnovu toga on izvodi kao bitnu kategoriju u odnosima radnika i radne organizacije ličnu svojinu ra-

dnika nad njegovom radnom snagom. Ovakvo zanemarivanje bitnih faktora i nepotpuno određivanje karaktera i položaja radnog čoveka u savremenim uslovima privređivanja i posebno u uslovima našeg samoupravnog privrednog sistema, koji nosi sva obeležja sistema u izgradnji, dovelo je do parcijalnog i u izvesnom smislu neistorijskog tretiranja problema raspodele u radnoj organizaciji.

Posle dugog objašnjavanja o karakteru osnovne kategorije i, posebno, pitanja maksimalizacije dohotka u privrednoj organizaciji, Černe je zaključio da je lični dohodak „primarna, neposredna, a time i reprezentativna pobuda" (str. 1308). Mislim da se teško može naći sistem privređivanja u kome se za pojedinca to neće postaviti kao primarna pobuda i u tom pogledu ni naš privredni sistem nije izuzetak. Da li je, međutim, to ono što je karakteristično za jedan sistem privređivanja. Niko ne negira takvo ponašanje proizvođača, bar ne u ekonomskoj teoriji, ali se postavlja pitanje u kakvim istorijskim uslovima se ostvaruje ta „primarna" pobuda, koji su objektivni, materijalni i društveni, uslovi za njenu realizaciju, i to je ono po čemu se jedni društveni sistemi privređivanja razlikuju od drugih. Podsećam Černea na sledeće mesto iz „Kritike Gotskog programa", za koje će se, verujem, i on složiti da nije od važnosti samo za nerobni tip socijalističke privrede: „Svaka raspodela sredstava potrošnje samo je posledica raspodele samih uslova proizvodnje. A raspodela uslova proizvodnje zavisi od načina proizvodnje... Kad su materijalni uslovi proizvodnje kolektivna svojina samih radnika, dobija se isto tako raspodela sredstava potrošnje koja se razlikuje od današnje (kapitalističke — M. S.). Vulgarni socijalizam (a od njega jedan deo demokratije) nasledio je od buržoaskih ekonomista to da distribuciju posmatra i tretira kao nezavisnu od načina proizvodnje i da, stoga, socijalizam prikazuje kao da se on uglavnom vrti oko distribucije. Kad je stvarni odnos odavno objašnjen, zašto se vraćati natrag? (Str. 16).

U našoj samoupravnoj organizaciji privređivanja osnovna proizvodna jedinica, u kojoj se ostvaruje društvena reprodukcija je radna organizacija. Ona predstavlja istorijski oblik u kome se organizuje udruženi rad. Ona je u isto vreme i oblik proizvodne organizacije u kome se afirmiše pojedinac kao radnik, proizvođač, ona je „uslov" njegovog rada, uslov da se on održi i kao jedinka i kao član društvene zajednice. Mislim da to neće negirati ni Černe. To je ono što je danas reprezentativno, to je osnovna forma organizacije rada u našem privrednom sistemu.

Može li se smatrati da je danas samoupravni oblik radne organizacije potpuno razvijen i društveno afirmisan? Mislim da ovde nema potrebe ulaziti u navođenje i analizu svih onih faktora koji ukazuju na to da je radna organizacija kao društveni oblik egzistencije udruženog rada u fazi nastajanja i izgrađivanja i da se ne može smatrati kao dovršen i izgrađen oblik. To je, uostalom, karakteristika i celog našeg sistema samoupravljanja, ali ipak zato niko ne negira da to nije „reprezentativna" karakteristika našeg privrednog sistema.

Otpori koji nastaju pri izgradnji i razvijanju samoupravne radne organizacije su mnogobrojni. Otvorimo ma koje naše novine, pa ćemo na njihovim stranicama svakog dana naći niz ilustracija i primera da ovaj istorijski proces oslobađanja rada ne ide bez teškoća i otpora. Među njima se, svakako, mogu naći i ponašanja radnih kolektiva u kojima je maksimalizacija ličnih dohodaka postala osnovni cilj u njihovom privređivanju. Ne ulazim u motive takve poslovne politike preduzeća, ali, po opštem shvatanju, ovakva politika raspodele ne predstavlja reprezentativnu karakteristiku odlučivanja o raspodeli u samoupravnom sistemu privređivanja. Štaviše, i neka empirijska istraživanja ukazuju na to da su ponašanja pojedinačnih proizvođača u velikom broju radnih organizacija određena ovakvom pobudom. Černe je dobro uočio ovaj fakat, ali je otvoreno pitanje da li on predstavlja karakteristiku samoupravnih odnosa. Da li se na osnovu takve politike raspodele mogu razvijati i dalje izgrađivati samoupravni odnosi ili ne mogu? Ako mogu, tada je Černe u pravu. Ako je maksimalizacija ličnog dohotka osnovni princip poslovne politike samoupravne radne organizacije i ako radnik gleda na deo dohotka za fondove kao na odbitak od ličnog dohotka (str. 1307), tada se postavlja pitanje preko kojih društvenih formi se obezbeđuju uslovi za normalnu — proširenu i socijalističku po svom društvenom karakteru — reprodukciju u našoj zajednici?

Mogu prihvatiti da je jedan od razloga ovakvog ponašanja proizvođača i radnog čoveka i činjenica što „u našem privrednom sistemu preduzetnička funkcija privređivanja s poslovnim sredstvima preduzeća za radnika — upravljača nije trajna, životna funkcija, ona se od njega ne traži niti mu se garantuje (vidi zakon o radnim odnosima)" — str. 1308. I ovog puta su u ekonomsko-logičku analizu položaja proizvođača kao samoupravljača, tj. u analizu preduzetničke funkcije uključene kao odlučujuće činjenice za određivanje njenog karaktera neke pojave koje danas karakterišu položaj radnog čoveka u našoj zajednici, ali koje nisu ni po opšteusvojenim stavovima ni prema odredbama Ustava i Zakona o radnim odnosima karakteristika razvijene samoupravne organizacije. Mislim da nema potrebe podsećati na odredbe čl. 9. Ustava SFRJ o sadržini prava i dužnosti radnih ljudi u samoupravljanju u radnoj organizaciji, gde se konkretizuje i preduzetnička funkcija. Isto tako, ne mogu se zanemariti, kada se načelno diskutuje o sistemu i određuje reprezentativna karakteristika sistema, ni odredba čl 36. Ustava, u kojoj se definiše sadržina prava na rad, ni slobode rada. Konkretno učešće pojedinca u radnoj organizaciji društva je ne samo njegova trajna životna funkcija, kojom on obezbeđuje uslove za svoj opstanak, već je u isto vreme to i jedini osnov za sticanje svih prava samoupravljača, pa i prava da se učestvuje u ostvarivanju preduzetničke funkcije. Iz privremenih i za sistem samoupravljanja nereprezentativnih teškoća u zapošljavanju, otpuštanjima sa posla, nejednakostima u dohocima radnih organizacija, koje su rezultat monopolističkih i sistemski nerešenih uslova privređivanja, ne može se zaklju-

čivati da su to procesi i pojave koje određuju „objektivni položaj" u kome radnik — upravljač radi u razvijenoj samoupravnoj organizaciji. Ukoliko Černe ima pravo, tada sve ono što je u nas rečeno o samoupravljanju, bar u zakonskim tekstovima, nije reprezentativno, ne ostvaruje se ni kao tendencija, jer objektivni procesi dovode do drugačijeg ekonomskog položaja radnog čoveka u radnoj organizaciji.

Ako radnika „zanima najviše kratkoročni dohodak privredne organizacije" i u njemu hoće da maksimizira svoj lični dohodak, ostaje otvoreno pitanje društvene organizacije formiranja sredstava za investicije. Radnik će biti zainteresovan za investicije ako mu se omogući ako ne potpuno, ono bar delimično prisvajanje sredstava u poslovnom i rezervnom fondu preduzeća. Mislim da se tada radnik koji je vlasnik samo svoje radne snage, na ovaj način pretvara u sopstvenika sredstava za proizvodnju i rada nalazi interes u investicionoj politici preduzeća ne više kao radnik ili ne samo kao radnik već kao sopstvenik. Drugim rečima, interes pojedinca u investicionoj politici radne organizacije ima za osnovu ličnu ili privatnu svojinu na sredstvima za proizvodnju. Naime, taj njegov interes se zasniva na sticanju dela dohotka koji nije rezultat njegovog radnog napora, čak ni njegovog rada u prošlosti, već se zasniva na njegovoj svojini na sredstvima za proizvodnju i predstavlja oblik dividende ili kamate.

Predlog koji Černe daje u pogledu promene sistema raspodele, da bi se otklonio unutrašnji konflikt interesa između radne organizacije i proizvođača kao članova radne zajednice (na str. 1312), ima upravo takvu društvenu sadržinu. Za prodatu radnu snagu, koja je kvazi-roba, proizvođač dobija naknadu kojoj se priznaje svojstvo kalkulativnog troška. Za učešće u ukupnom poslovnom uspehu proizvođač dobija deo ličnog dohotka iz dobiti i, najzad, pošto se drugi deo dobiti kapitalizuje, tj. unosi u fondove preduzeća, on bar na jedan deo dobija obveznice. Tako se razvijaju akcionarski odnosi, i to ne samo kao „kolektivno akcionarski odnosi" među privrednim organizacijama već i kao akcionarski odnosi u preduzećima preko „vezanih uloga radnika" (str. 1323). To, po mišljenju Černea, ne protivreči razvijenom kolektivno preduzetničkom sistemu. Ako je pod ovim Černe imao u vidu naš sistem samoupravnih socijalističkih odnosa, tada se sa njegovim stavom teško ko može složiti. Mi se, kaže Černe, „ne smemo bojati tih akcionarskih odnosa, pošto kolektivno kapitalizirani dohodak radnici u pretežnoj meri ne bi individualno prisvajali".

Mi se ne bojimo tih odnosa, ali ako želimo samoupravne socijalističke odnose, mi ih ne možemo prihvatiti kao osnovu za njihovu izgradnju. Tu je poenta. Sve dok je bio zasnovan na ulozi radnog čoveka u proizvodnom procesu i upravljanju proizvodnim procesom samo na osnovu njegovog rada, sistem je, po Černeu, konfliktan i protivrečan. Radna organizacija i pojedinac imaju protivrečne interese i zbog toga je radnik, po pravilu, nezainteresovan za razvoj preduzeća, pa čak i za njegovo normalno funkcionisanje. Ali

kada se radnik obezbedi da on učestvuje kao sopstvenik, sistem privređivanja postaje racionalan, nema više sukoba interesa. „Učešće radnika s n j i h o v i m s r e d s t v i m a (podvukao — M. S.) u radnoj organizaciji i k a m a t e (podv. — M. S.) dobijene iz radne organizacije samo bi podstakle r a c i o n a l n i j e p o n a š a n j e kako pojedinih radnika tako i organa upravljanja, pre svega kada bi se donosile odluke o štednji, o kreditiranju, o investiranju" (str. 1323).

Najzad smo stigli do društvene osnove problema raspodele dohotka. Zašto je Černe svoju analizu teorije raspodele dohotka, namerno ili nenamerno, razvijao onim dugim i nedovoljno sistematizovanim izlaganjima da bi došao do ovako konfrontiranih problema društvene organizacije samoupravnog socijalističkog društva, meni se ne čini da predstavlja pitanje od prvorazrednog značaja pri teorijskom i logičkom tretiranju problema. Mnogo je važnije radi boljeg razumevanja njegove koncepcije i metodologije izložiti i rekapitulirati osnovne ideje od kojih je pošao i na kojima je zasnovao svoju teoriju raspodele dohotka.

Pre svega, Černe ističe da je za društveni položaj radnika osnovno da je on s a m o v l a s n i k s v o j e r a d n e s n a g e, a ne i sredstava za proizvodnju. On je dobrovoljno ušao u radnu organizaciju, unoseći kao „neotuđivu svojinu" svoju radnu snagu.

Nasuprot njemu stoji radna organizacija koja je nosilac svojine sredstava za proizvodnju i koja ima odvojen interes od radnikovog. Ona predstavlja stalnu ćeliju društvene privrede.

Na taj način društveno povezivanje radnog čoveka sa sredstvima za proizvodnju, njegova samoupravna prava, ostaju u ovoj konstelaciji faktički nerealizovani. Sredstva za proizvodnju koja se nalaze u društvenoj svojini nisu objekt njegovog odlučivanja i upravljanja, jer on nije njihov vlasnik, a ni kao kolektivni preduzetnik nema garanciju da će se trajno njima koristiti.

U takvoj društvenoj konstelaciji treba stvoreni dohodak raspodeliti na lične dohotke i na fondove radne zajednice. Černe postavlja pitanje da li takvi odnosi dohotka mogu da se tretiraju „kao razvijeni socijalistički odnosi za koje je već odavno proklamovano da će počivati na radu" gde treba tražiti odgovor na ovo pitanje? U radnoj organizaciji razvijaju se samoupravni oblici upravljanja uza sve intenzivnije i direktnije učešće proizvođača u samoupravljanju upravo zato što učestvuju u radnom procesu, dakle, samoupravne funkcije proizvođača „počivaju na njihovom radu". Ovu činjenicu Černe nigde nije istakao ni teorijski analizirao.

Prema tome, Černe je suprotstavio pojedinca-proizvođača radnoj organizaciji, zanemario samoupravne oblike njihovog povezivanja ili ih oglasio za neefikasne. U takvoj društvenoj strukturi logično je izvesti zaključak da se sukob interesa koji nastaje u raspodeli dohotka na nivou radne organizacije može rešiti samo ako se sistem raspodele dohotka u radnoj organizaciji izmeni i dovede u sklad sa društvenim

i ekonomskim položajem radnika kao proizvođača, upravljača i vlasnika radne snage.

Pošto je za radnika primaran njegov lični dohodak, raspodelom mu treba obezbediti lični dohodak ne samo kao proizvođaču i vlasniku radne snage (deo ličnog dohotka u troškovima proizvodnje preduzeća kao oblik kvazi-vrednosti radne snage) već i kao upravljaču (deo u dobiti). Ostaje otvoreno pitanje ko će u takvoj situaciji voditi brigu o reprodukovanju uslova koji radniku omogućuju da obavlja proizvodnu delatnost i da stiče svoj lični dohodak. To je pitanje posredno, izvedeno. Radnik se za njega interesuje samo kao za „pomoćno sredstvo za moguće sutrašnje prisvajanje još većeg ličnog dohotka". Kako ga zanima najviše „kratkoročni dohodak privredne organizacije", jer sutra može da bude otpušten sa posla, njegova „težnja ka investiranju" može biti visoka samo „kad investicije ne tangiraju raspodelu ličnih dohodaka", „kada se pokrivaju iz drugih izvora" ili kad je „učinak investicija za radnika dovoljno vidljiv" (str. 1311).

Prvi slučaj protivreči samoupravnoj organizaciji privređivanja, jer ako radnici upravljači odlučuju o upotrebi dohotka koji su stvorili, koji su to drugi izvori investicija? Drugi slučaj ukazuje da je interes radnika za investicije određen njihovim ekonomskim horizontom — sposobnošću da vide dejstvo investicija na njihov lični dohodak — i sigurnošću zaposlenja. Ova je, s obzirom na tržišni karakter privređivanja i tržišne fluktuacije i nepostojanje garancije o stalnosti zaposlenja (prema Černeu), ograničena na kratak rok. U tom roku se ne mogu ostvariti značajnija investiciona ulaganja.

Prema tome, zaključak je da se u datim društvenim uslovima problem investicija ne može rešiti. Ili se vratiti etatističkim oblicima odlučivanja o investicijama — ovu alternativu Černe ne pominje, mada se položaj radne organizacije, kako je on određuje, može shvatiti na taj način samo u etatističkim oblicima upravljanja privredom; ili menjati društveni položaj radnika tako što će mu se preko raspodele obezbediti bar delimično učešće u kapitaliziranom dohotku kao udeoničaru, akcionaru kome će pripadati jedan deo sredstava za proizvodnju i, na osnovu toga, i jedan deo dohotka u obliku kamate ili dividende.

Ako se uzme kao polazna tačka za analizu društvenog položaja radnika njegova lična svojina nad radnom snagom, ona nužno dovodi do pretvaranja vlasnika samo radne snage u delimičnog vlasnika, suvlasnika sredstava za proizvodnju. Svakome je jasno da se ovde obavlja proces društvene transformacije proizvođača u vlasnika sredstava za proizvodnju, u sopstvenika. Dok je radnik zaposlen u radnoj organizaciji, ove dve njegove društvene uloge su u jednoj ličnosti i možda je uloga vlasnika prikrivena dominantnom ulogom proizvođača. Ali onog momenta kada radnik iz bilo kojih razloga napusti radnu organizaciju, njegova uloga vlasnika dobija neprikrivenu formu. Društveno se formira grupa vlasnika sredstava za proizvodnju. Takvu organizacaju je moguće uvesti i braniti isticanjem da se njome po-

stiže viši stepen racionalnosti privređivanja, ali se ona ne može prikazivati kao nova organizacija samoupravnih socijalističkih odnosa, u kojima više nema suprotnosti i sukoba interesa nzmeđu radnika i radne organizacije.

Osnova za ovakvo društveno i klasno diferenciranje i, prema tome, za deformisanje socijalističkih društvenih odnosa može se lako uočiti u merama za unapređenje sistema raspodele dohotka koje Černe predlaže. Polaznu tačku predstavljaju procesi sve većeg diferenciranja ekonomskog položaja pojedinaca pri čemu se kao osnova ne javljaju samo razlike u „radnom doprinosu" ili, tačnije, u društvenoj proceni tog radnog doprinosa, već u sve većoj meri razlike u dohocima zasnovanim na svojini sredstava za proizvodnju. U analizi uzroka koji dovode do stvaranja ekstradohotka Černe je pokazao da se razlike u ekonomskom položaju radnih organizacija, pa i proizvođača u njima, ne zasnivaju samo na višoj produktivnosti njihovog rada, boljoj organizaciji radnog procesa, već isto tako, i na izvorima kao što su tržišna konjunktura, monopolski položaj koji može dovesti do monopolske dobiti i rente. Već kod ličnih dohodaka ove razlike u uslovima poslovanja privrednih organizacija uslovljavaju diferenciranja koja izazivaju sve oštriju društvenu reakciju javnosti, pa su nedavno dovele i do odluke o zamrzavanju ličnih dohodaka u nekim delatnostima. Uvođenje akcionarskih odnosa u preduzeću dovešće do novog oblika diferenciranja radnih ljudi unutar radne organizacije na osnovu njihovih „obveznica" i „vezanih uloga". Daljim proširenjem proizvodnih kapaciteta preduzeća i povećanim poslovnim rezultatom svakako bi se stvorila i reprodukovala materijalna baza za još izraženije diferenciranje. Ukoliko društvo želi da još ostane socijalističko, mora da interveniše u tim „delimičnim" oblicima prisvajanja sredstava za proizvodnju kojih „ne smemo da se bojimo."

Ne može se reći da Černe nije akumulaciji posvetio dovoljno mesta u razvijanju svog sistema raspodele dohotka. On je nije zaboravio kao što je to nekada učinio Dühring, ali je zaboravio da akumulacija ima određene društvene oblike u kojima se ostvaruje. Za razumevanje delovanja izmenjenih društvenih odnosa, kako ih Černe predlaže, za ostvarivanje akumulacije u samoupravnom društvu ove Engelsove reči su aktuelnije više nego ikad: „Kako je akumulacija društvena nužnost, a u postojanju novca dat je zgodan oblik akumulacije, to organizacija privredne komune (u kojoj se ceo dohodak raspodeljuje članovima komune kao njihov lični dohodak — M. S.) direktno izaziva svoje članove da vrše privatnu akumulaciju, a s tim i da razore samu komunu" (Anti—Dühring, „Naprijed", str. 318).

Ako neposredna raspodela dohotka prema radu sadrži samo različnosti i protivrečnosti interesa radnih ljudi, a ne i njihove zajedničke društvene interese koji su uslov za ostvarivanje njihovih ličnih interesa, onda se postavlja pitanje gde je osnov za društveno jedinstvo radnika. Može li se samoupravna organizacija udruženog rada prihvatiti kao društveni oblik za ostvarivanje tog jedinstva? Unošenjem akcionarskih odnosa u radnu organizaciju neće se stvoriti

osnova društvenog jedinstva radnih ljudi kao proizvođača, već će se stvoriti oblici društvenog raslojavanja klasnog karaktera, prikriveni samupravnom formom.

Sve ovo ide u prilog zaključka da rešenja koja je predložio Černe radi poboljšanja samoupravne organizacije našeg društva i jačanja društvene uloge radnog čoveka dovode do razvijanja procesa koji društvo vode u drugom pravcu. Da li će procesi i pojave u našem društvu potvrditi neke od Černeovih stavova i da li će se naći društvene grupe koje će nositi i braniti ovakvu teoriju raspodele dohotka kao rešenje koje naš privredni sistem čini „visoko ekonomski racionalnim"? To su pitanja koja ostaju izvan teorijskog razmatranja. Ono što se može reći na osnovu teorijske analize i što se empirijski može i verifikovati i dokazati jeste to da Černeova teorija raspodele dohotka ne može biti osnova za promenu sistema raspodele ako se odnosi u našoj privrednoj i društvenoj zajednici treba da razvijaju u skladu sa samoupravnim položajem, ulogom i mestom radnog čoveka i ako treba da dovedu do oslobođenja rada.

U okviru Černeovih izlaganja ostaje svakako niz interesantnih analiza kojima u okviru ovog, i inače dugog osvrta nije mogla da se posveti dužna pažnja. Među njima želeo bih da izdvojim pitanje principa raspodele prema radu i problem tzv. valorizacije rada. Nadam se da ću u jednom od docnijih napisa to pitanje detaljno razmotriti, podstaknut u velikoj meri upravo idejama koje je Černe izložio, a sa kojima se najčešće ne bih mogao složiti. Izvinjavam se čitaocima što je ovaj tekst dobio obim preko uobičajenih normi i zahvaljujem redakciji „Gledišta" što je imala razumevanja da mom napisu da toliko prostora u svom časopisu.

dragomir
drašković

KO DIŽE IDEOLOŠKU PRAŠINU

Na moju polemiku povodom članka „Partijski monopolizam i politička moć društvenih grupa" („Gledišta", br. 8—9/1967, str. 1054—1066), dr Stevan Vračar odgovara u poslednjem, januarskom broju „Gledišta" diskvalifikatorski. Prividno me izuzimajući iz hora svojih kritičara koji je pod istom dirigentskom palicom „ideološke strukture" pohitao da zapleni njegov tekst, dr Stevan Vračar mi „velikodušno" odgovara: prvo, da sam dezinterpretirao njegov tekst; drugo, da sam pobrkao dva predmeta posmatranja i dva nivoa analize u njegovom članku; treće, drži mi lekciju iz metodologije; četvrto, optužuje me da nisam znao da pročitam njegov članak pa sam zato zbog „jedne stranice teksta" zakovitlao ideološku prašinu i na taj način hteo da doprinesem „konstituisanju 'slučaja' jednog javnog i naučnog radnika" i, peto, da je moja polemika išla istim kolotečinama kao dezinterpretacije u stranoj štampi.

Pažljiva analiza odgovora dra Stevana Vračara pokazuje da on hoće da dokaže kako nije sporan čitav članak, posmatran u kontekstu date hipoteze, nego samo hipoteza, stoga nije našao za potrebno da odgovori i na druga pitanja koja sam pokrenuo u svojoj polemici, kao, na primer, problem jednostranosti kritike jednopartijskog sistema, pitanje šireg konteksta članka iz koga se izvodi hipoteza o mogućnostima dvopartijskog sistema u socijalizmu zatim, kakvi bi bili odnosi i društveni položaj pojedinih struktura u takvom si-

stemu i njegovoj političkoj strukturi i niz drugih problema koji su u mojoj polemici pokrenuti ili samo pomenuti.

Ne znam razloge kojima se dr Stevan Vračar rukovodio kada je spor oko čitavog konteksta hipoteze pretvorio u spor o jednoj stranici teksta, ali mislim da odgovor autora nije odgovor na postavljena pitanja i probleme. Razumljivo, ne mislim da je autor objavljenog teksta obavezan da stupi u dijalog sa oponentom njegovih teza i stavova. Ali, istovremeno, mislim i to da autor ne može, ako mu je stvarno stalo do naučne rasprave, da kritiku svojih teza i stavova uzima kao prost o b j e k a t svojih meditacija o nekim drugim pitanjima i da bez ikakvih argumenata tu kritiku jednostavno diskvalifikuje.

1. PRAVI SMISAO TEKSTA I NJEGOVA „DEZINTERPRETACIJA"

Kritikujući partijski monopolizam i sagledavajući posledice monopolističkog položaja partije u socijalističkim odnosima, dr Stevan Vračar dolazi do sledećih zaključaka:

„Istorijska praksa je p o k a z a l a ograničenu vrednost jednopartijskog sistema. Otuda su se javili i p o k u š a j i da se ublaže nedostaci koji nastaju primenom krutog modela ovoga sistema. Na primer, kod nas je odavno inaugurisan kurs stvaranja bespartijskog sistema, razdvajanja partije i vlasti, pretvaranja partije u vodeću idejno-političku snagu itd. Pod pretpostavkom da stvarni uslovi omoguće postepeno i najzad potpuno nestajanje političke partije, zaista je najpoželjnije stvaranje demokratskog sistema u kome ne bi bilo nikakve partije. Mogu se izražavati nade da će tako i biti u budućnosti.

Međutim, ima istorijskih indikacija da bi bio moguć i dvopartijski sistem u socijalizmu. U mnogim socijalističkim zemljama je povremeno dolazilo do kriza i do brutalnih obračuna u partijskim vrhovima. Teško je verovati da su tu uvek bila posredi iznenadna preobraćanja nekih visokih partijskih funkcionera u neke „neprijatelje socijalizma", već pre pojave mogućeg i čak prirodnog razilaženja oko krupnih pitanja politike, pa je onda nastajala ne samo ekskomunikacija nego i likvidacija (ne samo politička nego i fizička!) opozicionara. Takvi slučajevi su izazvali svuda krajnje mučnu i lošu sliku o jednopartijskom sistemu, a sam sistem je time umnogome gubio demokratska obeležja, naročito onog unutarpartijskog demokratizma. Zar ne bi bilo prirodnije da

postoje dve partije od kojih bi se svaka jednako borila za socijalizam, naravno, razlikujući se možda u strukturi, pristalicama i ideološkim pristupima nekim pitanjima izgradnje socijalizma? Tada bi jedna partija koja bi okupljala većinu kao vladajuća imala pred sobom organizovanu opoziciju, a svaka bi morala da vodi računa da ne može svojim monopolizmom ovekovečiti sebe i strukture koje su njeno delo. Ili, na primer, da se u okvirima jedne političke partije omogući legalno delovanje organizovane opozicije koja bi predstavljala manjinu i koja bi u normalnom političkom dijalogu sa većinom mogla stajati iza određene proklamovane politike i na taj način delovati kao korektiv politike partijske većine. Tako bi otpale najgore strane jednopartijskog sistema — bez ikakvog ugrožavanja socijalizma kao takvog." (Podvukao — D. D. — „Gledišta" br. 8—9/67, str. 1058.)

Pažljiva analiza teksta koji je citiran pokazuje, po mom mišljenju, sledeće: a) hipoteza o dvopartijskom sistemu u socijalizmu izvodi se iz kritike partijskog monopolizma u jednopartijskom sistemu socijalizma (što je, ostavljajući po strani jednostranost same kritike, preuska platforma za isticanje te hipoteze) pa se zato hipoteza ne može razmatrati van konteksta članka; b) hipotetički elementi o „budućem socijalizmu" prezentirani su na način koji podrazumeva konkretni socijalizam, jer se doslovce kaže: „zar ne bi bilo prirodnije da postoje dve partije" (podvukao D. D.), a istovremeno, kaže se „istorijska praksa je pokazala ograničenu vrednost jednopartijskog sistema" (podvukao D. D.); c) da bi se izbegla analiza koja bi kompleksnije ostvetlila savremene procese u nas, govori se samo o pokušajima ublažavanja krutog primenjivanja modela jednopartijskog sistema.

2. LEKCIJA IZ METODOLOGIJE I „BRKANJE" DVA PREDMETA POSMATRANJA I DVA NIVOA ANALIZE

Sada da se osvrnemo na lekcije iz metodologije kako stvarno ne bismo pobrkali sadržaje mišljenja i iznetih stavova.

U svom odgovoru dr Stevan Vračar kaže:

„Pada u oči da su u svim dezinterpretacijama sasvim pobrkana dva predmeta, odnosno dva moguća

načina posmatranja partijskog sistema: jedan predmet predstavlja dosadašnja društvena realnost toga sistema, tj. njegovo određeno postojanje i funkcionisanje, u zemljama koje su prešle na socijalistički kolosek; drugi predmet, pak, predstavlja partijski sistem budućeg socijalizma koji se samim tim i ne može posmatrati kao društvena realnost. U pogledu prvog, svako iole naučno posmatranje i analiza usmereni su na određene i dovoljno poznate i proverljive činjenice i podatke; u pogledu drugog mogu se konstruisati samo izvesne pretpostavke i prognoze koje nije ni moguće ni potrebno apriorno i logički-spekulativno proveravati. Zato je sasvim neosnovano izvesne iskaze o prvom predmetu naprosto i mehanički projicirati na drugi ili, pak, obratno — iz eventualnih pretpostavki i prognoza o budućem partijskom sistemu davati objašnjenja o onome što se u prošlosti u društvenoj praksi dogodilo. U mome tekstu t a d v a p r e d m e t a s u s a s v i m j a s n o i u p o t r e b n o j m e r i o d v o j e n a i r a z l i k o v a n a, pa je zaista čudno što je drug D. Drašković — u pokušaju da kritički osvetli sadržinu moga teksta — ta dva predmeta s a s v i m p o b r k a o." (podvukao D. D. — „Gledišta" br. 1/68, str. 154).

Dr Stevan Vračar nema osnova da insistira na tzv. odvojenosti predmeta analize.

On u svojoj hipotezi povezuje dva predmeta analize toliko da se pita: „Zar ne bi bilo prirodnije da p o s t o j e dve partije" (podvukao D. D.), odnosno, nudi drugu alternativu i kaže: „Ili, na primer, da se u okvirima jedne političke partije o m o g u ć i legalno delovanje organizovane opozicije" (podvukao D. D.).

Dr Stevan Vračar u svom odgovoru kaže „da lično malo ceni isticanje hipoteza te vrste" (pa ipak je tu hipotezu istakao!), ali na drugom mestu u odgovoru tvrdi da iskazi i postavke u tekstu nisu samo spekulativne konstrukcije (valjda se to odnosi i na hipotezu?), već „naprotiv, one su utemeljene više ili manje na praksi svake od dosadašnjih socijalističkih zemalja, p a i n a š e z e m l j e ili, pak, Sovjetskog Saveza, koje su uzgred na nekim mestima pomenute" (str. 155, podvukao D. D.).

Koliko su dva predmeta posmatranja i dva nivoa analize dra Stevana Vračara u p o t r e b n o j meri odvojena i razlikovana vrlo lepo ilustruje sledeći stav: dr Stevan Vračar, kritikujući u nas onu rotaciju kojom se „rukovodeći sastav prebacuje s državnog na partijski kolosek i obratno, ali na istom nivou i sa

približnom mogućnošću posedovanja političke moći i uticaja" što vodi „stvaranju rukovodilačkih garnitura na svim nivoima koje su predodređene za vršenje najvažnijih funkcija", on posebno ističe i ovo: „U takvim okolnostima, naravno, političke pozicije se ne mogu odvojiti izvan utvrđene linije karijere, bilo kroz partiju, bilo kroz državu ili, eventualno, i kroz neku društveno političku organizaciju. Sve ostale linije su ili autsajderske ili dekorativne i bez stvarnog osvajanja moćnih političkih pozicija. Tako su stvoreni zidovi koji se spolja nikako ne mogu probiti, jer nema političke snage koja bi se toga mogla poduhvatiti"[1]) (podvukao D.D.).

Sami po sebi se nameću sledeći zaključci: a) u postojećem, jugoslovenskom, socijalizmu autor ne vidi nijednu političku snagu koja bi mogla da ostvari inače, prema autoru, neophodno razuđivanje „linije karijere", disperziranje političke moći i zauzimanje angažovane umesto „autsajderske" pozicije. Tako se apstraktno-teorijski nivo analize potvrđuje, odnosno ilustruje, konkretno-deskriptivnim razmatranjem (nedostatak političke snage), i b) autor tvrdi da su njegovi iskazi „utemeljeni više ili manje na praksi svake od dosadašnjih socijalističkih zemalja, pa i naše zemlje", i nije jasno zašto bi njegovu hipotezu u tom pogledu trebalo izuzimati. On, doduše, u svom odgovoru kaže i to da u tekstu „nema konkretnih razmatranja o partijskom sistemu ove ili one zemlje", mada u tom istom odgovoru tvrdi da su njegovi iskazi „utemeljeni više ili manje na praksi svake od dosadašnjih socijalističkih zemalja, pa i naše zemlje."

Sve u svemu, u odgovoru dr Stevan Vračar očigledno nastoji da naknadno uspostavi razlikovanje nivoa. Dalje, on u odgovoru sam oduzima svaku vrednost sopstvenoj hipotezi, tako da moramo doći do jednog pitanja kojim naslovljavam sledeći odeljak ovog kratkog teksta.

3. OZBILJNOST NAUČNE DISKUSIJE

Kada sam pročitao odgovor dra Stevana Vračara, zbunio me je njegov pokušaj diskvalifikacije ne samo moje kritike već i sopstvenih stavova i pristupa. Da bi ovo bilo jasnije, opet se moramo vratiti tekstu dra Stevana Vračara.

[1]) Dr Stevan Vračar, Partijski monopolizam i politička moć društvenih grupa, „Gledišta", br. 8—9/1967, str. 1056.

Autor u svom odgovoru govori o niovima analize, upotrebljava čak i pojam apstraktno-teorijski nivo, govori o predmetima posmatranja i tako dalje, a s druge strane napominje da je njegov članak „samo jedan deo nepretencioznog priloga" o „krupnim pitanjima" i da je dat u „obliku u z g r e d n i h napomena i postavljanja problema" (podvukao D. D.).

Čini mi se, u najmanju ruku, neumesno dokazivati autoru da njegov tekst znači nešto više nego što on sam misli o tome. U ovom slučaju nešto više od „uzgrednih napomena i postavljanja problema".

Pošto mi je svojim odgovorom dr Stevan Vračar poukama iz metodologije pomogao da „prodrem" u komplikovani svet analize, moram da konstatujem neka pitanja: a) kako su u delu s t u d i j e „Suština političke vlasti u socijalizmu" može postavljati hipoteza van konteksta analize konkretnog stanja partijskog sistema u socijalizmu? b) Šta u metodološkom i teorijskom pogledu znače hipoteze koje nisu izvedene iz teorijskog koncepta, odnosno koncepcije, nego iz „uzgrednih napomena i postavljanja problema"? c) Da li su hipoteze same sebi svrha ili su utoliko više naučne ukoliko imaju izgleda za empirijsko dokazivanje? d) Kakva je to metodologija i logika mišljenja kada se jednom tvrdi da se analize ne odnose ni na jednu konkretnu zemlju, a u istom tekstu zatim kaže da su stavovi i iskazi „utemeljeni na praksi socijalističkih zemalja, pa i naše zemlje"? e) Kako se, na primer, može govoriti o jednakoj borbi za socijalizam političkih struktura koje imaju različite ideološke pristupe, i tako dalje? I to sve u okvirima i pretenzijama naučnog načina mišljenja i naučne kritike?

4. UPOZORENJE KOJE PRETPOSTAVLJA, A NIŠTA NE UPOZORAVA

U svom odgovoru dr Stevan Vračar se posebno čudi što sam u svojoj polemici „prenebregao" njegovo upozorenje da se hipoteza o dvopartijskom sistemu u socijalizmu ne odnosi na konkretni sistem naše zemlje.

Međutim, upozorenje na koje se dr Stevan Vračar poziva kao na spasonosnu formulu nije, u stvari, upozorenje koje bi trebalo da kaže: ovo što ja raspravljam i tvrdim ne odnosi se na naš sistem niti na bilo koji drugi sistem socijalističke zemlje u savremenom svetu. On je u tom svom upozorenju jednostran jer tvrdi da je „istorijska praksa pokazala ograničenu

vrednost jednopartijskog sistema", što je samo utoliko tačno ukoliko se odnosi na partijski monopolizam i ograničenu vrednost partijskog monopolizma. Ali, ako se to odnosi na čitav jednopartijski sistem, koji je dr Stevan Vračar analizirao samo sa stanovišta partijskog monopolizma, sa stanovišta monopolizacije političke moći, kao „negativnih propratnih pojava i deformacija koje su se ispoljile u istorijskoj praksi funkcionisanja jednopartijskog sistema u socijalizmu", kako se kaže u njegovom odgovoru (str. 151), onda je to samo delimično tačno jer „negativne propratne pojave i deformacije" nisu ceo sistem.

Prema tome, upozorenje je samo delimično to, a uzeto u kontekstu čitavog članka, kako sam ga, u stvari, ja u svojoj prvoj polemici i uzeo iz razloga koje sam u ovom tekstu eksplicirao, ono samo potvrđuje da dr Stevan Vračar u svom članku nije razdvojio konkretni socijalizam od nekog budućeg socijalizma.

Kada već autor insistira na „upozorenju" na koje, kako on kaže, ja nisam obratio potrebnu pažnju, nije bez značaja ukazati na to da je to „upozorenje" hipotetički intonirano. („Pod pretpostavkom da stvarni uslovi omoguće postepeno i, najzad, potpuno nestajanje političke partije, zaista je najpoželjnije stvaranje demokratskog sistema u kome ne bi bilo nikakve partije. Mogu se izražavati nade da će tako i biti u budućnosti."), što, ostavljajući sve drugo po strani, ne pruža razlog dru Stevanu Vračaru da se mnogo čudi zbog mojeg, navodno, prenebregavanja tog „upozorenja".

5. IDEOLOŠKA PRAŠINA — KRAJ NAUČNE DISKUSIJE

Ideološka predstava o odjeku članka dra Stevana Vračara došla je do punog izražaja u njegovom odgovoru. Pokrenuo je „vetar" kojim je trebalo baciti prašinu u oči ne samo njegovim kritičarima već i drugima koji čitaju ili su pročitali njegov članak. Jednim udarcem je „pokosio" svoje kritičare, diskvalifikovao ih i tako „objasnio" sva sporna pitanja. Međutim, znači li započinjanje diskusije o stvarnim pitanjima koje je tekst pokrenuo — dezinterpretaciju? Znači li osporavanje koncepcije autora ili najvećeg broja njegovih stavova — dezinterpretaciju? Nije više reč o „dezinterpretaciji", „trpanju u ideološke kalupe", sitničarenju zbog „jedne stranice teksta",

„brkanju" nivoa, i što je najglavnije, nije reč o konstruisanju „slučaja jednog javnog i naučnog radnika" jer taj „slučaj" nikome u nas ne treba. Reč je, naime, sasvim o nečem drugom, o maniru koji objektivno onemogućava naučnu diskusiju optužbom onih koji oponiraju da su „ideolozi" i kao takvi da svoju kritiku ne mogu iznositi bez „ideoloških nanosa", „predrasuda", „ideoloških afiniteta", „averzija", i svega drugog što „opterećuje grupe i pojedince". Da li je posle članka „Partijski monopolizam i politička moć društvenih grupa u socijalizmu" dr Stevan Vračar svojim odgovorom u poslednjem broju „Gledišta" pokazao da je bez ideoloških afiniteta?

KO DIŽE IDEOLOŠKU PRAŠINU

Manir koji objektivno znači prekraćivanje diskusije o objavljenom tekstu čini se sve neprihvatljivijim ako se zalažemo za slobodno iznošenje stavova i mišljenja. Ako nekome kažemo da je „ideolog", ako optužimo sagovornika da ideološki dezinterpretira tekst, a ne pokažemo ni jednim redom kako je ta dezinterpretacija „izvedena", onda mu time nismo osporili argumente niti opovrgli kritičke tvrdnje. Međutim, igra tek započinje kada se uspe da zakovitla ideološka prašina iza koje se treba sakriti, pojednostavljeno skrenuti pažnju na nesporazume, a ne stvarne teorijske razlike u stavovima i iskazima. Iza takvog zaklona se i moglo jednim osvrtom odgovoriti i zapadnoj štampi i svima drugima koji su se usudili da se sa autorom ne slože.

Kada nemamo dovoljno sigurnosti u odbrani svojih stavova, za koje uz to kažemo čas da su naučni, čas da to nisu, onda uzimamo najbolji lek za lakoverne: zapretimo da se naučna diskusija pretvara u političko pitanje, a pošto to nije u skladu, reklo bi se, sa slobodom naučnog stvaralaštva, onda požurimo da što pre stvorimo oreol mučeništva, da stvorimo „slučaj" o kome nema ni pomena koliko ni o lanjskom snegu, i tako formiramo jednu specifičnu vrstu prašine u kojoj se rog prodaje za sveću. Takav utisak je, hteo to dr Stevan Vračar ili ne hteo, izazvao njegov odgovor. Naravno, pod takvim utiskom besmislena je svaka buduća diskusija, čak i o „hipotetičkim" pitanjima socijalizma i njegovog partijskog sistema. U odgovoru je dr Stevan Vračar „utvrdio" da sam u odnosu na njegov tekst na pozicijama zapadne štampe, posle toga verovatno sledi i neka priča za decu, ili etiketiranje i niski udarci, što unapred isključuje moja buduća razmišljanja o tom tekstu, jer takav način diskvalifikatorske diskusije ne odgovara ljudskoj i naučnoj savesti.

A najmučnije u svemu tome je to što se takav način diskusije deklariše kao angažman u prevazilaženju „. . . okolnosti koje se nalaze u postojećim ideološk-

kim strukturama, a koje stvaraju doista nepogodnu atmosferu i čak nepremostive zapreke naučnim raspravljanjima o izvanredno značajnim pitanjima" (dr Stevan Vračar, Jedna stranica teksta i mnogi nesporazumi o partijskom sistemu u socijalizmu, „Gledišta", 1/1968, str. 150).

vladimir
grečić

JUGOSLOVENSKA MIGRACIJA RADNE SNAGE

Smatra se da van granica naše zemlje danas živi oko 1,750.000 jugoslovenskih građana. Neki naši autori jugoslovenske građane koji žive van granica dele na predratnu ekonomsku migraciju, koja čini oko 1,200.000, ratnu emigraciju, koja čini 150.000, i posleratnu koja, takođe, broji oko 150.000 građana.[1])

OPŠTI PREDUSLOVI POVEĆANJA MIGRACIJE

Veća migraciona kretanja naših građana radi privremena rada u inostranstvu zapažaju se tek od 1962. godine. U ovom periodu, sa sve većom demokratizacijom društvenih odnosa, dolazi do slobodnijeg delovanja ekonomskih faktora koji utiču na privredna kretanja, naročito na kretanja radne snage. Usled delovanja različitih faktora, naročito otpočinjanjem sprovođenja reforme, sve više se zaoštrava problem zapošljavanja i sve više se povećava broj nezaposlenih.

Poslednjih pet godina dolazi do postepenog usporavanja stope porasta zaposlenosti, odnosno opšteg nivoa zaposlenosti.

Prirodna posledica ove pojave je povećanje broja nezaposlenih, do kojeg dolazi radi neumanjenog prirodnog priraštaja stanovništva, mada uz izvesno smanjenje transfera viška

[1]) Međunarodna politika, br. 384, Beograd, 1966, str. 22 (Nova ekonomska migracija I, Vječeslav Holjevac. Drugi, opet, procenjuju takođe da se oko 300.000 Jugoslovena nalazi na radu u inostranstvu i da će se ovaj broj do kraja 1967. godine povećati na oko 400.000. Međutim, statistika to nigde ne registruje.

KRETANJE ZAPOSLENOSTI U DRUŠTVENOM SEKTORU

	Lančani indeksi	Bazni indeksi (1964 = 100)
1964.	—	100,0
1965.	101,4	101,4
1966.	97,3	98,6
1967.	99,6	98,2

agrarnog stanovništva.[2]) Porast nezaposlenih koji je umanjen i za veličinu odlaska u inostranstvo, iznosi:

KRETANJE BROJA NEZAPOSLENIH

	Lančani indeksi	Udeo u ukupnoj registrovanoj radnoj snazi (u %)
1964.	—	5,5
1965.	111,5	6,1
1966.	108,7	6,7
1967. (ocena)	100,6	6,8

Procenat nezaposlenih u odnosu na zaposlene iznosi oko 6,5 odsto, dok je po republikama: u BiH 4,8, Crnoj Gori 3,8, Hrvatskoj 5,2, Makedoniji 13,7, Sloveniji 2,7 i u Srbiji 6,5 odsto.

Normalno je da grupu koja je najviše izložena pritisku nužde i koja je prva upućena na odlazak na rad u inostranstvo čine nezaposleni. Međutim, nezaposlenost nikako nije jedini uzrok odlaska na rad u inostranstvo. Među ostale uzroke dolaze i: relativno niski lični dohoci i želja za višom zaradom i višim standardom, nezadovoljavajući posao ili radno mesto, nerešeno stambeno pitanje, teškoće pri menjanju posla, nezadovoljstvo određenim uslovima rada ili odnosima u radnoj organizaciji, pre svega u vezi sa raspodelom, sve do želje za doživljajima kod jednog broja mladih ljudi, što spada u psihološke faktore migracije.

Razume se po sebi da je privredna konjunktura u zapadnoevropskim zemljama otvorila vrata radnoj snazi iz manje razvijenih zemalja, te se zbog povoljnih mogućnosti zapošljavanja takođe pojačao odlazak na rad u inostranstvo. Relativno visok stepen migracije najkvalifikovanije radne snage karakterističan je i za razvijene zapadnoevropske zemlje iz kojih je dolazak usmeren u SAD.

STRUKTURA RADNE SNAGE KOJA MIGRIRA

Budući da se iz dana u dan obim radne snage koja napušta zemlju povećava i da je to uglavnom ona aktivna radna snaga neophodno je posmatrati njenu kvalifikacionu strukturu.

Struktura lica koja traže zaposlenje, pokazuje tendenciju povećanja mladih i kvalifikovanih.

[2]) Nezaposlenim smatraju se sva lica evidentirana od službe za zapošljavanje.

STAROSNA STRUKTURA LICA KOJA TRAŽE ZAPOSLENJE[3])

(u hiljadama)

	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.
Ukupno	184,9	232,6	274,0	229,0	228,0	266,9
Od toga:						
Lica do 24 god.	80,2	83,6	101,1	85,2	91,8	111,9
u %	43,4	55,9	36,8	37,2	40,3	41,9
Bez radnog staža i sa stažom do 5 god.	160,6	204,1	229,4	198,0	197,3	219,5
u %	86,8	87,7	85,7	86,4	86,5	82,2

Interesantno je izneti i podatak koji govori o zanimanju i kvalifikaciji lica koja traže zaposlenje. Godine 1965. ukupan broj lica koja traže zaposlenje iznosio je 266.900. Od toga su 89% radnici (od čega 17% kvalifikovani), a 11% službenici (od čega 50% sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom).[4])

Međutim, ako se posmatra struktura radne snage koja je napustila zemlju po kvalifikacijama, što je vrlo važan element u razmatranju problema zapošljavanja radne snage i problema migracije, onda je situacija sledeća:

KVALIFIKACIONA STRUKTURA RADNE SNAGE KOJA JE OTIŠLA IZ ZEMLJE PRVIH 9 MESECI 1966. PO REPUBLIKAMA[5])

Socij. repub.	Radnici							Privatna zanimanja	
	Sa vis. višom i sred. sprem.	Sa nižim obrazov.	VKV	KV	PKV	NKV	Svega	Priv. zanat.	Indiv. poljopr.
Bosna i Herc.	31	32	81	2.239	787	17.991	21.161	7	2.476
Crna Gora	2	1	1	22	7	76	109	—	—
Hrvatska	564	391	383	6.109	1.247	22.500	31.194	20	3.612
Makedonija	44	1	27	299	104	1.757	2.232	1	152
Slovenija	359	146	115	2.603	724	6.294	10.241	20	5.073
Srbija	321	387	401	1.752	217	2.959	6.045	7	322
SFRJ	1.321	598	1.008	13.024	3.086	51.577	70.982	55	11.635

Oko 25% kvalifikovanih lica od ukupnog broja na radu u inostranstvu predstavlja veoma povoljnu srazmeru za zemlju u koju se migrira, i obrnuto, veoma nepovoljan odnos za zemlju iz koje se migrira. Takođe, treba imati u vidu da se ovi podaci odnose samo na onaj deo radne snage koji je otišao u inostranstvo organizovano — preko službe za zapošljavanje.

[3]) Izvor: Statistički godišnjak SFRJ, 1966, str. 107.

[4]) Statistički godišnjak SFRJ, 1966, str. 108.

[5]) Izvor: Podaci Savezne konferencije SSRNJ izneti na sednici održanoj 11. i 12. I 1967. god. u Beogradu.

Naime, prema istim podacima, struktura radnika zaposlenih u inostranstvu preko zavoda za zapošljavanje do jula 1966. godine bila je ova: radnici u užem smislu 77%, od toga: kvalifikovanih i visokokvalifikovanih 14,5%, a nekvalifikovanih 62,5%; radnici sa srednjom, višom i visokom školom 1,5%; individualni poljoprivredni radnici 25% i zanatlije 0,5%.

Važno je napomenuti da u poslednje vreme zavod za zapošljavanje vrši organizovano upućivanje radnika na rad u inostranstvo. Samo za prvih devet meseci 1966. godine zavodi za zapošljavanje uputili su u inostranstvo 82.664 radnika, što, u odnosu na 1965. godinu, kad je upućeno 34.746, predstavlja indeks od 151,3. Ako se, pak, posmatra situacija organizovanog upućivanja radne snage u inostranstvo po republikama, što je zavisno od prirodnih bogatstava kraja, uslova života, mogućnosti zapošljavanja i prirodnog priraštaja stanovništva republike, ona je ovakva:

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA[6])	Do 30. IX 1966.	U toku cele 1965.
Bosna i Hercegovina	23.644	9.415
Crna Gora	109	87
Hrvatska	34.826	13.280
Makedonija	2.385	1.241
Slovenija	15.334	7.805
Srbija	6.366	2.918
Svega:	82.664	34.746

PRAVCI KRETANJA RADNE SNAGE IZ JUGOSLAVIJE

S obzirom na činjenicu da se svi odlasci u inostranstvo ne organizuju preko zavoda za zapošljavanje, već je veliki broj odlazaka drugim kanalima, teško je dati potpuno realnu procenu pravaca kretanja. Naime, relacije na osnovu kojih i donosimo zaključke zasnivaju se samo na podacima koje je registrovao Zavod za zapošljavanje te su zbog nepotpunosti orijentacioni i pokazuju uglavnom tendenciju, uz manja ili veća odstupanja. Prema podacima koji su izneti na sednici Sekcije Savezne konferencije SSRNJ za društveno-ekonomske odnose u privredi održanoj 11. i 12. januara 1967. godine, broj lica koja odlaze u inostranstvo u nekim republikama, na primer, u Hrvatskoj, je veći — kako se procenjuje — od prirodnog priraštaja u Republici. Ova procena se odnosi na 1965. i 1966. godinu.

Ako se isključi za trenutak stihijsko zapošljavanje u inostranstvo i posmatraju pravci kretanja radne snage koja je otišla na organizovani način, na primeru Hrvatske, s obzirom na to da je to republika iz koje je najveći odlazak radne snage u inostranstvo, situacija izgleda ovako:[7])

[6]) Izvor: Podaci Savezne konferencije SSRNJ, izneti na sednici održanoj 11. i 12. I 1967. u Beogradu

[7]) Izvor: Podaci Savezne konferencije SSRNJ, izneti na sednici održanoj 11. i 12. I 1967. god. u Beogradu.

u Zapadnu Nemačku	33.893	(41,0%)
u Austriju	27.599	(33,4%)
u Švajcarsku	2.188	(2,6%)
u Holandiju	917	(1,1%)
u Francusku	1.304	(1,6%)
u Austriju	736	(0,9%)
u ostale zemlje	16.026	(20,0%)

Ista pojava posmatrana za SR Sloveniju, prema podacima Zavoda, pokazuje sledeće pravce kretanja:[8])

	Do 30. IX 1966.	U toku 1965.
Austrija	9.607	11.197
Zapadna Nemačka	1.885	3.663
Švajcarska	179	250
Italija	52	90
Velika Britanija	30	41
Švedska	22	33
Francuska	15	26
Ostale zemlje	22	35

Međutim, kada bi se uključili i oni koji su otišli pod vidom turističkih i privatnih poseta, situacija bi se nešto promenila, jer je taj broj znatan, na primer, u Srbiji po ovom osnovu otišlo je oko 25.000 (u periodu za prvih devet meseci 1966), što predstavlja oko četiri puta više nego na organizovan način. Po ovom osnovu u Hrvatskoj je broj otišlih mnogo niži i predstavlja oko 25% od ukupno otišlih u istom periodu.

Da bismo pratili tendencije regularnog kretanja radne snage, navešćemo sledeće podatke:

NAŠI ZAVODI ZA ZAPOŠLJAVANJE IZDALI SU UPUTE[9])

Zemlje u koje odlazi radna snaga	1964.	1965.	Do 1. jula 1966.
U k u p n o :	14.616	34.746	37.814
Od toga:			
Austrija	5.342	14.554	20.435
Zapadna Nemačka	3.920	17.006	14.343
Švajcarska	2.038	1.843	1.068
Švedska	42	114	207
Francuska	20	605	516
Holandija	—	—	323

Krajem avgusta 1966. godine ukupan broj regularno upućenih radnika u inostranstvu bio je 79.245. Od toga: u SR Nemačku 35.736, u Austriju 32.712, u Francusku 1.119, u Švajcarsku 2.465, u Holandiju 918, u Švedsku 436 itd.

Dakle, kao što nam pokazatelji govore, migraciona kretanja radne snage iz Jugoslavije su, uglavnom, usmerena u razvijene zemlje, mada neznatan broj odlazi i u zemlje u razvoju. Radnu snagu koja odlazi u manje razvijene ili zemlje u

[8]) Isto.

[9]) Izvor: Podaci Savezne konferencije SSRNJ, izneti na sednici od 11. i 12. I 1967. u Beogradu.

razvoju, karakteriše to što je ona, pre svega, visokostručna i kvalifikovana, a odlazi najčešće organizovano, preko naših preduzeća.

ZAKONSKI PROPISI O EMIGRACIJI RADNE SNAGE

VLADIMIR GREČIĆ

Nakon donošenja zaključaka IO SO SSRNJ na sednici od 21. januara 1966. godine usledila je priprema za regulisanje nekih aktuelnih pitanja u vezi sa privremenim zapošljavanjem jugoslovenskih radnika u inostranstvu. Ta pitanja se odnose, uglavnom, na sistem organizacije i finansiranja zapošljavanja, na ostvarivanje prava iz zdravstvenog, invalidskog i penzijskog osiguranja. Zbog složenosti ove problematike zakon još nije bio donesen.

Pošto je privremeno zapošljavanje naših radnika u inostranstvu ekonomska nužnost izazvana privrednim kretanjima, u praksi je dosta uprošćen postupak oko zapošljavanja naših radnika u inostranstvu u smislu ukidanja nekih administrativnih mera. Tako da je službi za zapošljavanje stavljeno u zadatak da:

— usmerava privremeno zapošljavanje radnika u inostranstvu;

— pruža stručnu pomoć zainteresovanim radnicima (davanje informacija i sl.);

— radi na zaštiti materijalnih prava i drugih interesa radnika u inostranstvu itd.

Prema osnovnom zakonu o finansiranju i organizaciji zapošljavanja, koji je usvojen 25. novembra 1966. godine, ukida se razlika u položaju radnika na radu u inostranstvu između onih koji su otišli preko zavoda i onih koji su otišli mimo zavoda. Znači, omogućeno je svima sticanje navedenih prava iz radnog odnosa, razume se, sa zemljama sa kojima Jugoslavija ima konvenciju o socijalnom osiguranju. U tom smislu u toku 1966. godine preduzete su izvesne mere, tako da su sklopljeni posebni sporazumi o zapošljavanju sa Austrijom i Švedskom, kuda u poslednje vreme odlazi veliki broj radnika. Takođe se razmatraju mogućnosti sklapanja takvih ugovora sa SR Nemačkom i nekim socijalističkim zemljama (ČSSR, DR Nemačkom i Mađarskom). Napor zaključivanja takvih sporazuma je sasvim opravdan jer bi se time, na bazi bilateralnih sporazuma o zapošljavanju sa stranim zemljama, umnogome obezbedila materijalna i druga prava naših radnika (radni odnos, zaštita na radu, prava za slučaj nezaposlenosti, stručno osposobljavanje, godišnji odmor, samoorganizovanje, kulturno-prosvetni rad itd.). Sa firmama iz niza evropskih zemalja, na primer, iz Belgije, Holandije, Švajcarske, V. Britanije, Novog Zelanda i dr., zaključivani su tzv. opšti ugovori, kojima se reguliše i usmerava privremeno zapošljavanje naših radnika. Radi regulisanja penzijskog, invalidskog i zdravstvenog osiguranja zaključene su konvencije sa nizom zemalja (Francuskom, zemljama Beneluksa, Austrijom, V. Britanijom, Ita-

lijom, Švajcarskom, ČSSR, Mađarskom, Bugarskom i Poljskom), a očekuje se zaključivanje takvih konvencija i sa Švedskom. Pošto su ove konvencije zaključene ranije, a da bi se prilagodile današnjim uslovima, počela je aktivnost u pravcu niveliranja istih.

NEKE EKONOMSKE POSLEDICE MIGRACIJE RADNE SNAGE

Za današnja migraciona kretanja karakteristično je da su ona uglavnom ekonomska, i što pre svega imaju privremeni karakter. O tome je, verovatno, za sada i suviše rano davati neke čvršće prognoze. Možemo pretpostaviti jedino to da se mladi ljudi mogu vratiti ukoliko se ne ožene u zemlji u koju su emigrirali i, razume se, ukoliko kompleksno ne reše problem života. Stariji oženjeni ljudi vratiće se ukoliko ne odvedu i svoje žene i ukoliko im deca ne pođu u školu u novoj zemlji i sl. Osnovni preduslov za potpuno iseljavanje iz zemlje je, između ostalog, međusobno zbližavanje sa domaćim stanovništvom zemlje useljenja, prilike i sposobnost da nauče jezik itd. Jednom reči, prilagođavanje uslovima zemlje u koju odlaze, kao i odnos i želje zemlje u koju emigriraju da trajno ostanu i popune demografsku prazninu. Smatra se da posle 5 do 7 godina provedenih na radu u inostranstvu nastupa tzv. prelomni period odlučivanja.

Pozitivne posledice, kako se vrlo često spominju, ogledaju se u sledećem:

— radna snaga koja je zaposlena u inostranstvu, dobar deo zarade šalje u zemlju u vidu pomoći, kupovine industrijske robe kod jugoslovenskih preduzeća i dr. Iseljeničke doznake čine značajnu stavku u jugoslovenskom deviznom bilansu;

— radna snaga zaposlenih u inostranstvu, stiče nova iskustva, nove radne navike, a i više kvalifikacije, što će joj omogućiti, po povratku u zemlju, da se lakše i korisnije uključi u privredni život;

— na taj način umnogome se ublažava problem nezaposlenih u zemlji, jer za otvaranje novih radnih mesta naša privreda ima ograničene mogućnosti.

Međutim, pored pozitivnih reperkusija postoje i negativne, koje bismo mogli grupisati na sledeći način:

— veliki deo neto-produkta koji naši radnici ostvaruju uglavnom ostaje u raznim vidovima u tim zemljama;

— radnici koji odlaze na rad u inostranstvo uglavnom se nalaze u najpovoljnijim godinama starosti (između 20 i 50 godina), što u našoj zemlji, u svakom slučaju, umanjuje broj aktivne radne snage;

— naši radnici u inostranstvu obično rade pod težim uslovima nego radnici dotične zemlje, što, svakako, utiče na smanjenje radne sposobnosti, skraćuje radni vek;

— zemlja u koju migriraju naši kvalifikovani i stručni rad-

nici dobija stručnu radnu snagu za čije obrazovanje i školovanje nije ništa utrošila, dok za našu zemlju to predstavlja krupne izdatke, naročito ako su posredi stručni radnici (tehničari, inženjeri, lekari, naučni radnici, visokokvalifikovani radnici itd.);

— prekomerno odlaženje stručne i kvalifikovane radne snage može dovesti u pitanje normalan privredni život naše zemlje;

— socijalna strana problema ogleda se u razbijanju velikog broja porodica, što takođe zaslužuje veliku pažnju.

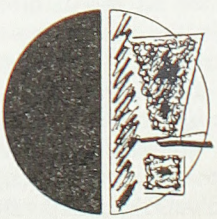

danilo pejović

SUVREMENA FILOZOFIJA ZAPADA

zagreb, 1967.

Pod filozofijom Zapada podrazumeva se ona filozofija koja svoje najdublje korene ima u filozofiji starih Grka i koja se od tada kontinuirano razvijala do današnjih dana. Savremena filozofija Zapada ne obuhvata samo filozofiju Zapada u geografskom smislu, a ni sve ono što se danas u oblasti filozofije misli u svetu. Savremenim se ne smatra sve što je prisutno u našem vremenu i koje, hegelovski rečeno, samo egzistira pa može biti i ne biti jednako, nego samo ono što je na nivou gorućih potreba i živog duha današnjice. Filozofije koje ne otvaraju nikakve nove perspektive, kao što su neotomizam, neokantovstvo, neohegelijanstvo itd. u biti su nesavremene jer nisu „svoje vreme izraženo u mislima", kako bi rekao Hegel, nego su samo prazan odjek minulih vremena. Pođemo li od toga da ćemo savremenom smatrati samo onu filozofiju koja je na nivou svoga vremena, koja svoje vreme makar i parcijalno i fragmentarno misli, moramo se pitati koje filozofije XIX i XX veka možemo nazvati savremenim? Odgovor na ovo pitanje implicira određenu selekciju filozofa koji se mogu uvrstiti u jedan pregled istorije savremene filozofije, pa je stoga bio neminovan i u najnovijoj knjizi Danila Pejovića „Suvremena filozofija Zapada". Sudeći po filozofima, koji su obrađeni u esejistički pisanim monografijama (i ne samo prema tome), savremenim se mogu smatrati: logički pozitivizam, pragmatizam, egzistencijalizam i Šelereva i Hartmanova filozofija.

Naša kulturna javnost je malo upoznata sa savremenom filozofijom, mada se potreba za tim upoznavanjem odavno oseća, zato što je na tom polju uloženo malo napora stručnjaka filozofa i što na naš jezik nisu prevedena mnoga važna dela vrhunskih filozofa današnjice; a budući da mnogi nemaju ili vremena, ili znanje stranih jezika, ili i jednog i drugog, i neinformisanost je veoma velika. Studije o po-

jedinim filozofima razbacane po časopisima pružaju samo fragmentarnu sliku koja ne može omogućiti uvid u celinu zbivanja savremene filozofije. Ta praznina bila je u znatnoj meri popunjena prevodom Štegmilerove knjige „Glavne struje savremene filozofije", ali i ova studija je patila od nedostatka (ograničavanje u izboru filozofa koji su prezentirani samo za područje nemačkog jezika i dr.). Naša kulturna javnost, posebno filozofska, s pravom je očekivala jednu knjigu koja će prikazati glavne struje savremene nemarksističke filozofije. Ta očekivanja su u izvesnoj meri zadovoljena najnovijom knjigom Danila Pejovića. No ne treba imati iluzija da se pred nama nalazi jedan udžbenik iz kojeg se može naučiti sve što spada u okvir savremene filozofije. To nije ni bila namera autorova niti je to bilo u njegovoj moći. Filozofi čije su doktrine obrađene u ovoj knjizi su: Karnap, Rasel, Djui, Šeler, Hartman, Jaspers, Sartr, Ponti i Hajdeger. Mi ćemo se ovde ograničiti samo na prikaz nekih od problema o kojima se raspravlja u Pejovićevoj knjizi.

Kao što je poznato najinkompatibilniji filozofski pravci danas su logički pozitivizam i egzistencijalizam. Humanistička problematika koja stoji u centru interesovanja svih egzistencijalista periferna je ili čak netaknuta u delima logičkih pozitivista. Predstava koju pozitivisti imaju o filozofiji ograničava bitno njihovo razumevanje „neznanstvenih" pokušaja u rešavanju filozofskih pitanja. Karnap, npr., sa stanovišta svoje logičke analize ubitačno kritikuje Hajdegerovo shvatanje metafizike, ali on zaboravlja da Hajdeger, kako i sam priznaje, svesno krši pravila formalne logike ne bi li govorio o Ništa. Egzistencijalisti, opet, sa svoje strane, pokazuju averziju prema onoj filozofiji koja misli da se van prirodnih nauka i logike ne može tražiti nikakva istina. Mada konfrontacija ovih, svakako, najvažnijih stremljenja savremene filozofije nije sistematska (budući da se služe različitim tipovima jezika, svaka efektivna komunikacija među njima je isključena), bilo bi vredno pomenuti neke probleme ovih filozofija ne bi li se, bar površnim upoređivanjem tematike koja je u njima zastupljena, uočilo kakav veliki jaz postoji među njima.

Princip verifikacije pokazuje se u okviru logičkog pozitivizma kao najznačajniji, a pitanje logičkog statusa toga principa, razmatrano od Vitgenštajna do Ejera, dovelo je ovu filozofiju do nepremostivih teškoća. Pošto taj princip nije ni analitički ni empirijski stav, iskrsava odsudno pitanje: šta je on zapravo? Metafizički stav? Ako je tako, onda i Karnap i svi drugi pozitivisti zamenjuju „staru metafiziku" jednom metafizikom koja nije toliko nova koliko je loša. Rešenje, koje je predložio Karnap, da taj princip nije ni analitičkog ni empirijskog karaktera, nego je samo korisna hipoteza odviše je neubedljivo i protivrečno. Ako se želi dosledno primenjivati logičko-pozitivistički kriterijum smisla stavova, onda on mora biti besmislica. Osnovni princip ove „revolucije u filozofiji", kojom je trebalo da se filozofija oslobodi „pseudoproblema", ima, po svemu sudeći, karakter bumeranga. Pejovićeva kritika ovog principa je u svojoj oštrini opravdana, mada nije naročito originalna. Stiče se utisak da on ne poznaje duboko filozofiju logičkog pozitivizma i zato više prostora troši da je napada nego da je izlaže. Izlaganje Karnapove filozofije koja je predstavnik logičkog pozitivizma je nepotpuno, jer se, bez obzira na stvarne namere pisca, najviše zadržava i najviše insistira samo na onoj fazi kada je Karnap odricao bilo kakvu mogućnost filozofije osim kao logičke analize iskaza naučnog jezika. Da li je takav postupak opravdan? Problem koji imam u vidu je analogan problemu odnosa „mladog" i „starog" Marksa. Zašto su, npr., deplasirane neke kritike marksizma

od strane egzistencijalista, koji mu zameraju da se ne bavi problemima konkretnog čoveka hic et nunc? Deplasirane su zato što se marksizam (pre svega Marksov marksizam) doista bavi tim problemima. Tako nešto zameriti marksizmu se može ako se ima u vidu samo jedna njegova varijanta, naime, staljinizam. Naravno da ne treba prenaglašavati značaj ove analogije. Time hoću da kažem da ne treba logički pozitivizam (sa etiketom da je antifilozofija, etiketom koja je, inače, umnogome adekvatna), prosto odbaciti bez temeljnog poznavanja. Takav način kritike logičkog pozitivizma je u suštini identičan sa načinom kritike tradicionalne filozofije od strane logičkih pozitivista. Možemo li, kao što se to čini u Pejovićevoj knjizi „Protiv struje", reći: „Zar već nije vrijeme da i logički pozitivisti jednom nauče što je to suvremena znanost" i istovremeno biti objektivni i nepristrasni?

U celoj Pejovićevoj knjizi vidno je poboljšanje kvaliteta interpretacije ukoliko se ide od „znanstvenih" filozofija (Karnap, Rasel) ka „neznanstvenim" filozofijama (Jaspers, Sartr, Hajdeger). Malo pažnje je, ipak, posvećeno genezi egzistencijalizma, kao i analizi značenja termina „egzistencija" koji tako često upotrebljavaju egzistencijalistički filozofi.

Termin „egzistencija" vodi poreklo od Kjerkegora, koji ga je prvi sadržajno odredio u egzistencijalističkom smislu, ali on od Kjerkegora do Hajdegera prolazi kroz jednu evoluciju značenja bez čijeg razumevanja se ne mogu razumeti ni filozofije u kojima on figurira. Za Kjerkegora ne postoji način da se egzistencija izrazi u racionalnim kategorijama, pa on zato u opoziciji prema Hegelu tvrdi da se egzistencija ne misli, već živi. Ta iracionalistička crta Kjerkegorove filozofije je u većoj ili manjoj meri prisutna gotovo kod svih egzistencijalista. Hajdeger, koji je pretrpeo i uticaj Kjerkegorove filozofije, služeći se fenomenološkim metodom, došao je do jednog određenja pojma egzistencije kojim je mislio da se distancira od ostalih filozofa egzistencije. Budući da smo bačeni u jedan apsurdan svet, misli on, imamo da biramo između beznadnog očajanja i povlačenja u najdublju unutrašnjost našeg bića, u egzistenciju. Čovek kao puko neposredno postojanje još nije egzistencija. Modusi neprave egzistencije koji se mogu izraziti onim bezličnim „se" kvalitativno se razlikuju od prave egzistencije, u koju se može stupiti samo napornim samoistrzavanjem iz svakidašnjice. Suština neposrednog postojanja, tj. čoveka, prema Hajdegeru, leži u njegovoj egzistenciji. Naravno da se ovim ne iscrpljuje analiza značenja termina „egzistencija", jer se o tome može napisati čitava monografija. Iz ovoga što je napisano može se videti kako se problemi logičkog pozitivizma i egzistencijalizma veoma malo ili nimalo dodiruju. Marksizmu, i to onom autentičnom, po problemima koje tretira mnogo je bliži egzistencijalizam nego logički pozitivizam, ali su razlike u rešavanju tih problema ogromne. Nije nimalo slučajno što se Sartr u poslednjim svojim delima deklariše kao marksist i pokušava da izvrši sintezu marksizma i egzistencijalizma.

„Suvremena filozofija Zapada" je knjiga koja nam pruža informacije o idejama i životu onih ljudi koji kreiraju osnovne tokove filozofije našeg doba. Po svom sadržaju (koji se sastoji iz lepo stilizovanih monografija i izvrsnog izbora tekstova savremenih filozofa) ona može biti neka vrsta uvoda u savremenu filozofiju sa marksističkog stanovišta. Ipak, ovakva knjiga, s obzirom na težinu zadatka koji obavezuje sam naslov, nije uspela da izbegne neke druge nedostatke, osim onih koje sam već pomenuo. Prvo, autor nas u uvodnom eseju obaveštava da ovaj prikaz „ne dodiruje nastajanje nihilizma i izbijanje simpto-

ma krize u drugoj polovini prošloga i na početku ovog stoljeća" (str. 10), a posle čitanja to još snažnije pada u oči. Pošto je to „prelazni period" od raspada hegelijanstva do prvih stremljenja ka novim filozofemima i pošto u njemu moraju ležati neposredni koreni savremene filozofije, bilo je potrebno o njemu nešto više reći od golog pominjanja značaja. Drugo, u ovom prikazu savremene filozofije ne nalaze se, s jedne strane, filozofi koji bi po eksplicitno određenom shvatanju savremenosti tu morali biti, kao što su Niče, Kjerkegor i Huserl, a s druge strane, tretiraju se filozofi koji predstavljaju „znanstvenu filozofiju" (Karnap i Rasel), za koju se tvrdi da je u biti nesavremena jer se „naivno podaje vernom služenju industrijskom društvu". Ta nedoslednost umanjuje vrednost ove knjige.

petar živadinović

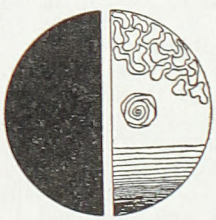

SINTEZA, ALI O ČEMU?*

Onaj deo Jugoslavije za čiju je teritoriju vezan poetski naziv — Crna Gora imao je specifičnu prošlost, a nema kritički napisanu istoriju. Posle objavljenog prvog toma istorije Crne Gore, na putu je da je dobije. Njena pojava raduje nas iz više razloga. Pre svega što je pisana u obliku sinteze, u nas ne tako negovane forme istorijskog iskaza. Jer, u stalnoj i za razvitak nauke neophodnoj smeni rasprava, monografija i sinteza, autor najviše rizikuje u ovoj poslednjoj vrsti istorijskog izlaganja. Za rasprave i monografije, prevashodno istraživačke radove, postoji relativno ustaljena forma, utvrđene norme i obaveze. Ovim, analitičkim radovima istraživač se predstavlja najčešće užem krugu stručno zainteresovanih. Od njega se očekuju istraživački rezultati, koji se kod nas prezentuju često bez ikakvih literarnih ambicija. Sem toga, uspeli istraživački radovi su trajniji, zadržavaju svoju vrednost. Čak i pronalazak novih izvora retko poljulja osnovne rezultate metodski dobro koncipiranog i savesno urađenog članka. Sinteza, pak, ima ulogu trenutka a namenjena je ne samo stručno zainteresovanim već i širokom krugu čitalaca. Analitička dela pretpostavljaju darovitog istraživača, zavidnu prethodnu spremu, suptilnu kritiku, osećaj za prošlost, a sintetička još i široku opštu kulturu i nesumnjiv literarni talenat. U trci za mestom jedne matične nauke, u društvu koje je sklono da ponekad gubi osećanje za prošlo, istoriji upravo nedostaju ne analitički radovi, već lepo napisana sinteza. Kao delo ove vrste, predstavljamo prvi tom istorije Crne Gore.

Mnogostruke teškoće stajale su pred autorima ovog dela. Ako se pogleda karta arheoloških nalazišta preistorijskih kultura u našoj zemlji (Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, str. 160), grčko rimske kulture (Enc. Jug. I, 168) i važnijih nalazišta ranog srednjeg veka (Enc. Jug. I, 184), lako je uočiti da ih je najmanje baš na teritoriji Crne Gore. Ni sa pisanim izvorima ne stojimo mnogo bolje. Dva osnovna izvora za rani srednji vek, spis K. Porfirogenita, O narodima (poznatiji kao De administrando imperio), i Barski rodoslov iziskuju specijalan pristup. Osobito ovaj drugi izvor davao je povoda za veoma sumnjive i tendenciozne interpretacije. Stiče se utisak da literatura zasnovana na ovom spisu više zamagljuje nego

*) Istorija Crne Gore, knjiga prva, Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka, Titograd, 1967.

otkriva, više stvara nego rešava probleme. Zato svako novo vraćanje Barskom rodoslovu, čak i pri delima koja nemaju istraživački karakter, traži direktan pristup izvoru i zanemarivanje istorijske literature koja to, zbog tendencioznosti, često nije.

Vidan je napor autora na kombinovanju rezultata arheoloških i istorijskih istraživanja, mada je naučna literatura obeju disciplina direktno vezana za ovu teritoriju više nego oskudna. Samo najuži krug stručnjaka zna šta znači komponovati sintezu na osnovu tek začete literature o nekoliko arheoloških nalazišta, malobrojnih epigrafskih spomenika i škrtih iskaza pisanih izvora, a sve to pratiti sa nivoa dostignuća evropske arheološke i istorijske nauke. Dakle, dati kompleksnu sliku ne samo političkih zbivanja već i društveno-ekonomskog i kulturnog razvitka.

Autori (D. i M. Garašanin I-IV glava, do osnivanja provincije Prevalis; J. Kovačević IV-V glava, do kraja XII veka) uključili su u prvu knjigu ogroman vremenski period: preistorijski, antički i rani srednji vek. Dakle, uz neophodan, sažeto i lepo napisan uvod Z. Bešića o geomorfološkom razvitku Crne Gore, prvi tom obuhvata epohu od najstarijih vremena do kraja XII veka. Sve to na 444 strane teksta. Ipak naša osnovna primedba odnosi se upravo na obim knjige.

Pogrešno je u šire zasnovanoj sintezi preistorijski period svoditi na uvodno poglavlje. Jer današnji rezultati arheoloških istraživanja i te kako upotpunjuju sliku razvitka ljudskog društva, čak i za one periode kada pisani izvori nisu tako oskudni. Međutim, za celu ovu epohu koju obuhvata prvi tom istorije Crne Gore, posebno za preistorijski period, istraživanja su tek na početku. Naučna literatura je oskudna, a sinteza pretpostavlja niz istraživačkih radova. Svi ovi argumenti koji pokazuju pred kakve teškoće su stavljeni autori, još više dovode u sumnju opravdanost ne pojave nego obima knjige. Uputili smo na karte arheoloških nalazišta u našoj zemlji gde je lako uočiti da ih je najmanje baš na teritoriji današnje SR Crne Gore. Uostalom, to i autori ističu: „O počecima ljudskog života na teritoriji Crne Gore danas smo još uvijek slabo obavješteni" (str. 37). „Kao i starije kameno doba, tako je i ova etapa kulturno-istorijskog razvitka na teritoriji Crne Gore zasad isključivo poznata iz Crvene Stijene" (str. 40). „Kulturno-istorijski razvitak paleolitskog i mezolitskog doba (u Jugoslaviji uopšte, a posebno u Crnoj Gori) može se zasad, s obzirom na mali broj poznatih i naučno ispitivanih lokaliteta, pratiti samo u najopštijim crtama" (str. 42); ili: „Ovaj period u Crnoj Gori poznat nam je zasad samo po nalazima jednog lokaliteta — Crvene Stijene, gdje je kultura ovog sloja zastupljena u sloju III" (str. 43). Na prilično širokoj osnovi autori obrađuju grčku kolonizaciju i keltski prodor na jadransku obalu, da bi zaključili da je uticaj na Ilire, posebno ove druge etničke grupacije, bio slab: „Pojedinačni elementi uticaja više upućuju na izvjesne dodire ilirskih i keltskih elemenata nego na pravu simbiozu. Na teritoriji Crne Gore ova se pojava naročito sigurno da utvrditi" (str. 104). Na još širi zahvat odlučuju se autori kada se ova teritorija uključuje u prostrane administrativne jedinice rimskog carstva, kao što je bila provincija Dalmacija u čijim se okvirima razređuje i gubi prošlost današnje Crne Gore.

Na preterano širokom planu obrađuju se pojedini problemi i za periode kada se istorijske pokrajine približno uklapaju u današnju teritoriju Crne Gore (vid. str. 347. i dalje). Sinteza neophodno zahteva selekciju činjenica, kako bi se istakla ideja vodilja, nit koja bi objedinjavala tekst i širi hronološkog zahvata i ne uvek iste tematike. U ovom delu ona se ne nazi-

re, ne zato što je to izuzetno teško sa ogromnim hronološkim rasponom koji obrađuje više autora, nego i u njihovom ponekad preteranom nastojanju da iskoriste svaki iole dodirni momenat sa užom ili širom okolinom kako bi ga uklopili u tekst čiji ih naslov ipak obavezuje. S druge strane, tamo gde izvori nisu toliko oskudni prelazi se na enciklopedijski način izlaganja svega poznatog (ovo se odnosi na drugi deo knjige), što je opet u raskoraku sa svođenjem naučnog aparata „na najmanju meru", jer to smanjuje vrednost knjige kao priručnika. Sinteza zahteva upoređenja na najširem planu, ali ne više od toga. Zato je diskutabilno koliko se autori mogu zaklanjati iza, u predgovoru, precizno formulisane želje Redakcije: „Predviđeno je da se obradom obuhvate i ona područja izvan teritorije današnje Socijalističke Republike Crne Gore, u onoj mjeri i onako kako je njihova prošlost bila povezana sa crnogorskom istorijom" (X—XI). Da li se ovim obimom dobilo ono specifično što pretpostavljaju posebne geomorfološke celine na teritoriji Crne Gore? Nije. Na osnovu više poglavlja moglo bi se postaviti pitanje — sinteza, ali o čemu?

Ovako obiman način pisanja ima svoje prednosti. On pokazuje i otvara naučno nerešene probleme, upućuje na istraživanja, služi kao koristan priručnik i zacrtava osnove za sledeću sintezu. Stoga ova knjiga ima značajnu misiju trenutka.

Prema planu Redakcije, očekujemo još sedam tomova istorije Crne Gore. Oni se uklapaju u logičnu periodizaciju prošlosti ovog kraja. Tako bi druga knjiga obuhvatala „period srednjeg vijeka (od kraja XII do kraja XV vijeka); treća — period formiranja crnogorskih plemena (od XVI do kraja XVIII vijeka); četvrta — period formiranja crnogorske države (od kraja XVIII do polovine XIX vijeka); peta — period od odvajanja svjetovne od crkvene vlasti do ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom i uključenja u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (od polovine XIX vijeka do 1918. godine); šesta — Crna Gora u Kraljevini Jugoslaviji (1918 — 1941); sedma — Crna Gora u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije (1941 — 1945); osma knjiga biće posvećena istoriografiji o Crnoj Gori".

Imponuje ozbiljnost poduhvata, upornost, vidni entuzijazam i vitalnost Redakcije koja je doživela izvesne izmene. Za prvi tom Redakcija je izabrala najautoritativnije saradnike, a nadamo se da će tako biti i za sledeće. To je osnovni uslov za uspeh poduhvata. Ona će biti stavljena i pred druge ne male teškoće koje ima organizacija na kolektivnom delu.

Ceo poduhvat na prvom kritičkom pisanju istorije Crne Gore je plemenit, pionirski posao koji primamo sa svim njegovim neminovnim nedostacima. Dali smo svoj sud o prvom, štampanom tomu istorije Crne Gore. Ostavljamo pozvanijima da se izjasne o planu Redakcije, sa neskrivenom željom da se ova ambiciozna zamisao ostvari.

rade mihaljčić

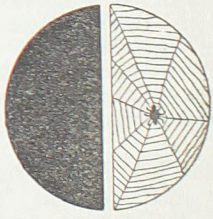

OMLADINA U SVOM SLOBODNOM VREMENU*

U Zapadnoj Nemačkoj se poslednjih godina pojavilo više studija o omladini. Reč je o studijama izrađenim u Institutu za omladinu čiji istra-

*) Strzelewicz, Willy: JUGEND IHRER FREIEN ZEIT, Juventa Verlag, München, 1965; S. 71

živački program, pretežno sociološki orijentisan, zahvata sve važnije aspekte života i rada omladine. U taj okvir spada i ova studija.

Uvodni deo studije posvećen je teorijskim pitanjima slobodnog vremena, u prvom redu onim koja su u toj oblasti danas manje ili više sporna. Na primer, posebno se raspravlja pitanje kada padaju počeci masovnijeg korišćenja slobodnog vremena od strane širih društvenih slojeva. Isto tako razmatraju se socijalno-ekonomski faktori koji su determinisali relativno kasnu pojavu fenomena slobodnog vremena kao „činjenice svakodnevnog života moderne i industrijske civilizacije". Autor je s pravom veliku pažnju posvetio i faktoru osmočasovnog radnog vremena kao odlučujućem uslovu za afirmaciju slobodnog vremena. Kritičko razmatranje pojma slobodnog vremena završava analizom definicije koju daje francuski sociolog Žorž Dimazdije, po kome je slobodno vreme „skup aktivnosti kojima se ličnost može u potpunosti prepustiti, bilo u želji da se odmori ili razonodi, bilo da razvije svoje sposobnosti ili svoje dobrovoljno učešće u društvenim aktivnostima — pošto se oslobodila svojih profesionalnih, porodičnih i društvenih obaveza". Ovoj definiciji daje prednost, između, ostalog, i zato što, po njegovom mišljenju, uspešno određuje funkcije slobodnog vremena, te je usvaja kao osnovni metodološki postulat istraživanja.

Nakon teorijsko-istraživačkog okvira, koji je dat pretežno u formi skice, pažnja autora se zadržava na problemima obima slobodnog vremena omladine i materijalne osnove njegovog ostvarivanja, na njegovim osnovnim vrstama i interesima koje omladina u njemu ispoljava i na slobodnom vremenu koje se javlja u formi odsustva (godišnjih odmora, raspusta i sl.)

U pokušaju utvrđivanja obima slobodnog vremena koje bi se po usvojenoj definiciji moglo smatrati slobodnim suočava se sa nizom teškoća, pre svega, u razlučivanju slobodnog vremena od ostalih vrsta vanrednog vremena. Rezultat je relativno gruba i aproksimativna odredba da je za omladinu (posmatranu kao celina) karakteristično „efektivno slobodno vreme" od dva do tri sata dnevno. Pored rezultata svojih istraživanja o obima slobodnog vremena omladine navodi i rezultate do kojih su došli drugi nemački autori. Tako nas iscrpno informiše o istraživanjima Blüchnera, Plancka, Arlta i Wilmsa i dr., sa kojima se u mnogo čemu slaže uzimajući njihove rezultate za osnovu uopštavanja.

Vrednost ovog dela studije izražena je u posebnim analizama slobodnog vremena pojedinih kategorija omladine. Tako se konstatuje (na bazi Blücherovih istraživanja) da je obim slobodnog vremena školske omladine oko 6 časova, što je oko tri puta više nego u seoske omladine. Iako autor ne čini pokušaje potpunijeg povezivanja obima slobodnog vremena pojedinih kategorija omladine sa njihovim mestom na klasno diferenciranoj društvenoj lestvici, on nas u ovom, kao i drugim slučajevima znatno približava takvoj analizi. Na toj liniji su i podaci i zaključci koji se odnose na prekovremeni rad koji je kod kategorija koje pripadaju siromašnijim slojevima vrlo proširen.

Analiza finansijskih mogućnosti za realizaciju slobodnog vremena uglavnom se zasniva na podacima koje su prikupili drugi autori (Blücher na jednoj i Arlt i Wilms na drugoj strani). Pokazalo se da su autori primenjivali različite metodske postupke u prikupljanju podataka tako da se rezultati do kojih su došli teško mogu porediti. No ti rezultati ipak upućuju na zaključak da je većini omladine omogućen pristup skoro svim javnim mestima za zabavu i razonodu: bioskop, pozorište, koncerti, sportska igrališta itd.

Pokušaj utvrđivanja vrsta intenziteta interesa u slobod-

nom vremenu uvodi nas u „džunglu aktivnosti u dokolici". U sportu, čitanju, ručnom radu, povrtarstvu i drugim sličnim domaćim poslovima, poseti bioskopa, gledanju televizije, slušanju radija, muzike, igranju, posetama pozorištima, koncertima, putovanjima, ovoj ili onoj formi omladinskog udruživanja ne iscrpljuju se sve aktivnosti slobodnog vremena omladine. Ovo su samo češće upražnjavane dok se celoviti spisak nužno dopunjava i sa mnogo drugih individualnih varijacija.

Od posebnog je interesa činjenica da autor raznovrsnost oblika korišćenja slobodnog vremena ne analizira sa stanovišta uniformnosti, ne analizira ga kao efekat institucionalizovane zabave koja u savremenoj civilizaciji ima pretežno takav karakter. Pitanje uniformnosti jedino razmatra u smislu sličnosti aktivnosti slobodnog vremena omladine i starijih. Većina podataka koji su o ovome prikupljeni pokazuje da i omladina i odrasli najčešće prate lake zabavne emisije (mahom iz oblasti zabavne muzike). Razlika, svakako, ima dosta, a najveću zapažamo kod slušalaca raznih crkvenih misa, što za starije predstavlja izrazito veću vrednost nego za mlade. Sličan je slučaj i sa emisijama sa političkim sadržajem, koje se prenose sredstvima masovnog komuniciranja.

Godišnji odmor (raspusti) obrađen je pretežno sa stanovišta koliko se putuje, kuda se putuje i zašto. Konstatovana je tendencija izmene odnosa pasivnog i aktivnog korišćenja ovog vida slobodnog vremena (u korist aktivnog). Godine 1961. je 31% nemačkih stanovnika (od 17 do 70 godina) putovao na godišnji odmor. Od ovoga broja 39% je putovalo u inostranstvo. Omladina putuje prosečno više nego odrasli.

Pri kraju studije autor nas izvodi iz kruga empirijskih podataka o uslovima obezbeđenja i o načinima korišćenja slobodnog vremena i pokušava da uspostavi funkcionalnu vezu između pojave slobodnog vremena i suštinskih karakteristika modernog industrijskog društva. Na toj liniji kao relativne činioce pojave slobodnog vremena (uopšte i kod omladine posebno) navodi sledeće: „odvajanje od domaće zajednice i radnog mesta, prelaz od većih ka manjim porodicama i bitna ograničenja društvenih funkcija porodice, veći društveni i geografski mobilitet u vertikalnom i horizontalnom pravcu, pojačano ubrzanje izmena društva i porast složenosti i nepreglednosti društva sa stanovišta individualnog života i njegove orijentacije, proširen uticaj i značaj birokratskih velikih organizacija na svim poljima, relativno veća individualna sloboda izbora u odnosu na poziv, mesto rada, mesto stanovanja, konfesije, krug prijatelja, bračnog druga itd."

Zadnje poglavlje, pod naslovom „Interesi obrazovanja i slobodno vreme", odnosi se na razmatranje one funkcije slobodnog vremena koju Dimazdije označava kao „funkciju razvitka ličnosti". Iz mnoštva podataka koji se u vezi s tim navode evo ih nekoliko. Oko 70% omladine čita novine prateći najviše lokalne vesti a na drugom mestu sportske informacije. Časopisi se čitaju nešto manje, pre svega ilustrovani i radio-časopisi, kao i specijalizovani časopisi za žene, modni i slično. Knjige čita oko polovine omladine. Najviše se čitaju zabavni romani, zatim avanturističke knjige, stručno-tehničke i kriminalni romani. Oko jedne trećine omladine čita romane u nastavcima.

U vezi sa daljim kulturnim razvitkom i usavršavanjem konstatuje se da se u tom smislu široko koristi slobodno vreme — gotovo polovina omladine ga upražnjava na ovaj ili onaj način. Oko tri četvrtine usmereno je u pravcu usavršavanja u oblasti izabrane struke. Utvrđeno je da viši nivo obrazovanja pozitivno korelira sa aspiracijama za daljim usavršavanjem.

Vrednost ove studije izražava se, pre svega, u mnogim brižljivo prikupljenim informacijama o svim važnijim stranama korišćenja slobod

nog vremena nemačke omladine. Šteta je što autor nije mogao da izvede šire i produbljenije zaključke u skladu sa ranije formulisanim teorijskim stavovima. Ova manjkavost uslovljena je, pored ostalog, i činjenicom da je za uopštavanja nedostajalo i više kritički proverenih iskustvenih podataka — jer postojeći nisu dozvoljavali veći stepen komparativnosti. Isto tako i činjenica da navedeni teorijsko-hipotetički okvir (zasnovan na izlaganju Dimazdijea i Fridmana) za ispitivanje slobodnog vremena nije skladno „ispunjen" iskustvenim materijalom umanjuje stvarnu vrednost ove, inače, veoma aktuelne studije. To se, između ostalog, izražava i kroz to što se slobodno vreme omladine samo u minimalnoj meri analiziralo sa stanovišta funkcija koje u sebi nosi.

U celini uzev, studija, kao jedan od prvih sistematskih pokušaja dubljeg sagledavanja slobodnog vremena omladine zaslužuje punu pažnju i stručnjaka, ali i ne samo njih.

vera tasić

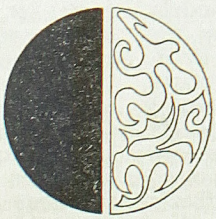

EKONOMSKA REVIJA
br. 4/1967.

EDO KLANŠEK: Savez ekonomista u proteklom i budućem periodu; dr LOJZE KIAUTA: Uslovi i oblici poslovne saradnje i integracije između preduzeća; dr BRANKO HORVAT: Jugoslovenski sistem samoupravljanja i uvoz stranog kapitala; dr IVAN TURK: Problemi savremene šeme bilansa kao računovodstvene isprave; LOJZE SOČAN: Stepen koncentracije industrijske proizvodnje Slovenije i njene mogućnosti za uključivanje u međunarodnu podelu rada; LADO RUPNIK: Programiranje razvoja i naš privredni sistem; VINKO MLAKAR: Ekonomsko planiranje u Evropi; dr FRANCE ČERNE: Preduzetničko predviđanje kao ishodište planiranja u preduzeću u našem privrednom sistemu; ANDREJ KODELE: Ocena nekih modela za određivanje veličine nabavke i zaliha; Izveštaji: dr B. KOŠMELJ: Praksa raspusta na Ekonomskom fakultetu u Ljubljani; L. K.: Informacija o I simpozijumu o proučavanju rada za sve zemlje nemačkog jezika; Ocene i prikazi; Pregled jugoslovenskih ekonomskih časopisa; Novosti iz CEK.

LADO RUPNIK: Programiranje razvoja i naš privredni sistem. „... Dilema ‚plan: tržište' u nas je još uvek predmet živahnih rasprava, iako ne više u alternativnom obliku, već više kao pitanje koliki na pojedinim područjima treba da bude uticaj plana, a na drugim uticaj delovanja tržišta itd. Zato bi, po mom mišljenju, ovu dilemu mogli malo modifikovati i postaviti je kao pitanje, koliko i na kojim područjima su pojedini subjekti privređivanja samostalni (naravno, u okviru ekonomske determinisanosti i motivacije) u svojim odlukama i kada i koliko na ove odluke utiče svesna društvena akcija usmerivanja.

Takvo pitanje, bar sa formalne strane, pomaže nam pri razrešavanju spomenute dileme, jer smo se time preselili sa područja apstraktnog razmišljanja o planiranju na konkretno tlo privrednog sistema, koji je — iako ne definitivno i ne najracionalnije — ipak koliko-toliko određeno opredelio samostalnost i podređenost pojedinih privrednih subjekata pri donošenju

njihovih ekonomskih odluka. Drugim rečima, to znači da bi društveno planiranje (tj. planiranje i programiranje na nivou društveno-političkih zajednica) po obliku i sadržini moralo biti prilagođeno svakoj konstelaciji u privrednom sistemu i moralo bi predstavljati program društvene akcije na onim područjima na kojima pojedina društveno-politička zajednica ima sistemom zagarantovane nadležnosti i odgovornost za usmeravanje razvoja.

Ako bi takve poglede preneli na područje oblika i sadržine naših planova, trebalo bi, po mom mišljenju, u našem budućem društvenom planiranju dosledno razdvojiti dva elementa, i to p r o g n o s t i č k i d e o o d r a z v o j n o g p r o g r a m a (k o n c e p t a r a z v o j a). Grubo rečeno, prognostički deo obuhvatao bi analizu i ocenu objektivnih kretanja i postupaka drugih privrednih subjekata, ukratko, pitanja na koja konkretni privredni subjekt ne može uticati svojim delovanjem. Razvojni koncept obuhvatao bi program konkretnih vlastitih mera subjekta, i to u okviru nadležnosti koje su mu određene sistemom. Razvojni koncept znači istovremeno i konkretizaciju odgovornosti pojedinog subjekta za dalji razvoj i program njegovih akcija za realizaciju postavljenih ciljeva...

... Ako bi pokušao rezimirati neka karakteristična mišljenja, izražena u ranijim tačkama, trebalo bi naglasiti sledeće:

— Pojedini subjekt privređivanja može stvarno da programira svoj razvoj jedino u okviru samostalnih nadležnosti koje su mu određene sistemskim razgraničenjem nadležnosti. Ovaj deo njegovog plana je u suštini i obaveza i osnova za ocenjivanje njegove odgovornosti za razvoj. Sve drugo može da bude jedino ekonomska prognoza i, kao takva, samo pomoćno sredstvo za usmeravanje njegove ekonomske politike.

— Dilema ‚plan: tržište' u suštini je odraz dosadašnjeg mešanja planova i ekonomske politike u samostalnost privrednih subjekata, kakva im je bila određena razgraničenjem nadležnosti u okviru sistema.

— I naša privreda je u institucionalnom pogledu određena varijanta ‚ekonomije mešanog tipa', jer je sačinjavaju gotovo potpuno samoupravne samostalne delatnosti, koje u celini i same odgovaraju za svoj razvoj, kao i delatnosti čiji razvoj mora i ubuduće programirati i usmeravati društvo i pri tom snositi punu odgovornost za svoje odluke. Radne zajednice ovih delatnosti su na osnovu unutrašnje samoupravnosti samostalne i odgovorne za racionalno sprovođenje programa razvojne politike, koji su utvrdili organi društvene samouprave.

— Društveno programiranje i društvena odgovornost za organizaciju i razvoj treba da budu osnova delovanja i za većinu delatnosti sa područja društvenih službi koje za svoje delovanje dobivaju sredstva, sakupljena obaveznim merama društva (porezi i doprinosi). I na ovim područjima unutrašnja samouprava je uslov za racionalno delovanje.

— S obzirom na potpunu samostalnost i samoupravnost većine radnih organizacija sa područja privrede (osim onih koje deluju na području infrastrukture) i s obzirom na usvojenu politiku otvorene privrede, treba i u metodologiji privrednog prognoziranja i programiranja u našim planovima u većoj meri uzimati u obzir delovanje tržišta koje će obezbediti puno zapošljavanje samo onih faktora proizvodnje čiji produkt odgovara obimu i strukturi potražnje.

— Osim opšteg uticaja na obim potražnje (monetarna, spoljnotrgovinska i delimično fiskalna politika u okviru sistema) društvo se sa svojim programima ne bi smelo upli-

tati u detaljniju alokaciju faktora proizvodnje na područjima kojima je sistemom obezbeđena samostalnost u njihovim odlukama; naime, ne raspolažemo nijednim dokazom da bi takva politika usmeravanja društva na sadašnjem stepenu razvijenosti obezbedila veću efikasnost u poređenju sa slobodnim delovanjem tržišnih zakonitosti.

— Osnovne razvojne regije su republike, koje moraju biti i odgovorne za programiranje svih opštih uslova razvoja na svom području. Za sprovođenje ovih njihovih funkcija treba još dalje decentralizovati niz dosadašnjih nadležnosti federacije na području usmeravanja razvoja i preciznije opredeliti ulogu republika u sistemu."

ENCYCLOPAEDIA MODERNA
br. 5—6/1967.

MIHAILO MARKOVIĆ: Oktobar i humanizacija sveta; ANDRIJA KREŠIĆ: Političko društvo i politička mitologija; SVETA LUKIĆ: Književnost u socijalizmu; ALEKSANDAR FLAKER: Jugoslavenske književnosti i Oktobar; FRANC ZADRAVEC: Oktobarska revolucija i slovenski književnici; PREDRAG BAJČETIĆ: O tragovima „pozorišnog Oktobra" danas; IVAN KANTARDŽIEV: Oktobarska revolucija i makedonsko nacionalno pitanje u periodu stvaranja Jugoslavije; DANIEL BUČAN: Islam i suvremenost; IVO MALJKOVIĆ: Rak i industrijalizacija svijeta; HASAN HADŽIOMEROVIĆ: Ljudski faktor i stabilna ekonomija; MARKO VESELICA: Ekonomska funkcija nauke i obrazovanja u privrednom rastu suvremenog svijeta; ERIH KOŠ: Putevi i mogućnosti razvoja svetske književnosti danas; BRANIMIR DONAT: Od pjesničke slike do atomske bombe; MARKO ANTONIJE DE DOMINIS: 350-godišnjica od objavljivanja njegova djela „Crkvena država u Londonu 1617; JURE JURAS: Nova faza u radu na ediciji „Enciklopedija našeg vremena" (s originalnim autorskim sinopsisima svih poglavlja edicije); CHARLES A. COULSON: Historijski pregled razvoja kvantne kemije s pogledom u budućnost; MATKO BRADARIĆ: Postoji li glad mladih za vrijednostima? (razgovor sa KATJOM VODOPIVEC, IVOM ŠEGULOVOM, ANTONOM TRSTENJAKOM, VUKOM PAVIĆEVIĆEM, SLOBODANOM ŠNAJDEROM i ZLATKOM MARKUSOM); MIRO DRAŠKIĆ: Jedna burna decenija unutrašnjeg razvoja NR Kine: SARVEPALLI RADHAKRISHNAN: Jedinstvo modernog svijeta; DUŠAN ČALIĆ: Naučno-tehnički i ekonomski razvoj i politika miroljubive koegzistencije; NINOSLAV OPAČIĆ: Nesvrstanost danas; OTON PANCER: Međunarodni jezik i unapređenje znanosti za humanizaciju svijeta; LADO VAVPETIĆ: Odgovornost naučnih radnika pri rješavanju najtežih pitanja u svijetu; JASMINA LELAS: Osnivačka skupština „Jugoslavenske pagvaške konferencije"; LJUBOMIR JOSIFOVIĆ: Svetska konferencija o Vijetnamu; ANTE VUKASOVIĆ: Odgojna funkcija škole i njeno mjesto u društvu; MILOŠ BOGDANOVIĆ: Sistem obrazovanja na univerzitetu uskladiti sa savremenom, dinamičnom i promenljivom privredom; DIMITRIJE SERGEJEV: Za kreativni studij.

MATKO BRADARIĆ: Postoji li glad mladih za vrijednostima? Pod ovim naslovom objavljeni su razgovori koje je Matko Bradarić vodio sa istaknutim naučnim radnicima KATJOM VODOPIVČEVOM IVOM ŠEGULOVOM, ANTONOM TRSTENJAKOM, VUKOM PAVIĆEVIĆEM, kao i sa dvojicom predstavnika mladih SLBODANOM ŠNAJDEROM i ZLATKOM MARKUSOM.

Izbor sagovornika, svakako nije bio slučajan, već se išlo za tim da se današnja slika mladog čoveka osvetli iz različitih aspekata dveju generacija, i da se ukaže na neke činioce i motive koji utiču na

današnje ponašanje omladine. Na pitanje Bradarića kako se može tumačiti sve veća pojava kriminala kod mladih u nas, Katja Vodopivec, direktor Instituta za kriminologiju pri Pravnom fakultetu u Ljubljani odgovorila je, između ostalog, sledeće: „Za tu pojavu možemo navesti više razloga. Ja sam ih podijelila u više sadržajnih grupa. Kao prvi problem navela bih problem slabih školskih uspjeha koji su karakteristični za maloljetne delikvente. To je više-manje poznata činjenica, ali ja mislim da ova činjenica može imati veoma teške posljedice. Naime, posljedica slabih školskih uspjeha jest teško postizavanje stručnih kvalifikacija... Već je inače zabrinjavajuće to što je daleko promašen podnošljiv postotak nezaposlene radne snage, pogotovo među mladim ljudima. Drugi je problem taj da smo u domenu rane prevencije maloljetničkog kriminala potpuno zakazali. Razvoj socijalnih službi kod nas već je ranije bio sporiji od društvenih potreba, a nakon reforme te su službe čak i oslabile. U broju savjetovališta, na primjer, mentalno-higijenskih, zdravstvenih i porodičnih, bilježimo stagnaciju. Škole su opterećene izvođenjem redovnog nastavnog programa, neizdiferenciranog prema mogućnosti đaka i opterećene promjenama nastavnog programa. Naredni je problem financijska baza odgojnih domova, koja je postavljena na osnovu samofinanciranja. To znači, uzdržavanje domova na osnovi doprinosa. Općinski budžeti ne dopuštaju smještanje djece u domove sve dotle dok ponašanje maloljetnika ne postane očito opasno za društvo. A to znači propuštanje brige za djecu dok se pojavljuju prvi simptomi poteškoća, propuštanje djece u doba najveće njihove plastičnosti. Za djecu u starosti od 7 do 15 godina kod nas se pogotovo ne radi ništa. Naime, za onu djecu za koju bi trebalo rano otklanjati smetnje ponašanja. Tek od 15 godina dalje susrećemo se s prvim intervencijama. Odgojni su domovi za djecu te starosti u veoma lošem stanju. Financijska sredstva bilo od fondova, bilo od općina ili roditelja primaju ti domovi u globalu, a ne namjenski. Posljedice su toga ove: što je manje kadrova, što su niža ulaganja u troškove funkcionalne prirode, to veći mogu biti lični dohoci. Pošto su dohoci prosvjetnih radnika već inače ispod prosjeka, pošto je posao težak, tako reći, bez ograničenja radnog vremena, potreba za povećanjem ličnih dohodaka toliko je akutnija. Vidite, ako nastane kvar na skupocenoj mašini, njegovim se otklanjanjem bavi najmanje jedan inženjer i više kvalificiranih radnika. Ako pak nastanu smetnje u razvoju ličnosti, tad je već prekasno da jedan odgajitelj, višemanje nekvalificiran za taj posao, otkloni smetnje za 20 do 50 pitomaca. Mi smo široko otvorili vrata individualizmu. takmičenju i stimulaciji individualnih dostignuća, što je za našu zemlju, s obzirom na njeno stanje u privredi, donekle razumljivo, a zanemarili smo brigu za sve one koji nemaju bilo objektivnih, bilo subjektivnih uvjeta da u takmičenju sudjeluju. U brizi za mlade ljude zaostaje naša zemlja i za zemljama kapitalističkog društvenog poretka (između ostalog, i u visini narodnog dohotka) i za zemljama socijalističkog društvenog poretka (između ostalog, i u planskoj brizi za ta pitanja). Te smo probleme, i sve ostale, predali na rješavanje različitim organima samoupravljanja u vjeri da će se o njima voditi briga.

Samoupravljanje je na našem stupnju društvene svijesti moguće naročito na onim područjima na kojima se loše posljedice slaba rada manifestiraju u relativno kratko vrijeme. Na primjer, loš rad, loš proizvod, loša cijena. Na području prevencije socijalne patologije, odgoja i rada s omladinom tako možemo godinama raditi loše, a posljedice su očite i zabrinjavajuće za društvo. Međutim, one će nastupiti tek deset do petnaest godina kasnije. Tada će biti stvarno kasno, tada će se društvo osjetiti ugroženo, na-

stat će panika, javno će mišljenje tražiti pooštravanje tek kaznene politike."

KULTURNI RADNIK
br. 5/1967.

IVAN BABIĆ: Aktualnost Lenjinova shvaćanja proleterske demokracije; BORIS HRŽIĆ: Varijacije na hiljadu devetsto sedamnaestu; BRANKO HEĆIMOVIĆ: Odjeci Oktobra u Krležinoj „Golgoti"; STANISLAVA KOPRIVICA-OŠTRIĆ: Utjecaj Oktobra na revolucionarni radnički pokret u Hrvatskoj; MIJO HARAMINA: Bibliografske bilješke uz 50-godišnjicu Oktobra; ZDENKA GJANKOVIĆ: Smisao kulturne akcije u radnoj organizaciji; Raport iz kombinata „Chromos-katran-kutrilin"; VLADIMIR KOŠĆEVIĆ: Naslijeđe najamnog rada.

KULTURNI ŽIVOT
br. 11/1967.

VESELKO VELČIĆ: Uzroci krize odgojno-obrazovnog sistema; Časopis „Kulturni život" donosi u nešto skraćenom obliku uvodno izlaganje člana Izvršnog vijeća Veselka Velčića na zajedničkoj sednici Privrednog i Prosvetno-kulturnog veća Sabora SR Hrvatske, održanoj krajem oktobra 1967. godine. Razmatrajući pojedine teze za Zakon o finansiranju vaspitanja i obrazovanja Veselko Velčić je, između ostalog, rekao sledeće: „Velika se rasprava vodi oko Teze 6 o školarini. Pitanje se formira ovako: ‚Da li je uvođenje mogućnosti da građani plaćaju svoje školovanje ili školovanje svoje djece zapravo napuštanje socijalističkog principa o društvenom karakteru obrazovanja i otvaranja vrata za uvođenje školarine, što će dovesti do privatizacije škola?' Prije svega, ‚školarina' u ovim tezama nije zamišljena kao osnovica sistema. Sistem se gradi sa stanovišta, a da se u okviru toga izgrađuje politika na što više jednakih prava za sve.

Međutim, u tezama se polazi od realne činjenice da je ovo društvo materijalno ograničeno i da ne može ostvariti svima pravo na svako obrazovanje.

Osim toga, polazi se od ozbiljne činjenice da je već danas sukob između zahtjeva za obrazovanjem i materijalnih mogućnosti našeg društva pokazao da se ilegalno pojavljuje taj vid školarine. Tako smo dobili školarine koje su ove godine u pojedinim mjestima prešle, kako je rekao jedan drug na jednoj raspravi, u divljanje.

Mislili smo da tu činjenicu, koja je životno prisutna, treba legalizirati; zato da bi se mogla regulirati, da bi se mogla propisima ili na neki drugi način ograničiti. Tu pojavu želi se u ovim tezama usmjeriti u ispravnom pravcu: da školarinu nose oni koji materijalno to mogu, kako bismo s postojećim sredstvima mogli što više razviti obrazovanje i odgoj omladine koja ima sposobnosti, a sama materijalno ne može da se školuje. Društvo koje je materijalno ograničeno ne bi bilo razumno ako bi zaboravilo da netko tko može platiti svoje školovanje to i učini u slučajevima kad mu to, zbog ograničenih materijalnih mogućnosti, ne može osigurati društvena zajednica.

Međutim, problem je, nema sumnje, dublji. Jer, školarine koje su se pojavile danas imaju svoje uzroke. U njima se manifestiraju osnovne suprotnosti današnjeg sistema odgoja i obrazovanja. Novim sistemom želi se uspostaviti takva situacija da škole koje budu društveno priznate imaju odgovarajuća sredstva. One danas nemaju dovoljno sredstava, jer se upisi vrše sa željom da se upiše svatko tko hoće da se upiše. A kad se određuju sredstva, postavlja se onda pitanje: koliko ih imamo. Tada se bilanca izravnava ilegalnim pri-

tiscima i istjerivanjem školarine."

NAŠE TEME
br. 12/1967.

VLADIMIR VESELICA: Nesporazumi oko investicija; PAVLE NOVOSEL: Reforma, samoupravljanje i socijalna psihologija predindustrijskog mentaliteta; MILAN ŠKRBIĆ: Društveno-ekonomska uvjetovanost potrošnje za zaštitu zdravlja; CHARLES FRANKEL: Povijesno objašnjavanje i tumačenje; ANDRIJA B. STOJKOVIĆ: Problem vrsta vrednosti u sovjetskoj aksiologiji.

VLADIMIR VESELICA: Nesporazumi oko investicija. Razmatrajući poziciju pojedinih aktera u procesu proširene reprodukcije, Vladimir Veselica piše: „Sigurno je da se u jugoslavenskoj praksi problematika mehanizma financiranja investicija pojavljuje kao najvažnije pitanje sistema proširene reprodukcije, jer tu upravo iskrsavaju i najveće dileme i najveći nesporazumi... Do sada su kod nas u mehanizmu financiranja investicija odlučujuću ulogu imali izvanprivredni faktori. Privrednim su organizacijama ostajala skromna sredstva, koja često puta nisu bila dovoljna ni za prostu reprodukciju, čak se u određenim fazama razvoja odvijao proces dezinvestiranja, a kamoli za neke veće investicione pothvate. Izvanprivredni faktori teško se odriču svoje arbitrarne uloge u trošenju i usmjeravanju investicionih sredstava. Takve tendencije spomenutih faktora donekle su i razumljive, jer svatko teži da zadrži svoje stečene pozicije, ali neposredni proizvođači ne mogu razumjeti zašto se davno proklamirani stav o deetatizaciji proširene reprodukcije sporo ostvaruje. Zahtijeva se da radne organizacije snose rizik za loše poslovanje, a tko snosi rizik za investicione promašaje i neadekvatnu lokaciju pojedinih objekata, kao i slabu efikasnost investicionih ulaganja?

Odlučujuće mjesto u mehanizmu financiranja investicija trebalo bi da pripadne radnim organizacijama, ako ni zbog čega drugog, onda zbog činjenice što racionalnije gospodari sredstvima onaj tko ih stvara, a to su u našim uvjetima privređivanja radne organizacije. Praksa pokazuje da su privredne organizacije i do sada u svojoj proizvodnoj orijentaciji bile prvenstveno orijentirane na ulaganja u modernizaciju, rekonstrukciju i proširenje postojećih kapaciteta. Drugim riječima, sredstva su ulagana tako gdje su davala brže rezultate i pridonosila bržoj intenzifikaciji privređivanja. Kada se prilazi takvoj orijentaciji u investicionoj politici, gdje neposrednim proizvođačima treba da pripadne odlučujuće mjesto, onda se pojavljuju otpori s obrazloženjem da bi to moglo dovesti do atomiziranja sredstava i dezintegracije jugoslavenske privrede. Takvim obrazloženjima mogao bi se dati sljedeći odgovor: kada se u uvjetima kapitalističke privrede, uz privatno kapitalističko vlasništvo, nije ostvarila dezintegracija nacionalne ekonomike, dapače, pojavila se integracija na širem planu nego što je područje jedne države, onda nema nikakvih ozbiljnih razloga da se takva dezintegracija ostvari u socijalističkoj planskoj privredi, u kojoj dominira društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Ova orijentacija ne lišava našu privredu mogućnosti da osigura sredstva za gradnju skupih i velikih investicionih objekata, ali bi se ona osigurala na kvalitetno drugačijim osnovama, prvenstveno na bazi respektiranja ekonomskih interesa radnih organizacija i u okviru samoupravljanja. Administrativno-birokratsku centralizaciju sredstava treba da zamijeni demokratska centralizacija sredstava, koja će tek tada biti neotuđiva od radnih organizacija, odnosno radne organizacije moći će s njima računati kao s bazom razvoja svoje proizvodnje."

POGLEDI
br. 3/1967.

MITJA RIBIČIĆ: Slovenački narod i zajednica jugoslovenskih naroda; KRSTE CRVENKOVSKI: Makedonija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda; dr IVO PUHAN: Ujedinjenje sredstava zajedničkog poslovanja; dr JOVAN STOJANOVSKI: Robna proizvodnja, samoupravljanje i raspodela prema radu; LJUPČO KOPROVSKI: O ciljevima moralnog vaspitanja; BOŠKO SMAĆOSKI: O satiri; D. DIMITROV: Laku noć, sindikati; BOŠKO SMAĆOVSKI: Za istoriju i protivnje.

POLITIČKA MISAO
br. 3/1967.

RADOVAN VUKADINOVIĆ: Različite varijante pokušaja stvaranja jedinstvene Evrope; ĐORĐE PRIBIĆEVIĆ: Evropske privredne grupacije i jedinstvo Evrope; BUDISLAV VUKAS: Konvencije Evropskog savjeta o zaštiti prava čovjeka; DUŠAN ČALIĆ: Ekonomska suradnja u SEV-u; RADOSLAV STOJANOVIĆ: „Realistička" teorija u nauci međunarodnih odnosa; IVAN BABIĆ: Deweyjeva interpretacija demokracije; ANTE PAŽANIN: Problem javnosti u Habermasovu djelu.

ĐORĐE PRIBIĆEVIĆ: Evropske privredne grupacije i jedinstvo Evrope. U ovom napisu autor razmatra uticaj sadašnjih evropskih privrednih integracionih kretanja na eventualno buduće jedinstvo Evrope ili nekih njenih značajnijih delova. O tome se, između ostalog, kaže sledeće: „Upravo je u toku donošenje cijelog niza mjera zakonske i administrativne prirode u mnogim domenama privrednog života zemalja članica CEE-a, a koji treba da definitivno zaokruže jedinstveno tržište, odnosno potpuno ukidanje carinskih barijera predviđeno do 1. VII 1968. Nadalje, smatra se da nema jedinstvenog tržišta ukoliko sve zemlje članice ne budu vodile istu politiku za sve proizvode. Danas je liberalizirano oko 90 posto proizvoda koji sudjeluju u vanjskotrgovinskoj razmijeni, dok za ostalih 10 posto proizvoda, naročito onih koji se smatraju osjetljivim za tržište pojedinih zemalja, države članice imaju posebne propise koji reguliraju njihov uvoz. Komisija CEE-a insistira na potrebi da se svaki taj proizvod razmotri i odredi zajednička politika Zajednice u odnosu na njih, te da se propisi pojedinih zemalja članica usaglase s tom politikom. U svrhu stvaranja potrebnih institucionalno-pravnih temelja za jednu takvu politiku, Komisija smatra da je potrebno donijeti odluku o internoj konsolidaciji postojećeg stupnja liberalizacije vanjske trgovine zemalja članica, utvrđivanje postupka za stavljanje preostalih proizvoda na listu proizvoda slobodne razmjene, odnosno, ako se za tim ukaže potreba, da se neki proizvodi skinu s te liste; otvaranje kontingenata Zajednice i sporazum o manipuliranju tih kontingenata; utvrđivanje postupaka koji bi osiguravali primjenu klauzula posebne zaštite predviđene u međunarodnim ugovorima i, napokon, usvajanje propisa cijele Zajednice protiv dampinga i subvencije. Naravno, kako je ova materija regulirana ranijim bilateralnim i multilateralnim ugovorima zemalja članica, potrebno je izvršiti i odgovarajuću reviziju tih ugovora. Smatra se da bi u tu svrhu trebalo utvrditi i jedinstveni postupak Zajednice koji bi trebalo da olakša zadatak prenošenja na Zajednicu prava i dužnosti iz brojnih bilateralnih i multilateralnih sporazuma koji ovu materiju reguliraju.

Nadalje, smatra se da jedinstveno tržište neminovno nameće usaglašavanje nacionalnih zakonodavstava koja se odnose na propise o ljudskim i životinjskim namirnicama, o sjemenju i rasplodnoj stoci, kao i u veterinarskoj, fitosanitarnoj domeni, te u šumar-

stvu. Analogno tome, smatra se potrebnim ukidanje i tzv. tehničkih zapreka međusobne razmjene proizvoda, odnosno razlika u propisima država članica koji se odnose na kvalitet, pakovanje, čuvanje i kontrolu proizvoda. Različiti propisi ove vrste traže poseban tretman robe koja se prodaje u drugim zemljama članicama, što zapravo onemogućava njihovu masovnu proizvodnju i time podiže cijenu na tržištima zemalja članica u kojima se ta roba prodaje. Komisija radi ili je već podnijela Savjetu ministara Zajednice niz prijedloga direktiva u ovim područjima, koje bi, po njenom mišljenju, bilo neophodno usvojiti prije datuma potpunog ostvarenja jedinstvenog tržišta, tj. prije 1. VII 1968. godine."

POLJA
br. 112/1967.

Tekstovi koji su objavljeni u decembarskom broju „Polja" prispeli su Redakciji kao prilozi za diskusiju na IV stražilovskom susretu, koji će se održati 26, 27. i 28. februara 1968. godine. Kao što je poznato tema IV susreta je: AKTUELNI PROBLEMI KULTURE U JUGOSLAVIJI, sa podtemama: a) Kultura između birokratskih i samoupravnih odnosa; b) Ekonomistička vrednovanja kulture; c) Pozicije i mogućnosti kritike kod nas.

Među objavljenim prilozima nalaze se i prilozi GLIGORIJA ZAJEČARANOVIĆA: Pozicije kritike, SRETENA ASANOVIĆA: Praksa duhovne konfekcije, LJUBE STOJIĆA: Šta može da znači „biti protiv svega", ALEKSANDRA KRAIĆA: Društvena funkcija radničke kritike, ANDREJA ŽIRNA: Marksizam i kultura naroda, MIROSLAVA RANKOVA: Zabeleške o našem kulturnom trenutku, ŽELJKA ČABOLA: Za dijalog sa društvom, FUADA MUHIĆA: Kultura i međunacionalni odnosi, ALEKSE BUHA: Sadašnja situacija kulture, MILIVOJA IVANIŠEVIĆA: Kadrovi u kulturi, MILOŠA NEMANJIĆA: Dispozicija društvene sredine na selu za prijem kulturnih vrednosti.

Osim ovih priloga objavljeni su i odgovori mladih stvaralaca koje su Redakcija „Polja" i Organizacioni odbor IV stražilovskog susreta zamolili da odgovore na sledeća pitanja: 1 koji su, po njihovom mišljenju, najaktuelniji problemi kulture u Jugoslaviji i 2) šta očekuju od IV stražilovskog susreta? Između devet prispelih odgovora nalazi se i tekst RADOVANA V. KARADŽIĆA: Nerazumevanje „zaduženih".

„Nerazumevanje ‚zaduženih' za kulturu i finansiranje kulture — piše Radovan V. Karadžić — smatram stalnim i stalno aktuelnim problemom kulture kod nas. Bez materijalnih sredstava se ne pravi kultura, bez njih se ne može stvoriti ni trenutna i vrlo kratka kulturna atmosfera, a o „dugoročnom planiranju" da ne govorimo. Dakle, nezainteresovanost za kulturnu budućnost nacije jest problem. Umjesto rasprava o nacionalnim kulturama i o konstituisanju novih kojekakvih nacionalnih i regionalnih kultura i umjetnosti treba „stimulisati" pojedince (a ne naciju i njene branitelje pred nigdje ničim, jer nacija ne stvara), jer su honorari za prvu knjigu od 40.000 do 100.000 st. dinara (tako da autor ne može da kupi ni pisaću mašinu).

Kultura je daleko od naroda. Za to nisu krivi stvaraoci, nego one parastvaralačke djelatnosti. Ne treba umjetnost prilagođavati narodu sadržajno i formativno, nego narod umjetnosti i njenim novim formama. To je posao parastvaralačkih djelatnosti i djelatelja (rasturanje knjige, priredbe, izložbe itd.). Školski programi malo čine da se srednjoškolci obavijeste o savremenim kretanjima u kulturi i umjetnosti kod nas. Sve je to, čini se, odraz nespremnosti i nezainteresovanosti društvenog sistema i državnog aparata za kulturno opismenjava-

nje nacije, jer je sve, izgleda, podređeno ekonomskom efektu.

Prevođenje eseja iz vodećih stranih časopisa za umjetnosti je nedovoljno, te oni koji ne poznaju jezike (ili im nisu dostupni časopisi) nisu u stanju da prate zbivanja u kulturi i umjetnosti u svijetu. Po meni, svaki časopis bi trebalo da u svakom broju donese po jedan prevedeni esej, da kod nas ne dolazi sve „na kraju balade".

Očekujem da će učesnici sa Susreta odgovarajućim aktima uticati na društvene i državne forume (dakle, poslije dogovora — akcija), te da će slično učiniti u svojim sredinama. Očekujem, takođe, i definitivne stavove mladih stvaralaca prema međunacionalnim odnosima u kulturi. Na kraju, očekujem ono što, vjerovatno, priželjkuju učesnici Susreta: lične kontakte i razgovore ljudi koji se poznaju samo preko napisa, izmjene mišljenja i drugarsku atmosferu."

PRAKSA
br. 5—6/1967.

ČEDO VUKOVIĆ: Velika čovjekova pobjeda; RADOŠ SMILJKOVIĆ: Lenjinova teorija partije i principi organizovanja SKJ; inž. MILORAD STANOJEVIĆ: Za jači društveno-ekonomski položaj radne organizacije; dr VUKO PAVIĆEVIĆ: O nacionalnoj kulturi i etosu Crne Gore; ČEDO VUKOVIĆ: O položaju i djelovanju kulturnih radnika u Crnoj Gori; dr DIMITRIJE VUJOVIĆ: Naučnoistraživački rad u Crnoj Gori; DUŠKO VUČEKOVIĆ: Kako radne organizacije reaguju na fenomen nezaposlenosti; DRAGUTIN GRUPKOVIĆ: Dohodak kao društveni odnos i neposredni rezultat reprodukcije u preduzeću.

DR VUKO PAVIĆEVIĆ: O nacionalnoj kulturi i etosu Crne Gore. S ovim tekstom dr Vuko Pavićević učestvuje na simpozijumu o crnogorskoj nacionalnoj kulturi i redakcija Prakse ga u ovom svom broju prenosi u celini uz napomenu da će u sledećem broju dati opširniji pregled rada Simpozijuma. Po uvodnim rečima dr Pavićevića može se zaključiti da je organizovanje upravo ovakvog simpozijuma danas vrlo aktuelno, tim pre što postoji „... jedan nesklad između opredeljenja u dilemama u vezi sa osobenošću crnogorske nacionalne kulture i racionalno činjenične zasnovanosti tih opredeljenja na analizi kulturne stvarnosti o kojoj je reč ... Istina, razumljivo je da opredeljenje u ovakvim pitanjima skoro neizbežno uključuje i emocionalne stavove; ali se od svakog može, u ime naučne objektivnosti, zahtevati da svoje stavove činjenički potkrepi. Ove potkrepljenosti ne izgleda mi da ima dovoljno. (Ja čak mislim da je, bar za neke vidove problema crnogorske kulture, mnogo više dala stara etnografska i „karakterološka" škola od Cvijića, preko Šobajića, brojnih drugih, do Gezemana, nego ovo naše socijalističko vreme i nauka."

U daljem izlaganju dr Pavićević daje analizu opštih kategorija, opštih pojmova nauke o kulturi, iz koje, po njegovom mišljenju, mogu da proizađu neke relevantne tvrdnje o crnogorskom etosu. To su, na primer, sledeće tvrdnje: „Pre svega, mislim da neću pogrešiti ako kažem da je i u ličnom junaštvu crnogorskog čoveka ogromnu ulogu igralo saznanje da se preko jedinke ceni i zajednica kojoj ova pripada, i osećaj duga prema ugledu zajednice. Plemensko -bratstvenička zajednica je bila razvila takav sistem socijalne kontrole nad jedinkom tako snažna sredstva moralno -psihološkog ‚pritiska' na individuu, kao što je prekor, pohvala i tako dalje, da je jedinka obično i bila ‚na visini zadatka', a ako nije, to joj se nije lako zaboravljalo ... Razume se, da cilj ovog razmatranja nije u tome da se umanji vrednost i značaj ove primarne osobine u crnogorskom

etosu i mentalitetu, već da pokaže sociološku osnovu na kojoj ona izrasta. A da je upravo ta osnova u prošlosti bila i konstituens ove osobine, teško je sporiti. Anegdota o Crnogorcu koji se neočekivano pokazao hrabar u ratu i kao razlog naveo da mu ne bi bilo povratka među bratstvenike da nije tako postupio, mislim da ima dobru ilustrativnu vrednost za odnos o kome govorimo.

Junaštvo, je, dakako, osnova ponosa kao što je i ponos izvor junaštva. Ali ako sada uzmemo u obzir sociološki fakat da je između plemena i između bratstava (pa i između jedinki samih) nužno postojala utakmica ‚nadgornjavanje', onda će nam biti razumljiva pojava da su se uz ponos, vrlo lako udruživale osobine kao što su sujeta i preterana osetljivost. Doista, ako jedinka zna da će svaki njen postupak biti cenjen i sa stanovišta šta on znači za ‚kuću', za bratstvo i pleme, ukratko, za kolektiv i zajednicu, onda ona mora, prvo, razvijati jedan strogi sistem samokrontrole u svim situacijama, odnosno, interiorizirati socijalne modele ponašanja, i, drugo, ona mora biti osetljiva na svaku uvredu ili na svaki pokušaj umanjenja njenog ugleda i značenja. Sasvim je razumljivo u tom sociološkom kontekstu ako jedinka onda teži da postigne i više nego što je u njenoj moći, da se prikaže moćnijom i sposobnijom nego što jeste, ako, dakle, uz osetljivost udružuje često sujetu i, rekao bih, teatralnost. Ove osobine neosnovano je posmatrati za ‚rasne', ‚bogomdane', one su, u stvari, rezultat određenog društvenog i istorijskog konteksta, u kome imaju svoju osnovu i one pozitivne osobine kao što su junaštvo, požrtvovanost i ponos. Ali je još važnije naglasiti da se stari odnos plemenskog rivalstva manifestuje na planu ne samo ličnih svojstava, o kojima je bilo reči, već i na planu socijalno-moralnih shvatanja . . ."

PREGLED
br. 11—12/1967.

BOGUMIL HRABAK: Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije; ANDRIJA KREŠIĆ: Politika i ljudska zajednica; MUBA DIZDAREVIĆ-PELEŠ: Kautsky i Lenjin o zakonitosti u periodu diktature proletarijata; BRANISLAV VUKOVIĆ: Neka pojmovno-metodološka pitanja definisanja narodnih pokreta u nerazvijenim zemljama; MOMO PUDAR: Savez za progres: propast u dekadenciji; TRIVO INĐIĆ: Između gerile i revolucije: Ernesto Che Guevara; UMBERTO ČERONI: Politika kao društvena nauka; DUŠAN LUKAČ: Lenjinove koncepcije rešavanja nacionalnog pitanja.

PROBLEMI
br. 58/1967.

U svom drugom delu donose: STANE SAKSIDA: Društvena stratifikacija u Jugoslaviji; MARKO KERŠEVAN: Nekoličke teorije religije; JURE JURAS: O religiji među nama; ko spornih pitanja marksisti- I. JUVANČIĆ: Južnotirolski Nemci i primorski Slovenci u Italiji; JOŽE ŠTER: Moral nije nemoral; MILAN PINTAR: O Korčulanskoj letnjoj školi; KARL MARKS: Proces cirkulacije.

STANE SAKSIDA: Društvena stratifikacija u Jugoslaviji. „. . . Osnovna institucija koja formira i pomaže procese, suprotne formiranju birokratskog sloja, jeste, bez sumnje, samoupravljanje. Hoću samo da konstatujem da stvara takvu distribuciju društvene moći koja neophodno deluje u suprotnom pravcu od birokratizacije. Ipak, samoupravljanje rastače birokratiju jedino ako k o n k r e t n o r a z b i j a birokratske klike, preuzima upravljanje tamo gde je ranije vladala birokratija u procesu osvajanja pozicija društvene moći, koje je ranije zauzima-

la birokratija. Ove funkcije samoupravljanja naglašavamo zbog toga što uglavnom zamenjujemo egzistenciju samoupravnih organa sa njihovim efikasnim delovanjem za redistribuciju društvene moći. Egzistencija samoupravnih organa je samo uslov za njihovo delovanje. Samoupravljanje kao proces predstavlja svakodnevno razbijanje birokratskih struktura. Uprkos brojnim studijama o samoupravljanju, danas nije moguće reći koliko je daleko u tom pravcu otišao proces samoupravljanja. Većina studija i, pre svega, političkih rasprava temelji se na mitologiziranju, koje je jedno od osnovnih oruđa birokratije. Naime, baš na pretpostavci da samoupravni organi samim tim što postoje razbijaju birokratske strukture. Takva normativna mitologija, naravno, služi interesima birokratije, jer u tom slučaju niko ne postavlja sebi akcioni program koji bi se temeljio na izgrađivanju taktike svakodnevne akcije samoupravnih organa, na odgovorima na pitanja k a k o svakog dana razbijati birokratske klike, a ne zadržavati se samo na bledom utvrđivaju d a se treba boriti protiv birokratije.

Drugi procesi deluju ka raspadanju birokratskog sistema u današnjim prilikama ... To su pre svega:

— Borba za takvu redistribuciju nacionalnog dohotka koja razvija sve elemente ekonomike i društva i optimalnu kombinaciju njihovih elemenata.

— Procesi, svesni ili spontani, koji vode ravnopravnijim mogućnostima za mlade ljude, koji koče ili ukidaju obnavljanje postojećih strata i omogućavaju pojedincima i grupama, kao i njihovoj drugoj generaciji na nižim stepenicama stratifikacijskih lestvica uspon na viši stepen. Ukratko, procesi koji ubrzavaju društvenu mobilnost. Bitan takav proces jeste realizacija jednakih mogućnosti školovanja za sve socijalne strate, to jest stvaranje uslova u kojima bi osnovni selekcioni faktor za dalje školovanje bila sposobnost, a ne socijalni status i prihod porodice, kao i pokrajina gde se ko rodio.

— Procesi koji uklanjanju hijerarhijsko ustrojavanje institucija, kako u proizvodnji tako i u teritorijalnim jedinicama, procesi koji hijerarhijske veze zamenjuju međusobnom saradnjom, horizontalnim organizacionim shemama, savezom na osnovu utvrđivanja zajedničkih interesa, a ne savezom gde predstavnici viših jedinica, odvojeni od svojih subjekata, ograničavaju akciju sličnih predstavnika nižih jedinica ..."

SOCIJALIZAM
br. 12/1967.

VELJKO VLAHOVIĆ: Tito — revolucionar novoga vremena; MILADIN VUJOŠEVIĆ: Privredna reforma i društvene delatnosti; STANE DOLANC: Demokratski centralizam u teoriji i praksi Saveza komunista; ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ: Devalvacija funte i „dolarski problem"; DRAGINJA ARSIĆ: Privredne reforme u socijalističkim zemljama; Politički program nacionalnog fronta oslobođenja Južnog Vijetnama; Radnička klasa između demokratije i tehnokratije (intervju sa SERŽOM MALEOM); RADOMIR MILIĆ: Funkcija i položaj banaka u sistemu socijalističke robne privrede.

VELJKO VLAHOVIĆ: Tito — revolucionar novoga vremena. „O Titu su napisani tomovi, pisaće se novi tomovi, ali sve što je napisano ostaće nedorečeno, ne samo zbog toga što je riječima teško reći sve ono što bi valjalo reći, već, prije svega, zbog toga što govoriti o Titu znači govoriti o tri najburnije decenije istorije naših naroda, o takvoj lančanoj reakciji zbivanja čiju je raznovrsnost, dinamizam, stvaralačko bogatstvo izazvala revolucija na čijem je čelu stajala partija kojom je ru-

kovodio i rukovodi drug Tito" — piše Veljko Vlahović. Nakon prikaza složene unutrašnje i međunarodne situacije u vreme kada je Tito preuzeo rukovođenje našom partijom, Veljko Vlahović u zaključku kaže:

„Obilježavajući tri decenije Titovog rukovođenja Partijom, revolucionarnom borbom, državom, nemoguće je zaobići pitanje uloge ličnosti u revolucionarnoj borbi.

O toj ulozi je dosta rečeno. Detaljno je analiziran odnos između ličnosti i istorijske nužnosti. Titova borba i djelatnost pružaju obilnu mogućnost da se o tom pitanju još nešto kaže ili da se istakne već ranije rečeno, a u savremenoj istoriji radničkog pokreta zaboravljeno ili zapostavljeno.

Pojedine ličnosti postaju pokretači razvoja istorije samo kada shvate dubinu i suštinu antagonističkih odnosa, ako ne djeluju kao usamljeni borci, ako su u stanju da probude, organizuju i usmjere revolucionarnu energiju miliona ljudi. Uspjeh u revolucionarnoj borbi je osiguran ako ličnosti koje stoje na čelu revolucionarnog pokreta bez kolebanja zastupaju i bore se za interese svoje klase, ako odražavaju misli, osjećanja i stvaralačke mogućnosti radničke klase. Tito je mogao da bude pokretač revolucionarne borbe i organizator pobjede u toj borbi baš zbog toga što je shvatio dubinu antagonističkih odnosa u staroj Jugoslaviji, što je uticao na mijenjanje odnosa snaga pokretanjem miliona ljudi da temeljito kidaju sa prošlošću i da se definitivno orijentišu prema budućnosti, prema socijalizmu, što je umio neprekidno da odražava interese radničke klase. On je izvlačio pouke iz najnovije istorije revolucionarnih borbi, kada su pojedine ličnosti i pokreti, ma koliko bile hrabre i iskreno ubeđene u neminovnost pobjede socijalizma, trpjele poraze, jer su se našle izolovane u borbi.

Marks je pisao da „prilike stvaraju ljude, kao što i ljudi stvaraju prilike". Ni jednu krupnu ličnost nije moguće izolovano posmatrati od konkretne društvene situacije. Programi i ideali koje pojedine ličnosti formulišu mogu se ostvariti samo ako odražavaju potrebe i mogućnosti društva. Realnost zadataka, programa i ideala uvijek se provjeravala u praksi, u činjenicama i uvijek se svodila na činjenice. Titova je ogromna zasluga što su ideali, programi i zadaci koje je pred sebe postavljala naša partija odražavali potrebe i mogućnosti našeg društva, što su bili realni i što su se neprekidno provjeravali i afirmisali u praksi, pretvarajući se u stvarnost, u činjenice. Nasušna potreba naših naroda je bila da se iščupaju iz nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja, iz materijalne i kulturne bijede i siromaštva, da raskinu sa polukolonijalnim i kapitalističkim odnosima, da mijenjaju te odnose, stvarajući novo, socijalističko društvo. One ličnosti koje su bile kadre više od drugih da revolucionarnom borbom pokrenu milione ljudi da se organizuju radi zadovoljenja tih nasušnih potreba postale su najistaknutiji i društveno najkorisniji politički radnici. Među tim ličnostima najistaknutija je uloga i djelatnost druga Tita.

U našim uslovima dobilo je ogroman značaj Titovo revolucionarno i životno iskustvo, njegov moralni i politički autoritet stečen u toku dugogodišnje borbe. Značaj tog iskustva i autoriteta baš zbog njegove duboke revolucionarne i duboko humane sadržine rastao je i poprimao opštečovječanske crte. Otuda se crpe ugled i uloga druga Tita i socijalističke Jugoslavije u savremenom svijetu."

VINKO TRČEK: Svest slovenačkih komunista; BORIS ZIHERL: Oktobarska revoluci-

ja i marksistička misao; JANEZ JEROVŠEK: Odnos između uticaja i efikasnosti radne organizacije; BRATKO KREFT: Izdavačke kuće u reformi; Aktuelni intervju: Problemi kulture u našem društvu. Odgovaraju: France Forstnerič, Dragana Kraigher, Mira Mihelič, Franci Pivec, Vasja Predan, Janez Rotar i Bojan Štih; BOJAN DANEV: U senci mrtvog ugla; MIHA RIBARIČ: Zapis o delegatskom sistemu; MARJAN ROŽIČ: Pitanja u vezi sa delovanjem sindikata; LADO RUPNIK: Društvo i unutrašnja raspodela; DRAGANA KRAIGHER: Kuda vodi naša kratkovidost; ROGER GARAUDI: Strukturalizam i „čovekova smrt"; BERISLAV BADURINA: Vojna strategija svetskih sila; Govoreći otvoreno: V. T.: Metodi neke kritike; R. Z.: „Crkva u škripcu" i „pomoć crkvi koja pati"; RUDI KONCILIJA: Špekulisanje smrću čoveka; ZDENKO ROTER: Ko preti i špekuliše; V. M.: Zastarelo konfekcionarstvo; P. K. Za argumentiranost tvrdnji. Prikazi, recenzije. Bibliografija knjiga i članaka.

VINKO TRČEK: Svest slovenačkih komunista. „... Kritički nemir u Savezu komunista nije samo posledica nekih slabosti subjektivne akcije na području društvene svesti niti može biti samo odsjaj protivrečnih događanja prelaznog perioda. Obim ovog kritičnog nemira pokazuje da komunisti na svim nivoima moraju odlučnije rešavati one probleme koji postaju glavni izvor dezintegracije i opravdane kritike progresivnih snaga u društvu. Politička kratkovidost može da dovede do istorijskih nesporazuma koji bi mogli imati sudbonosne posledice za razvoj progresivnih demokratskih socijalističkih odnosa u našem društvu..."

JANEZ JEROVŠEK: Odnos između uticaja i efikasnosti radne organizacije. „... Uticaj i kontrola predstavljaju sredstvo za visoko organizaciono ponašanje. Visokoformalizovano ponašanje, koje se izražava u pravilima, statutima, preciziranoj proceduri za sprovođenje različitih aktivnosti, još nije neophodno visoko organizovano ponašanje. Visoko organizovano ponašanje predstavlja redukciju individualnih ciljeva na ciljeve organizacije, intenzivan sistem komunikacija koje ostvaruju visoki stepen koordinacije i integracije među pojedinim subsistemima u organizaciji, jaku identifikaciju i lojalnost prema radnoj grupi celokupnog preduzeća ... Organizaciono ponašanje je više uniformisano, regulisano. U njemu je moguće videti red i redosled očekivanog događanja. Individualno ponašanje više je razbacano, nesređeno, sa malim stepenom konformnosti, uniformisanosti i reda. Karakteristično je da je moguće davati sigurne prognoze samo u okviru sređenog organizacionog ponašanja... Ponašanje koje nije visokoorganizaciono ne može biti veoma efikasno jer se u okviru individualnog ponašanja članovi organizacije više identifikuju sa neformalnim grupama i klikama, više sa ciljevima i potrebama neformalnih grupa i klika nego sa ciljevima i potrebama celokupne organizacije. Neformalna organizacija najčešće umrtvljuje formalnu organizaciju i njene ciljeve i ona je u nas jedna od najvećih prepreka za postizanje organizacionog ponašanja i sjedinjavanja individualnih i organizacionih ciljeva u jedinstvenije ciljeve...

Naše radne organizacije imaju neke specifičnosti anarhične organizacije, ako anarhičnost definišemo niskim uticajem svih organizaciono-funkcionalnih grupa i odsutnošću efikasnih pozitivnih (nagrađivanje) i negativnih (kažnjavanje) sankcija. Međutim, postavlja se najteže pitanje k a k o povećati celokupnu količinu uticaja, na kom nivou je treba prvo povećati i kakve implikacije su moguće u pogledu efikasnosti i demokratičnosti organizacije.

Često čujemo predloge da kompetencije u radnim organizacijama treba detaljnije odrediti, da samoupravni organi treba da odlučuju o stvarima

koje mogu da razumeju a ne o stvarima koje su toliko stručne i stvarno van njihovog uticaja i kontrole da ih ne mogu razumeti i slično. Dakle, traže se rešenja u pravcu povećavanja uticaja rukovodećeg kadra. Sredstva za prestrukturiranje kompetencija bili bi novi zakoni i pravilnici, koji bi na određenim područjima smanjili uticaj samoupravnih organa. Čini mi se da se ovi predlozi još kreću u području pravničkih iluzija koje se temelje na ubeđenju da je zakonima i pravilnicima moguće odmah promeniti nastale i dosta utvrđene strukture. Prema našoj teorijskoj tezi, prenos kompetencija na rukovodeći kadar, što povećava njegov uticaj, uz istovremeno smanjivanje uticaja radnika, ne može povećati efikasnost radne organizacije.

Prenos određenih kompetencija na najviši rukovodeći kadar mogao bi biti uspešan jedino ako bi radnici i niže organizaciono-funkcionalne grupe preuzeli ulogu efikasnog sankcionog subjekta. Drugim rečima: najviši rukovodeći kadrovi imali bi više kompetencija, više uticaja i veće odgovornosti, a istovremeno bili bi pod većom kontrolom i stalnim pritiskom nižih grupa, koje bi ih u slučaju neuspeha mogle kazniti ili ukloniti, a za uspeh odgovarajuće nagraditi.

... Mehanizam rotacije i reelekcije u nas nije funkcionisao baš zbog toga što je uticaj radnika i nižih organizaciono-funkcionalnih grupa suviše slab, što su unutrašnje strukture u mnogim radnim organizacijama zbog nedovoljne količine uticaja i kontrole zamrznute i što u takvim okolnostima iza mehanizma nije stajala stvarna socijalna grupa..."

Aktualni intervju: Problemi kulture u našem društvu. Dragana Kraigher „... Oživljavanjem koncepcije o ‚kulturi kao prirodnoj sili' vraćamo se na pozicije klasnog karaktera kulture ili, modernije, na ‚elitnu' kulturu i ‚masovnu' kulturu. — U suprotnosti sa oficijelnom teorijom je paradoks naše konkretne prakse da s t v a r n o podstiče obnavljanje nove — rekla bih: klasne — razlike u namenskoj potrošnji elitne kulture i masovnoj produkciji za intelektualno nižerazvijene individue, pasivne objekte, potrošače...

... Baš u reformi se pokazalo da je unutrašnja kriza samoupravljanja sada najizrazitija sa kulturnog aspekta koji je zbog primata ekonomskih i političkih potreba i zahteva bio zanemaren. Pitanja o p o s e b n o m d r u š t v e n o m z n a č a j u kulturnog razvoja nikako ne bi smeli više postavljati, jer razvoj kulture uslovljava razvoj samoupravljanja. I tu nema dilema! Nema samoupravnog društva bez razvijenih, kulturnih ličnosti, sposobnih da ostvaruju njegove principe. Drugim rečima — treba stvoriti j e d n a k e u s l o v e svim članovima naše društvene zajednice kako bi mogli uspešno ostvarivati svoje osnovno ustavno pravo i dužnost.

FRANCI PIVEC: „... Da li postoji i u čemu je opasnost stihije koju na kulturnom području izaziva komercijalizacija i neutralan odnos ‚društva' prema urastanju kulturnih vrednosti u njegov organizam? Odgovor na ovo pitanje danas je neizbežan uvod u plan kulturne politike...

Društvo u kome nije prisutan stalan napor za kulturu omogućava zamenu efekata — uvek surogat umesto stvarnog života i angažovanja, iluzija umesto stvarnog položaja...

Čoveku u sve obimnijem slobodnom vremenu (koje je samo njegovo, kako ga ubeđuju) ne preostaje drugo nego da bira među idolima koji se za njega (planski) proizvode. Naravno, ove idole može slobodno da izabere, ali jednom je prinuđen da se pokloni, da mu se divi, da se oduševljava pred njim, da se izjednačuje s njim i da živi kroz njega. Idol mu je postao opšte i jedino što ga veže sa drugima. Ali asocijacija na ovoj osnovi varljiva je, sporazumevanje kroz idol je siromašno.

Čovek postaje siromašan kao čovek i utapa se u blato svakidašnjosti.

Osnovna uloga socijalističke kulturne politike jeste da stvori okolnosti u kojima čovek može da sagleda svoj stvarni položaj u društvu, odnosno na radu. ‚Kultura idola' u načelu onemogućuje takvo saznanje. Idol je nesloboda i društvo koje se ne bori protiv njega ne samo što je neslobodno već je i protiv slobode . . ."

VASJA PREDAN: „. . .Pokušajmo biti što jednostavniji i zbog toga, možda, i malo pojednostavljeni. Kažimo bez uvoda i uvijanja da je kultura u nas kroz maltene celo porevolucijsko vreme bila izložena dvema glavnim pritiscima: idejno-političkom, odnosno ideološkom i materijalnom. Oba pritiska su je via facti potisnula u izuzetan i poseban položaj i bar jednome od oba pritiska — materijalnom — veoma je podređena i danas, iako su i potencijalne i stvarne mogućnosti prvog pritiska još žive i, pre svega, u ekscesivinim momentima i konfliktnim situacijama dovoljno aktivne. Ako sada svesno zanemarimo prvi pritisak i zaustavimo se kod drugog — materijalnog — otkriva nam se veoma kontroverzna slika: ‚naši programski društveni dokumenti spominju poseban značaj kulture i kulturnih delatnosti', ali poklanjaju joj potpuno ‚beznačajnu' materijalnu pažnju . . . Kultura našeg rada, samoupravljanja, kultura ‚ponašanja i postupaka ljudi i odnosa između ljudi na svim nivoima društvene strukture', izrazito je niska i pokvarena, najviše konvencionalna. Kulture otvorenih i oslobađajućih međuljudskih odnosa u nas jednostavno nema . . . U teskobnom svetu nije lako živeti, bez kulturnosti je to utoliko teže . . .

BOJAN ŠTIH: „. . . Samoupravljanje je u svojoj idejnoj zamisli, pre svega, politički čin. Dok se u odnosu između građana i države ovo pitanje javlja u obliku slobode, ovo isto pitanje izražava se u odnosu između radnika i radne organizacije, pre svega, u obliku stručnosti, znanja i kulture. Kultura-rad, kultura-upravljanja i kultura-ponašanja glavni su vidici u nastojanju da se u okviru naše društvene zajednice afirmiše duh i znanje. Ubeđen sam da smo potcenili značajnost i vrednost ove pojave i da smo se zadovoljili parcijalnim rešenjima, a integralna nismo tražili . . . Razvijanje kulturnih potreba u nas veoma zaostaje za razvijanjem materijalnog standarda radnog čoveka. Zato se ne smemo čuditi, ako pobeđuje ukus prosečnosti, a često i ulice. Tu mislim na celokupan sistem takozvanog oslobađanja i zabave, što jeftinim ološem plavi naša masovno komunikativna sredstva (televizija, radio, novine itd.). Poboljšanje materijalnog standarda našeg radnog čoveka mora ići ukorak sa kulturnim i duhovnim buđenjem i formiranjem naroda. Ukoliko sadašnje protivrečje ostane i dalje ili se, čak, još i zaoštri, naš čovek će iz godine u godinu postajati sve siromašniji, sve prazniji, nego što je bio ikada."

UNIVERZITET DANAS
br. 8/1967.

Dr SINIŠA STANKOVIĆ: Organizacija i uloga nauke u našoj stvarnosti; dr ĐORĐE LAZAREVIĆ: O finansiranju nauke; dr inž. ŽIVKO VLADISAVLJEVIĆ: Istraživači i društveno organizovanje njihovog rada; dr RADOMIR LUKIĆ: Razvoj statusa nauke u socijalističkoj Jugoslaviji; dr MILOŠ BOGDANOVIĆ: Korelacioni odnos sistema univerzitetskog obrazovanja i moderne privrede.

Dr SINIŠA STANKOVIĆ: Organizacija i uloga nauke u našoj stvarnosti. Dr SINIŠA STANKOVIĆ daje prikaz stanja naše naučnoistraživačke delatnosti i ukazuje na otvorene probleme što su se nagomilali u toku njenog dosadašnjeg razvoja i koji su postali naročito akutni u jeku

sprovođenja privredne i društvene reforme ili su u vezi s njom. „Većina tih problema — piše dr Stanković — već je u više mahova sagledavana i pretresana ne samo u krugovima naučnih radnika nego i na drugim forumima i u dnevnoj štampi, naročito poslednjih meseci. Što, međutim, zbunjuje, to je sporost sa kojom se pristupa njihovom rešavanju, iako je hitnost i neodložnost prevazilaženja današnjeg nezadovoljavajućeg stanja naše nauke u više mahova energično isticana."

Glavni razlog naše naučne aktivnosti predstavlja, po mišljenju dr Stankovića, „... još uvek nerešen odnos društva prema nauci i njenoj ulozi, uprkos svečanim deklaracijama na kompetentnim forumima... Još uvek u znatnom delu društveno-političkih i privrednih krugova i ostale šire javnosti preovlađuje primitivistički stav da je nauka pretežno element kulturne nadgradnje, samo jedna sfera društvene svesti, a ne u isti mah i pre svega izuzetno moćan faktor, organski uključen u proces opšteg društvenog razvitka, posebno razvitka materijalnih proizvodnih snaga. Iz takvog jednostranog stava proističu čak i takva mišljenja, ispoljena katkada i u merodavnim krugovima, da se naša zemlja ne mora posebno angažovati u naporima za podizanje nauke na sopstvenom tlu, već da se može pretežno osloniti na naučna dostignuća drugih, razvijenijih zemalja. Nije potrebno podvlačiti koliko su takva mišljenja kratkovida i opasna. Svakako se ne mogu poreći potreba i značaj korišćenja tuđih naučnih rezultata i iskustava, i svaka zemlja, čak i najrazvijenija, u većoj ili manjoj meri, crpe iz svetske riznice znanja i ne može pretendovati na potpunu autarhiju. Ali primena tuđeg naučnog iskustva, pod specifičnim uslovima jedne zemlje, ne može biti mehanička i neposredna; ona zahteva prethodno primenjena i razvojna istraživanja da bi bila uspešna, po mogućstvu čak i usavršena. Stoji činjenica, potvrđena iskustvom, da se porast stupnja razvijenosti jedne zemlje ne može obezbediti samo kroz oslonac na tuđa znanja i iskustva. Naša zemlja, koja izgrađuje nove društvene odnose pod izuzetno teškim uslovima i uz to još ima ambiciju da ide sopstvenim i originalnim putevima, mora mobilisati sve svoje stvaralačke snage, u prvom redu naučnu delatnost, kako bi što pre stekla ekonomsku zrelost i snažno ubrzala društveni progres. To, međutim, pretpostavlja korenitu promenu stava društva prema nauci, koju skučeni materijalni okviri svode danas na golo vegetiranje... Nerešen odnos društva prema naučnom radu i njegovim specifičnim potrebama posebno se ispoljio u današnjoj fazi našeg društvenog razvoja, kada su naučne ustanove finansijski osamostaljene i kada je, u nedostatku pogodnijeg mehanizma obezbeđenje njihovih materijalnih potreba znatnim delom prepušteno mehanizmu takozvanog „tržišta naučnih usluga". To je u većini slučaja dovodilo do komercijalizacije i rutinskog prakticizma u delatnosti naučnih ustanova, jer su na „tržištu" imale prođu pretežno usluge rutinskog, kratkoročnog karaktera, posebno u oblasti tehničkih i prirodnih nauka, a u sasvim ograničenoj meri rezultati istraživanja i sam istraživački rad kao takav, posebno dugoročniji istraživački projekti. Ovakva praksa ima svoje korene u shvatanju da naučna delatnost, slično privrednoj, ima karakter robne proizvodnje, da su naučni rezultati vrsta robe koja je podložna principu trenutne ponude i potražnje tržišta, a što je u osnovi naučno neopravdano. Za razliku od privrednih, naučni „proizvodi" su unapred nepoznati i put do njihovog ostvarivanja uvek je skopčan sa većim ili manjim rizikom. Osobenosti naučnoistraživačke delatnosti takve su i tolike da se na naučnu produkciju ne mogu primenjivati merila koja važe za privrednu proizvodnju."

vera ikonomova i tatjana popov

REDAKCIJA GLEDIŠTA OBAVEŠTAVA SVOJE ČITAOCE DA ĆE SE 5. MARTA OVE GODINE U DOMU OMLADINE U BEOGRADU ODRŽATI UOBIČAJENI REDOVAN GODIŠNJI RAZGOVOR O SADRŽAJU, ORIJENTACIJI, KVALITETU OBJAVLJENIH NAPISA I RADU REDAKCIJSKOG KOLEGIJUMA. UMOLJAVAMO NAŠE ČITAOCE DA OVOM RAZGOVORU PRISUSTVUJU ILI DA O TEMI RAZGOVORA POŠALJU SVOJE PISMENE PREDLOGE.

REDAKCIJA IZRAŽAVA NADU DA ĆE ČITAOCI GLEDIŠTA SVOJIM KRITIČKIM RAZMATRANJIMA I PRIMEDBAMA DOPRINETI POBOLJŠANJU KVALITETA NAŠEG ČASOPISA I BOLJEM ISPUNJAVANJU NJEGOVIH OSNOVNIH ZADATAKA.

RAZGOVOR POČINJE U 17 ČASOVA.

REDAKCIJA

CENA 8 N. DIN.